

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА**

На правах рукопису

ТРУБА Руслана Іванівна

УДК 930.1(477)(092)Терлецький«1873/1958»

**ГРОМАДСЬКО-ПЕДАГОГІЧНА ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ
ОМЕЛЯНА ТЕРЛЕЦЬКОГО
(1873–1958)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Литвин Микола Романович
доктор історичних наук,
професор

Львів – 2015

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ І СКОРОЧЕНЬ

АІУ НАНУ – Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича
Національної академії наук України

АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки

ГРР – Головна Руська Рада

ДАЛО – Державний архів Львівської області

ДАТО – Державний архів Тернопільської області

Записки НТШ – Записки Наукового товариства Шевченка

ЛННБУ ім. В. Стефаника ВР – Львівська національна наукова бібліотека
України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів

НТШ – Наукове товариство імені Шевченка у Львові

СВУ – Союз визволення України

УЦК – Український Центральний Комітет

ЦДІА України, м. Львів – Центральний державний історичний архів України у
м. Львові

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ І СКОРОЧЕНЬ	с.2
ВСТУП.....	с.4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА Й	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	с.10
1.1. Історіографія проблеми	с.10
1.2. Джерельна база	с.19
1.3. Загальна методика й основні методи дослідження	с.27
РОЗДІЛ 2. ГРОМАДСЬКО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ.....	с.37
2.1. Суспільне та родинне середовище. Навчання у Ярославській та Стрийській гімназіях.....	с.37
2.2. Студії у Львівському університеті. Формування світогляду та становлення історичних поглядів. Початок наукового шляху.....	с.41
2.3. Педагогічна діяльність в державних та приватних навчальних закладах краю.....	с.67
2.4. Культурно-просвітницька робота у таборах для військовополонених українців у Німеччині (1916–1919 рр.).....	с.90
2.5. Громадська праця у товаристві «Просвіта», Науковому товаристві імені Шевченка та інших інституціях.....	с.111
РОЗДІЛ 3. НАУКОВА СПАДЩИНА	с.127
3.1. Історична концепція та історіографічна спадщина.....	с.127
3.2. Науково-публіцистичні праці та громадська діяльність в період німецької окупації.....	с.158
3.3. Наукова та викладацька робота в радянський період.....	с.170
ВИСНОВКИ.....	с.190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	с.198

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Омелян Терлецький (1873–1958), як і більшість західноукраїнської інтелігенції другої половини XIX ст., народився у священицькій родині в той історичний період, який дослідники згодом назвуть «добою священиків». Але початок його наукової та педагогічно-громадської діяльності припадає на суттєво інші часи, які можна визначити як «добу адвокатів та істориків». Власне наприкінці XIX – на початку XX ст. розпочалися серйозні зміни в політичному, економічному та духовно-культурному житті Галичини, що дали підставу назвати її «П'ємонтою» українського національного руху. В краї виник ряд культурно-просвітницьких, наукових, економічних, фізкультурно-спортивних і парамілітарних інституцій, виходила доволі численна українська періодика, видавалася різноманітна література, створювалася національна система початкової і середньої освіти, у Львівському університеті було відкрито ряд українських кафедр, розпочалася політизація українського національного руху. У громадсько-політичному та науковому житті краю з'явилася когорта непересічних особистостей, які значною мірою визначали його «українськість». Це відомі адвокати А. Горбачевський, Т. Кормош, К. Левицький, І. Мандичевський, Л. Озаркевич, Т. Окуневський, Є. Олесницький, Є. Петрушевич, С. Федак, С. Шухевич, А. Чайковський, представники львівської історичної школи Михайла Грушевського: О. Терлецький, М. Кордуба, С. Томашівський, З. Кузеля, В. Гарасимчук, І. Джиджора, Ф. Голійчук, І. Карпинець, І. Кривецький та ін., письменник і громадський діяч І. Франко; К. Трильовський, І. Боберський і т.д. Вже лише цей перелік дає уяву про інтелектуальний потенціал середовища в якому формувався і працював Омелян Терлецький. Власне він належав, так би мовити, до «другого ешелону» діячів, які проводили величезну чорнову роботу по формуванню модерної української нації шляхом популяризації історичних знань своєю високопрофесійною й активною громадською діяльністю. Історик, професор гімназії й доцент університету, громадський діяч, географ, мистецтвознавець та редактор він був типовим представником нової

української світської інтелігенції Галичини, що на зламі XIX–XX століття відзначалася активною культурно-просвітницькою й громадською діяльністю в різних сферах національного життя. Диригент хорових колективів товариства «Боян», просвітянин, діяч «Рідної школи», член Наукового товариства імені Шевченка, автор цілого ряду серйозних наукових праць, в т.ч. книжкового формату, багатьох наукових й науково-популярних статей – вже лише цей перелік дає уявлення про масштаби його творчої особистості.

Тим не менше, донедавна було лише кілька енциклопедичних статей про нього, які лише пунктирно окреслювали його життєвий шлях й багатогранну наукову й громадсько-педагогічну діяльність. В цьому контексті актуальність теми кандидатського дослідження не викликає сумніву.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано у рамках планової теми Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України «Українсько-польські взаємини в контексті європейської історії: роль історичної спадщини у формуванні сучасних культурних і політичних пріоритетів України і Польщі». Номер держреєстрації 01074U005411.

Об'єктом дослідження є громадсько-педагогічна й наукова діяльність Омеляна Терлецького наприкінці XIX – у першій половині XX століття в контексті суспільно-політичних реалій, в яких перебувала Галичина в часи Австро-Угорщини, Польщі, радянської України.

Предметом дослідження є реконструкція його життєвого шляху, висвітлення суспільного й родинного середовища, формування світогляду та становлення історичних поглядів, аналіз наукової історичної спадщини, показ його педагогічної та різнобічної громадської діяльності.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 70-і рр. XIX – 50-і рр. XX століття, що визначаються роками життя О. Терлецького (1873–1958) та обумовлюються часом, на який припадає його найбільш активна наукова, громадська та педагогічна діяльність.

Мета дисертації – з'ясувати обставини педагогічної діяльності О. Терлецького в навчальних закладах Австро-Угорщини, Польщі, радянської України, визначити місце і роль в українському громадському житті, проаналізувати його історичну спадщину.

Дисертантка поставила перед собою *завдання* дослідити:

- стан наукової розробки теми для визначення об'єкта й предмета дослідження та його джерельного забезпечення;
- родинне, суспільне й навчальне середовище в якому формувалися його національні переконання та історичні погляди;
- сфери прояву громадської активності О. Терлецького (діяльність в музичних, освітніх, просвітніх, наукових національних інституціях) в контексті його бачення і розуміння завдань українського руху;
- етапи формування професійної педагогічної кар'єри – від помічника вчителя гімназії до доцента й завідувача кафедри університету;
- наукову історичну спадщину, яка представлена монографіями, науковими й численними науково-популярними статтями, посібниками;
- історичну концепцію вченого;
- місце і роль О. Терлецького в соціокультурному, педагогічному й науковому просторі Галичини кінця XIX – першої половини XX століття.

Теоретико-методологічними засадами дисертаційного дослідження стали принципи історизму, наукової об'єктивності, системності, комплексності. При написанні дисертації було використано різні методи дослідження: історико-генетичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, біографічний, історіографічного аналізу, а також методи аналогії, дедукції та індукції, синтезу та аналізу.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вона є першим в українській історіографії дисертаційним дослідженням на цю тему. Адже крім кількох енциклопедичних довідок й двох статей досі не було жодної публікації про О. Терлецького взагалі й про його громадсько-педагогічну та наукову діяльність зокрема. Практично майже всі матеріали з даної теми вводяться в

науковий обіг вперше, а це власні праці О. Терлецького, документи Відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (далі – ЛННБУ ім. В. Стефаника), Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (далі – ЦДІА України, м. Львів), Державного архіву Львівської області (далі – ДАЛО), Державного архіву Тернопільської області (далі – ДАТО), тогочасна періодика та ін. Вперше в історіографії укладено повний бібліографічний список праць О. Терлецького, який на сьогодні налічує понад сто сімдесят позицій, а також виявлено, систематизовано й проаналізовано численні статті в таборівій пресі, встановлено й розшифровано деякі його криптоніми та псевдоніми.

Практичне значення отриманих результатів полягає в істотному розширенні знань про громадсько-педагогічну й наукову діяльність О. Терлецького, зокрема, його історіографічну й публіцистичну спадщину, багатогранну громадську працю, високопрофесійну педагогічну діяльність. Нові фактологічні й джерельні матеріали, наведені в дисертації, можуть бути використані для підготовки нових монографій про українську історіографію кінця XIX – середини XX ст., у навчальних посібників, навчально-методичних видань та спецкурсів з історії України

Результати дослідження *апробовано* у виступах на Всеукраїнській науковій конференції «Українська історична біографістика: забуте і невідоме» (Тернопіль, 2005), Міжнародній науковій конференції ««Просвіта» в національно-культурному житті українського народу» (Тернопіль, 2008), Науковій конференції до 170 – річчя від дня народження Анатолія Вахнянина (Львів, 2011), Міжнародної науково-практичної конференції «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України та світу» (Тернопіль, 2012), Міжнародній науковій конференції «Богдан Лепкий у полікультурному дискурсі Європи та Америки» (Тернопіль, 2012), Міжнародній науково-практичній конференції «Геноцид України у XX столітті: Україна під окупаційними режимами: історичні реалії та постколоніальний синдром» (Львів, 2014).

Основні положення дисертації викладено в наукових публікаціях:

1. Децик Р. Омелян Терлецький – історик школи М. Грушевського / Руслана Децик // Сторінки історії: зб. наук. праць. – Київ : Політехніка, 2005. – Вип. 21. – С. 50–62.
2. Труба Р. Історичні знання у науковій спадщині та громадській праці Омеляна Терлецького / Руслана Труба // Мандрівець. – 2013. – №2. – С. 29–34.
3. Труба Р. Омелян Терлецький в культурно-освітньому просторі Тернопільщини / Руслана Труба. – Мандрівець. – 2013. – №6. – С. 28–32.
4. Труба Р. Омелян Терлецький і боротьба радянського режиму з львівською історичною школою Михайла Грушевського / Руслана Труба // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2013. – Вип. 22. – С. 543–556.
5. Труба Р. Історичні публікації часописів «Ateneum» і «Biblioteka Warszawska» в оцінці Омеляна Терлецького / Руслана Труба // Spheres of culture / Maria Curie-Sklodowska University. Faculty of Humanities. Branch of Ukrainian Studies. – Lublin. – 2013. – Volume IV. – S. 268–275.
6. Труба Р. Діяльність Омеляна Терлецького у таборах для військовополонених українців у Німеччині 1916–1919 рр. / Р. Труба // Наук. зап. Терноп. нац. пед. у-ту ім. В. Гнатюка. Серія: історія. – Тернопіль : ТНПУ, 2013. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 96–102.
7. Труба Р. Публікації Омеляна Терлецького на сторінках часописів товариства «Просвіта» / Руслана Труба // Наук. зап. Терноп. нац. пед. у-ту ім. В. Гнатюка. Серія: історія. – Тернопіль : ТНПУ, 2014. – Вип. 1: у 2 ч., ч. 1. – С. 218–224.
8. Труба Р. Формування історичних поглядів Омеляна Терлецького / Руслана Труба // Мандрівець. – 2014. – №5. – С. 42–46.

9. Труба Р. Омелян Терлецький (1873–1958) [наук. видання] / Руслана Труба; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2013. – 84 с. (Серія: Історики України, №12).

В основу структури дисертації покладено проблемно-хронологічний принцип. Робота складається із вступу, основної частини (трьох розділів, які поділені на одинадцять підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить 259 сторінок, із них – 197 основний текст.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА Й ТЕОРЕТИКО МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Особистість Омеляна Терлецького, зокрема його громадсько-педагогічна та наукова діяльність, до сьогодні не знайшла належного наукового висвітлення в історичній літературі. Донедавна, крім статей Б. Гудя [436], О. Сухого [680], енциклопедично-довідкових матеріалів Ф. Стеблія [693]; [694]; [695], П. Медведика [690], Н. Сидоренко [692], невеликі інформації про нього були вміщені в Українській Загальній Енциклопедії [698], Енциклопедії Українознавства [697], англomовній Encyclopedia of Ukraine [703], Українській Малій Енциклопедії Є. Онацького [691] та у томі «Ярославщина і Засяння: 1031–1947: історично-мемуарний збірник» [699]. У них подається вкрай стисла, загальна інформація про цю непересічну постать нашої історії. На жаль, навіть тут є певні неточності. Так, з одного енциклопедичного довідника [693, с. 316]; [694, с. 849]; [695, с. 309] в інший «перекочувала» неправильна дата народження історика, який народився не 3 грудня 1873 р., а 2 грудня ц.р. [13, арк. 1]. Дещо детальнішими є стаття у ювілейній книзі Української академічної гімназії Львова, у якій О. Терлецький впродовж багатьох років проводив свою педагогічну діяльність [614] та матеріал Д. Герцюка про О. Терлецького як голову «Рідної школи» [423]. Варто, зазначити, що у 1958 р., українська газета на американському континенті «Свобода», згадала про нього невеличкою посмертною статтею рідного брата, теж історика – М. Терлецького [636].

Майже всі автори, які писали про О. Терлецького вказують, що він автор п'яти-шести книг та кількох статей. Його перу належить двадцять дві праці книжкового формату, серед яких – двотомна робота, а також монографії та посібники на кілька сотень сторінок. Окрім того, дослідник опублікував понад

шістдесят наукових та науково-популярних статей і вісімдесят п'ять статей, заміток та інформаційних матеріалів у періодичній пресі.

В роботі П. Медведика про діячів української музичної культури [690], як і в статті про «Тернопільський “Боян”» [546], акцент ставиться лише на цьому аспекті його діяльності, що, виходячи із специфіки видання начебто закономірно, але, все ж, варто наголосити, що О. Терлецький був насамперед педагогом – гімназійним професором, доцентом університету, істориком-науковцем, а вже потім громадсько-музичним діячем. До того ж, тут зазначено, що він народився в с. Комарів (в ще одному виданні Комарівка), тоді як насправді це село Крамарівка [690, с. 449].

У виданні з історії української журналістики [692, с. 299.] помилково зазначено, що він працював гімназійним вчителем у Яворові, тоді як насправді там працював М. Терлецький – молодший брат історика. Тут же зазначається, що О. Терлецький надрукував багато праць в «Записках НТШ», що є перебільшенням, оскільки у цьому виданні історик опублікував дві великі статті [237]; [238] і сім менших рецензій [375]; [376]; [377]; [378]; [379]; [380]; [381].

Першою більшою науковою розвідкою про О. Терлецького стала стаття Б. Гудя [436], у ній головна увага зосереджена на аналізі двотомної праці «Історія української держави», якій автор дає високу оцінку, як і загалом різнобічній діяльності та науковій спадщині. Водночас, у статті Б. Гудя фактично вперше в історіографії в науковому форматі, а не на рівні енциклопедично-інформаційних довідок, зроблено спробу показати його багатогранну діяльність. Крім дослідження Б. Гудя окремі аспекти діяльності й наукової спадщини О. Терлецького висвітлено у роботах В. Грицевича та А. Дубчевої [429] та Л. Ковалець [511], О. Полянського [593]; [594]. Недавно побачила світ польською мовою узагальнююча стаття О. Сухого [680]. Системне комплексне дослідження громадсько-педагогічної й наукової діяльності О. Терлецького розпочалося у 2005 р., в результаті чого було

опубліковано кілька статей [642]; [643]; [644]; [645]; [646]; [647]; [648] та невелике монографічне дослідження [649].

Зважаючи на недостатню розробленість теми, важливу роль у підготовці дисертації відіграли узагальнюючі роботи присвячені історії західноукраїнських земель у яких з'ясовано історичне тло, на якому відбувалася діяльність О. Терлецького. Слід зазначити, що попри явну заідеологізованість української радянської історіографії, окремі роботи чи навіть серійні видання містять об'єктивний фактичний матеріал, інколи цікаві концепції розвитку західного регіону України. До таких праць, які мають безпосередній стосунок до нашої теми, слід віднести серійний збірник наукових праць Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові «З історії західноукраїнських земель» [473], п'ять випусків якого, за редакцією І. Крип'якевича, вийшло вповдовж 1957–1960 рр. У них, поміж іншим, друковано матеріали про соціальну структуру та суспільно-політичні й соціальні рухи, становище різних верств населення у другій половині XIX – на початку XX століття. У 1962–1963 рр. побачило світ ще три випуски, але вже під назвою «З історії Української РСР». У них вміщено окремі статті, що висвітлюють історичне тло на якому відбувалася діяльність О. Терлецького. Це, зокрема, матеріали про податкову політику австрійського уряду й селянський рух у Східній Галичині, вищу освіту в західних областях та ін.

Узагальнюючою роботою з історії західноукраїнських земель стала праця львівських науковців «Торжество історичної справедливості» [641], в якій є чимало оригінальних матеріалів й концептуальних висновків, в т.ч. про кінець XIX – початок XX століття, міжвоєнний період. Своєрідним доповненням даної книги стала колективна монографія львівських та київських істориків «Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною» [419], де зроблена спроба простежити багатовіковий процес формування етнічної території українців до початку XX століття, зародження і розвиток національного руху у бездержавний період.

В умовах відновленої державності, у 90-х – 2000-х роках вийшли праці автори яких намагалися подати об'єктивно наукову картину історичного процесу в Галичині кінця XIX – середини XX століття, що у радянській історіографії зазнав чи не найбільших фальсифікацій. Серед цілого ряду робіт слід насамперед виділити ті, які найповніше висвітлюють історію західного регіону України. Із зрозумілих причин найкраще це вдалося місцевим авторам, які досконало вивчили джерела, добре розуміли специфіку тутешньої суспільно-політичної, економічної й духовно культурної ситуації, завдяки чому зуміли відтворити всебічну картину історії Західної України, в т.ч. Галичини.

В цьому контексті насамперед слід назвати посібник «Історія України: нове бачення» [505]; [506], зауваживши при цьому, що розділи про другу половину XIX – початок XX століття [505, с. 264–349], які підготували В. Г. Сарбей та Ф. І. Стеблій. – це справді нове бачення складних процесів історії західноукраїнських земель зазначеного періоду, а розділи про революційно-визвольний рух і боротьбу за возз'єднання у 1917–1923 рр. та історію західноукраїнських земель між двома світовими війнами, що їх писав відомий «борець з українським буржуазним націоналізмом» Р. Симоненко [506, с. 101–143] – це старе бачення з деякими елементами «національної фразеології».

Новим кроком у трактуванні та висвітленні історії Галичини став підручник львівських дослідників «Історія України» [504], керівником авторського колективу якого був Ю. Зайцев, а відповідальним редактором Ю. Сливка. У розділі про українські землі у 1772–1914 рр., який підготував Я. Грицак розкрито проблему т. зв. «Галицького П'ємонту», вдало показано формування, становлення і розвиток національного руху у його протистоянні з польськими претензіями на Галичину. Найбільшим досягненням українського руху стало створення Західно-Української Народної Республіки, класичну інтерпретацію якої здійснив відомий спеціаліст з цієї проблеми М. Литвин. Йому ж належить параграф про Україну в роки Першої світової війни. Оскільки О. Терлецький брав у ній безпосередню участь по лінії СВУ, концептуальне

трактування цих подій мало важливе значення для реконструкції участі у них О. Терлецького. Аналогічну роль для зрозуміння його місця і ролі у суспільно-політичних процесах, громадському житті, освіті відіграли розділи «Західні землі України у міжвоєнний період», «Україна в Другій світовій війні», авторства Ю. Зайцева, О. Луцького, К. Науменка, В. Барана. Особливо це стосується матеріалів про політику польського уряду щодо Західної України, українського суспільного життя і культури, духовного життя українців в період війни, політичні репресії після її закінчення.

Серед індивідуальних авторських праць слід насамперед виокремити навчальний посібник Я. Грицака «Нариси Історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.» [428], що хронологічно, тематично і, найважливіше, концептуально розкриває специфіку українського націотворення, в т.ч. Західної України. Оригінальна авторська інтерпретація, легкий для читання стиль, а не сухий академічний виклад, дають можливість всебічно і повнокровно зрозуміти суть епохи, в якій довелося жити і працювати О. Терлецькому.

Доповнюють цього роду літературу дослідження, що висвітлюють окремі аспекти історичного процесу на західноукраїнських землях. Це в першу чергу роботи М. Кугутяка [527], Г. Касянова [510], О. Сухого [632], І. Васюти [412], І. Гаврилів [421], К. Кондратюка та М. Леськів [514], М. Швагуляка [662] та ін.

Особливо важливу роль для дослідження громадсько-педагогічної та наукової спадщини О. Терлецького відіграли роботи, присвячені виникненню та діяльності інституцій, в яких він брав безпосередню участь. До них насамперед належать: НТШ, товариства «Рідна школа» й «Учительська громада», «Просвіта», Союз визволення України, Львівський університет, Інститут історії України – Інститут суспільних наук АН УРСР. В більшості із них особистість О. Терлецького не є предметом дослідження, все ж із цих праць можна отримати цінну інформацію, як про суспільно-політичну ситуацію в якій проводили свою діяльність дані інституції, так і безпосередньо конкретні напрямки і сутність цієї діяльності й участь у ній О. Терлецького.

Свою наукову діяльність він розпочав в НТШ за підтримки свого вчителя Михайла Грушевського. В «Записках» товариства О. Терлецький опублікував свої наукові статті та рецензії, був членом історико-філософської секції, очолював історико-джерелознавчу комісію. Важливу роль у висвітленні різних аспектів співпраці О. Терлецького з товариством відіграли роботи В. Гнатюка [425], К. Студинського [629], В. Кубійовича [526], О. Пріцака [598], Л. Винара [415], М. Алексіївця й В. Савенка [401], О. Купчинського [528]; [529]. Окремо слід сказати про збірники наукових праць та матеріалів, присвячені різним ювілеям товариства [553]; [554]; [675]. Всі вони допомогли глибше пізнати суть епохи і розкрити місце і роль НТШ в національному відродженні України, а також визначити внесок О. Терлецького в діяльність товариства.

Співпраця О. Терлецького з Товариством стала можливою завдяки М. Грушевському, який створив тут, у Львові, свою історичну школу, до якої належав молодий науковець. Тому, важлива роль у дослідженні цієї проблеми належать публікаціям в яких йдеться про львівську історичну школу Михайла Грушевського. Це, насамперед, монографії Л. Винара [416], Ю. Шаповала та І. Верби [660], дослідження І. Педича [579] та В. Тельвака й В. Педича [635].

Всебічний комплексний аналіз діяльності Союзу визволення України ще чекає свого дослідника, хоча окремі аспекти висвітлено не лише в роботі Р. Роздольського [608], Б. Корольова та І. Михальського [516] І. Срібняка [624]; [625]; [626] і, зокрема, монографії, І. Патера [577]. Саме він зазначає, що: «Найбільш повно проаналізував працю Союзу в таборах військовополонених українців його активний співпрацівник О. Терлецький. Він задумав фундаментальну 3-х томну роботу про історію військовополонених українців у таборах Німеччини, але видав лише перший том про українську громаду в Раштаті. Цінність її полягає в тому, що вона написана виключно на джерельному матеріалі...» [577, с. 12]. Деталю співпраці О. Терлецького з СВУ в дисертації приділено належну увагу.

У ряді кандидатських дисертацій, захищених останніми роками, розглядається питання становлення національно-виховної та культурно-освітньої праці серед полонених українців царської армії в таборах [520]; [612].

Громадська діяльність О. Терлецького тісно пов'язана з товариством «Просвіта», впродовж тривалого часу він не лише брав активну участь в його роботі, а й був членом Головного відділу, згодом одним із заступників голови. Однією з перших узагальнюючих робіт з історії «Просвіти» в незалежній Україні стала колективна праця львівських науковців [551] у якій, на превеликий жаль, прізвища О. Терлецького ми не побачили, навіть в рубриці «Діячі “Просвіти”». Історія галицької «Просвіти» викладена також у книзі Ж. Ковби [512].

Важливу роль у вивченні діяльності «Просвіти» належить роботам В. Пашука, зокрема його праці «Товариство «Просвіта» у Львові. Статути» [151]. У вступній статті до книги він наголошує, що статутна діяльність товариства становить особливу цінність, адже в ній найкраще викладено тогочасну українську ідею, спрямовану на просвіту й розвиток нації.

Та найбільше для комплексного дослідження діяльності «Просвіти» зробив тернопільський науковець І. Зуляк. Його кандидатська дисертація була присвячена вивченню діяльності «Просвіти» у національно-культурному відродженні українського народу Східної Галичини до Першої світової війни [496], а докторська – організаційним засадам, господарському становищі та культурно-просвітній діяльності «Просвіти» у міжвоєнний період [497]. Узагальнююча фундаментальна, майже тисячосторінкова монографія підсумувала багаторічні дослідження автора про діяльність «Просвіти» у міжвоєнний період [498]. Важливу роль для з'ясування питання про співпрацю О. Терлецького з «Просвітою», зокрема його публікації у виданнях товариства має бібліографічний покажчик Л. Головатой [685].

П'ятдесятирічну педагогічну діяльність О. Терлецького, яка розпочалася 1898 р. в державній гімназії м. Тернополя і закінчилася 1948 р. у Львівському державному університеті, допомагають розкрити публікації, присвячені

українським навчально-освітнім інституціям. Це, зокрема, робота Л. Ясінчука, про п'ятдесятирічну діяльність «Рідної школи» [673], монографія Г. Білавич і Б. Савчука [408] та наукова праця П. Хмельовського «Українське педагогічне товариство «Рідна школа» в суспільно-політичному житті Західної України (1919–1939 рр.)» [654], ряд випусків наукового альманаху «Товариство «Рідна школа»: історія і сучасність» [638], а також збірник праць наукової конференції, присвячений Академічній гімназії у Львові [399] та «Ювілейна книга Української Академічної гімназії у Львові» [668]. Варто виокремити окремі узагальнюючі праці Б. Ступарика [630]; [631] та І. Курляк [531]; [532], що розкривають особливості розвитку української середньої школи в Галичині. Особливо вартісним є найновіше дослідження з даної теми – книга С. Пахолківа «Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації» [578].

Важливу роль при висвітленні діяльності О. Терлецького в період німецької окупації мають праці В. Кубійовича [525], К. Паньківського [575], Н. Антонюк [406], В. Офіцинського [573], К. Курилишина [530], Л. Головатой [686].

Суперечливі та болісні процеси інтегрування західного регіону України в радянську суспільну систему розкриває дослідження О. Рубльова та Ю. Черченка «Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки XX ст.)» [610], Б. Яроша [672] та І. Лучаківської [543]. Особливості наукової й викладацької роботи О. Терлецького в радянський період допомагають розкрити колективна монографія «Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.», зокрема розділ В. Даниленка «Боротьба з «українським буржуазним націоналізмом» [437], праці Я. Дашкевича [438], С. Білоконя [409]; [410], а також діаспорна робота Д. Лобая [540]. Вагомим внеском у вивчення політико-ідеологічних кампаній післявоєнного періоду стало дослідження Т. Марусик [544] та Н. Сірук [618]; [619]; [620].

Конкретна інформація щодо викладацької роботи О. Терлецького у Львівському університеті міститься у дослідженнях В. Чорнія [664]; [665], а

наукової праці у Львівському відділі Інституту історії України АН УРСР в роботі О. Луцького [542], окремі аспекти діяльності О. Терлецького у відділі археології АН УРСР розкриті в праці О. Ситника [617].

Таким чином, в історіографії немає ні монографічного, ні дисертаційного дослідження, присвяченого безпосередньо Омеляну Терлецькому. Кілька невеличких біографічних інформацій у довідково-енциклопедичних виданнях, статті Б. Гудя й О. Сухого тільки штрихами окреслюють цю неординарну особистість. У своєму дисертаційному дослідженні ми аналізуємо лише його громадсько-педагогічну й наукову діяльність, не зупиняючись на інших аспектах його багатогранної праці.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дослідження становлять різноманітні за походженням, змістом і характером джерела, адже реконструювати життєвий шлях й проаналізувати наукову спадщину і громадсько-педагогічну діяльність О. Терлецького неможливо за допомогою якогось одного чи, навіть, кількох видів джерел. У цьому контексті концептуально важливими є роздуми англійського історика Р. Дж. Колінгвуда, який розглядаючи питання про те, що таке історія, зауважує, що вона засновується на синтезі двох речей – свідченні, тобто джерелах і на їх критиці, тобто інтерпретації. З усіх прийнятних для історика речей наголошує він, немає жодної, котрої б він не міг використати як свідчення, за умови, що до цих свідчень будуть ставитися правильні запитання. «Свідчення є свідченням тільки тоді, – пише він, – коли хто-небудь обмірковує його історично» [514, с. 325].

У роботі в науковий обіг введено комплекс джерел, які тематично можна поділити на такі групи: особисті праці О. Терлецького, що в свою чергу поділяються на опубліковані та рукописні. Перші складаються з видань книжкового формату, серед яких в першу чергу слід назвати «Історію української громади в Раштаті 1915–1918» [216]; [236], двотомну «Історію Української держави» [219]; [220], «Історію України» [232], книжку про Василя Костянтина Острозького та фундацію його імені в Тернополі [215], підручник «Елементарна географія» [221], «Вплив природи на історію України» [222], монографії «Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками» [223], «Від Переяслава до Конотопу» [230], «Визвольна боротьба українського народу» [231]; [233], «Як будував і як руйнував український народ» [217]; [232] та інші [218]; [224]; [225]; [226]; [227]; [228]; [229]. До цієї групи належать також наукові статті, опубліковані в Записках НТШ, зокрема його розвідки «Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340» [237], «Козаки на Білій Русі в р. 1654–1656» [238], дослідження «Історія Учительської Громади» [274], «Антропогеографія в середніх школах» [241]; [242]; [243] та ряд інших [244]; [271].

В «Народному ілюстрованому календарі товариства “Просвіта”» О. Терлецький опублікував ряд науково-популярних статей на історичну тематику [250]; [257]; [261]; [263]; [272]; [273]; [282]; [284]; [287]. Низку статей цієї групи опубліковано в часописах «Народня Просвіта» [251]; [255], «Життя і знання» [258]; [260]; [262]; [265]; [266], «Світло» [246]; [247]; [248]; [249], «Українська школа» [264]; [286], «Рідна школа» [279]; [280]; [281], «Літопис Червоної Калини» [267]; [268]; [269]; [270], «Шлях нації» [275]; [276] та ін. Науково-популярні статті О. Терлецького друкувалися також в тогочасній періодиці, зокрема «Подільському голосі» [239]; [240], «Ділі» [245], «Краківських вістях» [295], «Українському голосі» [288], американській «Свободі» [293]; [294]; [298].

Особливу цінність мають його статті у т.зв. «таборовій пресі», а це сімдесят шість публікацій у часописах «Громадська думка» [299]; [300]; [301]; [302]; [303]; [304], «Вільне слово» [305]; [306]; [307]; [308]; [309]; [310]; [311]; [312]; [313]; [314]; [315]; [316]; [317]; [318]; [319]; [320]; [321]; [322]; [323]; [324]; [325]; [326], «Шлях» [327]; [328]; [329]; [330]; [331]; [332]; [333]; [334]; [335]; [336]; [337]; [338]; [339]; [340]; [341]; [342]; [343]; [344]; [345]; [346]; [347]; [348]; [349]; [350]; [351]; [352]; [353]; [354]; [355]; [356]; [357]; [358]; [359]; [360]; [361]; [362]; [363]; [364]; [365]; [366]; [367]; [368]; [369]; [370]; [371]; [372]; [373]; [374]. Окрему групу складають рецензії О. Терлецького на праці російських та польських істориків у «Записках НТШ» [375]; [376]; [377]; [378]; [379]; [380]; [381] й інших [382]; [383]; [384], а також рецензії на праці О. Терлецького [385]; [386]; [387]; [388]; [389]; [390]; [391]; [392]; [393]; [394]; [395]; [396]; [397]; [398].

Чимало праць, як й інших матеріалів, що стосуються його навчання, викладання, громадсько-педагогічної діяльності зберігаються в особистому фонді О. Терлецького (фонд 115. Терлецький Омелян) у Відділі рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника, що налічує понад шість тисяч аркушів. Це, зокрема, студентські конспекти лекцій з всесвітньої історії та географії [117]; [118]; [125]; [128]; [135]; [136]; [137]; [138], підготовчі матеріали до статей «Політичні

події на Галицькій Русі в р. 1340», «Козаки на Білій Русі в р. 1654–1656» [74]; [81], що були опубліковані в «Записках НТШ» та ін.

Цінними є ті матеріали Відділу рукописів, які розкривають методологію історичних досліджень та методику викладання історії О. Терлецького. Це, зокрема, рукопис його статті «Помилкові погляди на історію України» [92], «Міркування на історичні теми» [132], «Міркування на полі всесвітньої історії» [131], підготовчі матеріали до «Історії України» [45]; [55]; [57]; [62]; [70]; [71]; [73]; [75]; [76]; [77]; [78]; [79]; [80] та чорновий план лекції «Навчання у всенародних школах» [132]. Тут також зберігаються рукописи праць О. Терлецького, які згодом вийшли окремими книжками. Це, зокрема «Вплив природи на історію України» [49], а також обширна розвідка «Історія Учительської громади» [63].

Певний інтерес становлять матеріали, пов'язані із науковим відрядженням до Італії, Греції та Німеччини у 1905–1906 рр. [142]; [143]; [144]; [145]. Враження від цієї мандрівки О. Терлецький згодом викладе у ряді опублікованих статей [260]; [265]; [266], а от не менш цікаві «Нариси з Італії» так і залишилися у рукописному варіанті [146]. Громадсько-педагогічна й просвітницька діяльність О. Терлецького відображена у багатьох чернетках й текстах лекцій з якими він виступав на запрошення «Рідної школи» [98], «Просвіти» [64]; [65] й Організації українців м. Львова [66].

Для реконструкції його наукової та педагогічної діяльності у т.зв. «радянський період» важливе значення має величезний масив матеріалів, що ніколи не був надрукований і зберігаються у рукописах. Серед них оригінальні, великі за обсягом, як наприклад, дослідження: «Взаємозв'язки між східними і західними слов'янами з найдавніших часів до половини XIII в.» [67]; [114]; [115], «Соціальна боротьба в Галицькому князівстві в XII столітті та Іван Берладник» [100]; [101], «Діяльність Головної Руської Ради в 1848–1851 рр.» [107]; [108]; [109]. Особливу цінність становлять рукописи на кілька сотень сторінок про революційні події 1848 року в Галичині, в т.ч. про селянське питання, аграрні відносини, справу поділу Галичини, діяльність ГРР [110];

[111]; [112]; [113]. Окремий блок – це матеріали про національно-політичні відносини в Галичині від часу приєднання її до Австрії у 1772 до 1837 року [83]; [84]; [85]. На дослідження О. Терлецького «Організація Руських Рад в Галичині в 1848–1851 рр.» збереглася рецензія А. Брагінця [120].

Трагічні сторінки радянської дійсності, з якими зіткнулася галицька інтелігенція у повоєнні роки, в т.ч. О. Терлецький, висвітлюють деякі матеріали Відділу рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника. Це, зокрема, конспект творів т.зв. «класиків марксизму-ленінізму-сталінізму» [126], що його в примусовому порядку змушений був писати О. Терлецький, статті про книгу Й. Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» [124], Ялтинську конференцію [121] та ін. Показовим для характеристики О. Терлецького є факт, як в умовах brutального насадження комуністичної ідеології він трактував історичну концепцію свого вчителя М. Грушевського. Проливає світло на цю проблему його неопублікована стаття «Михайло Грушевський – історик ХІХ віку» [53]; [54].

Важливі джерела для розкриття досліджуваної теми знаходяться в Державному архіві Львівської області (ДАЛО). Тут, зокрема, ми використали фонд 26 (Львівський університет ім. Я. Казимира), серед документів і матеріалів якого зберігаються списки студентів і викладачів філософського факультету за 1892–1896 рр., коли там навчався О. Терлецький [20] а також свідоцтва про закінчення університету [23]. Безперечний інтерес становлять навчальні програми факультету [16]; [17]; [18]. В контексті становлення історичних поглядів О. Терлецького особливе значення має його студентська наукова робота «Імператор Отто III, папа Сильвестр II і празький єпископ св. Адальберт» [19].

Документи і матеріали фонду Р.-119 (Львівський ордена Леніна державний університет ім. І. Франка) проливають світло на викладацьку та наукову роботу О. Терлецького у т.зв. «радянський період». Окрім загальних матеріалів про навчально-методичну та ідейно-виховну роботу університету [26], тут містяться конкретні матеріали (протоколи засідань, звіти,

плани роботи) кафедри історії середніх віків та південних і західних слов'ян, де працював і певний час, навіть, очолював О. Терлецький [32]; [34]. У фонді 110 (Львівське міське староство) знаходяться матеріали про товариство «Боян» [37], участь у ньому О. Терлецького, а також його співпрацю з «Учительською громадою» [36]; [38].

Важливі документи й матеріали про повоєнну викладацьку й наукову роботу О. Терлецького збереглися в архіві Львівського національного університету ім. І. Франка (далі – Архів ЛНУ), де фонді Р. 119 міститься особова справа старшого викладача О.А. Терлецького за 1939–1940 [13] та 1944–1948 рр. [15]. Тут же знаходяться списки завідувачів кафедр університету, накази про їх призначення на посади, а серед них і документи на О.А. Терлецького [14].

Матеріали про цей же період життя й наукової діяльності історика є також в архіві Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Так, у фонді 1 є особовий листок обліку кадрів інституту в якому по роках розписана трудова діяльність О. Терлецького [42, арк. 80], список його наукових праць за 1940–1951 рр., та перелік статей для газет «Вільна Україна», «Радянська Україна» [42, арк. 91], рукописна автобіографія О. Терлецького датована 9 серпня 1951 р., виписка з протоколу засідання атестаційної комісії Інституту суспільних наук про атестацію О.А. Терлецького на посаді старшого наукового працівника відділу історії України від 30 липня 1951 р. [42, арк. 93–94], характеристика на старшого наукового співробітника Інституту суспільних наук АН УРСР, доцента О.А. Терлецького за 1952 р. [42, арк. 86–87], постанова Президії АН УРСР від 25 квітня 1952 р. про звільнення з роботи в Інституті суспільних наук у зв'язку з переходом на пенсію [42, арк. 93] та характеристика за 1953 р. у зв'язку з клопотанням дирекції Інституту про підвищення О. Терлецькому персональної пенсії [42, арк. 95].

Чимало матеріалів, що стосуються громадсько-педагогічної діяльності О. Терлецького знаходяться у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у м. Львові). Так, у фонді 348 (Товариство

«Просвіта») зберігаються документи, що розкривають його співпрацю з тернопільською філією «Просвіти» [12]. У фонді 206 («Українське педагогічне товариство “Рідна школа”») виявлено списки учителів жіночої гімназії ім. Т. Шевченка у Львові за 1932–1933 рр., серед яких зазначено й О. Терлецького [1].

Участь О. Терлецького в роботі НТШ висвітлюють матеріали фонду 309 (Наукове товариство імені Шевченка), зокрема, в протоколах засідань членів комісії нової історії України та історичної секції товариства за 1936 р., серед членів цієї комісії числиться О. Терлецький [2], а в списках дійсних членів товариства за 1939 р. віднаходимо його прізвище [3]. Зберігаються у фонді недруковані праці історика: «Головна Руська рада в 1848–1851 рр.» та «Національно-політичні відносини в Галичині від її прилучення до Австрії 1772–1837 рр.» [4]. Тут також є колективна праця працівників Львівського відділення Інституту історії України – «Західна Україна 1850–1914 рр.» за 1940 рік, серед авторів якої – О. Терлецький [5]. Безумовний інтерес становлять документи, що розкривають діяльність О. Терлецького у Конгресовому комітеті української культури, який він очолював [10], а також матеріали фонді 344 (Українське національно-демократичне об'єднання), про його співпрацю з маловідомою Народною організацією українців Львова [6]; [7]; [8]; [9]. В ДАТО у фонді 40 (Початкові та семирічні школи Тернопільського воєводства) виявлено матеріали про педагогічну роботу О. Терлецького в навчальних закладах міста [41].

Ще одну важливу групу джерел складають публікації документів. Це, зокрема, щорічні гімназійні звіти [181]; [182]; [183]; [184]; [185]; [186]; [187]; [188]; [189]; [190]; [191]; [192]; [193]; [194]; [195] в яких подано детальну інформацію про діяльність цих навчальних закладів, списки вчителів та учнів, перелік предметів, що викладалися та ін. У них добре представлена педагогічна діяльність О. Терлецького в навчальних закладах Тернополя і Львова. Культурно-освітню діяльність О. Терлецького в Товаристві українських

наукових викладів ім. Петра Могили розкривають матеріали збірника протоколів засідань цього товариства [150].

Наукова й викладацька робота вченого та педагога у т.зв. «радянський період» відображена у документах та матеріалах збірника «Культурне життя в Україні. Західні землі» [149], а також у серії збірників документів про історію Національної академії наук України, зокрема Інституту історії України й Інституту суспільних наук АН УРСР, де працював О. Терлецький [148]; [152]; [154]. Неоцінним джерелом для дослідження громадсько-педагогічної діяльності О. Терлецького є тогочасні періодичні видання, в яких з одного боку він друкувався, а з другого, саме ці видання надзвичайно детально розкривають зміст, форми і суть діяльності тих інституцій в яких працював чи з якими співпрацював О. Терлецький. До них, передовсім, слід віднести ті видання, в яких друкував свої статті, зокрема у часописах товариства «Просвіта: «Народня Просвіта», «Життя і знання», «Просвіта. Місячник освіти-культури»; товариств «Учительська Громада» й «Рідна школа»: «Наша Школа», «Світло», «Українська Школа», «Рідна Школа», «Шлях молоді». Співпрацював О. Терлецький також із часописом УНДО «Шлях нації», а в роки Другої світової війни друкувався у «Краківських вістях», «Студентському прапорі» та деяких інших виданнях.

Єдиним унікальним історичним джерелом про громадську діяльність О. Терлецького в таборах для військовополонених українців періоду Першої світової війни, окрім його праці «Історія української громади в Раштаті» [216], є т.зв. «таборова преса»: часописи «Громадська думка», «Вільне слово» «Шлях», в яких ми виявили й понад сімдесят статей О. Терлецького. Частина з них підписана псевдонімами та криптонімами, що належать йому. У цих рідкісних газетах, що дивом вціліли у лихоліттях ХХ століття, збереглися унікальні першоджерельні матеріали, які дають можливість дослідникові детально реконструювати життя, побут, культурно-освітнє та громадсько-політичне життя українських військовополонених у таборах Німеччини.

Доповнюють джерельну базу дослідження спогади та мемуарна література. Про Ярославську та Стрийську гімназії, в яких навчався О. Терлецький, йдеться у спогадах М. Горніка [214] та В. Боднарчука [199]; Вартісними є спогади П. Лисецького про організацію культурного життя у вецлярському таборі, саме в період праці у ньому О. Терлецького [539], спогади В. Сімовича [210] та самого О. Терлецького [267]; [268]; [269]; [270]. Ряд спогадів розкривають педагогічну діяльність О. Терлецького в навчальних закладах Львова. Серед них в першу чергу слід назвати спогади С. Шаха [212], З. Матли [206], О. Монцібовича [207], О. Домбровського [202], І. Старосольської-Любович [211], С. Юсько [213], а також неопубліковані спогади Бадлюка [140], вартими уваги є спогади З. Городиського про Львівський університет у 1939–1941 рр. [200].

Таким чином, джерельна база дисертації є доволі обширною і різноманітною за змістово-жанровими характеристиками. Це і власні праці О. Терлецького, як опубліковані так і рукописні, матеріали навчальних закладів в яких він працював, різних інституцій з якими співпрацював або очолював. Сюди відносяться також спогади сучасників і абсолютно невідомі досі кілька десятків статей О. Терлецького в таборовій пресі періоду Першої світової війни, публікації в періодиці часів Другої світової війни та ряд інших джерел.

1.3. Загальна методика й основні методи дослідження

В сучасній українській історіографії чимало уваги приділяється біографістиці та просопографії – спеціальним історичним дисциплінам, які суттєво розширюють можливості всебічної реконструкції історичного процесу взагалі та ролі у ньому конкретної людини зокрема. Якщо біографістика зосереджується на висвітленні у хронологічній послідовності життєвого шляху особи, не акцентуючи на суспільних чинниках, що впливали на особливості цього шляху, то просопографія наголошує на соціальних аспектах становлення та розвитку особистості і включає в себе такі компоненти, як походження особи, її генеалогічне коріння, родинне і суспільне оточення, освіту, службову кар'єру, участь в суспільно-політичному й громадському житті і навіть такі характеристики, як вдача, темперамент, внутрішній світ, захоплення, особисто-інтимне життя [623, с. 427–428].

Власне це дало підстави Я. Дашкевичу зробити висновок, що просопографія – вищий ступінь біографістики. Історик звертає увагу на методологічну вимогу повноцінного і об'єктивного використання джерел. При цьому, в українському контексті, такі дослідження мають свою специфіку, пов'язану із бездержавним статусом України і важкими умовами життя народу протягом багатьох століть. Я. Дашкевич наголошує, що «наукові пошуки і наукові шляхи їхньої реалізації в ділянці української біографістики та просопографії мусять іти в об'єктивному, повноцінному і світовому руслі. Теми табу, навіть якщо вони на перший погляд шокують, мусять бути висвітлені й не залишатися поза кадром, бо в такому випадку вони стають предметом негідних спекуляцій. Ми маємо займатися олюдненням живих індивідуалізованих облич, а не виготовленням манекенів – носіїв певного стандартного набору анкетних біографічних даних» [440, с. 47].

Стосовно виявлення, відбору, аналізу та інтерпретації джерел привертають до себе увагу праці відомого польського дослідника Єжи Топольського, зокрема монографія «Як ми пишемо і розуміємо історію». Він

зауважує, що історик сприймає джерела крізь призму своїх знань та цінностей і вони є лише стартовими майданчиками для праці історика : «джерела – це нитки, що пов’язують історика з минулим [...] Вони не пов’язані з якоюсь існуючою дійсністю, натомість самі є конструкціями цієї дійсності, або ж, метафорично кажучи, є нитками, що пов’язують нас зі свідомістю авторів джерел. Про безпосередні джерела можна сказати, що це вирвані з контексту фрагменти минулої дійсності і без зв’язку із свідомістю історика [...] взагалі не можуть функціонувати як джерела» [640, с. 340].

Теоретичні постулати методології історії Є. Топольницького розвинули його учні – Войцех Вжосек та Ева Доманська. Так, В. Вжосек вважає, що від жодної історіографії не варто очікувати остаточної, універсальної чи абсолютної істини. «Не можна очікувати, – пише він, – що історіографія зреститує світ таким, яким він був, або хоч відтворить події такими, якими вони були [...]. Образ цього світу, який дає нам історіографія, – це тільки мисленнєвий образ і його мовний запис. Цей уявлений історіографією світ не може бути таким, яким був світ дійсний, оскільки не складається з реальних явищ, а є лише образом» [413, с. 172].

В контексті нашого просопографічного дослідження особливої актуальності набувають роздуми Е. Доманської про те, що історія зараз шукає власного місця серед мультидисциплінарної рефлексії про минуле. У цих пошуках, на її думку, важливе місце посідає «націоналізація історії». «Йдеться про те, – зазначає вона, – щоб виходячи з ознайомленості із загальносвітовими тенденціями, що панують в сучасній гуманітаристиці та використання вибраних теорій як інтерпретаційної рамки [...], прагнути до створення власних теоретичних позицій, які могли б увійти до загально гуманітарного та міжнародного обігу [...].Трактуючи створені в Західній Європі та США теорії як «скриньки зі знаряддями», ми здійснюємо інтелектуальну автоколонізацію (підкреслення наше – Р.Т.), самі себе провінціалізуємо, підтверджуючи, використовуючи мову постколоніалістів, що центр пропонує теорії, а периферія – дослідницький матеріал...» [447, с. 212].

При цьому слід зазначити, що об'єктивна і правдива реконструкція життєпису історичних осіб, повернення до літопису минулого, як пише І. Старовойтенко «справжніх облич», особливо стосовно фальсифікованих і забутих постатей, можлива за умови відтворення цих образів в усій багатогранності їх особистих якостей, а не однобоко чи кон'юктурно, лише шляхом зосередження уваги тільки на громадській, політичній, науковій або якійсь іншій діяльності [627, с. 50].

Тому, у просопографічних дослідженнях важливе місце посідає з'ясування питань про походження особи, її генеалогічне коріння, родинне і суспільне оточення, регіон проживання, місця навчання, вчителів, коло знайомих, визначальні фактори у виборі професій та місце навчання, чинники формування світогляду, національну свідомість та ментальність. Паралельно з цими характеристиками важливе місце для створення всебічного образу особистості, має врахування таких факторів як вдача, темперамент, доленосні події у приватному житті, включно з особисто-інтимним, фізичне та психологічне самопочуття особи у різні періоди життя, матеріальне становище і таке інше. Врахування цих чинників в історико-біографічному дослідженні дає змогу показати особу не просто відомим діячем, а й звичайною людиною у її щоденному, не лише суспільному, а також особистому житті, тобто максимально різнобічно. Створення якомога повного портрета особистості можливе за умови застосування у просопографічних роботах міждисциплінарних наукових підходів та сучасних методологій історичного дослідження.

Під методологією ми розуміємо сукупність підходів, способів та методів, що застосовуються у процесі наукового пізнання. Вони мають допомогти історичному дослідженню. Спробуємо застосувати ці методологічні засади для реконструкції життєвого шляху, громадсько-педагогічної діяльності та аналізу наукової спадщини Омеляна Терлецького. Необхідною умовою достовірності такої реконструкції, тобто її обґрунтованості, доказовості, безперечності є принцип історизму й об'єктивності. Історизм – це намагання

з'ясувати визначальні тенденції історичного процесу, головні етапи його розвитку, зв'язки між ними, спроби розглянути кінцевий результат. **Принцип історизму** передбачає врахування соціального, політичного, релігійного, культурного контекстів з огляду на їх роль у житті суспільства, вплив на інтелектуальну діяльність історика. Фактично, історизм – це світоглядний і методологічний принцип, вихідна засада історичного пізнання. Тобто, кожен факт необхідно аналізувати у процесі його виникнення, становлення, розвитку і зміни, а це дає змогу показати вплив родинного виховання, професійного середовища, громадськості, суспільно-політичної ситуації на формування поглядів О. Терлецького, його громадянську позицію, наукові і моральні принципи.

Не менш важливим в просопографічному дослідженні є **принцип об'єктивності**, який передбачає неупереджений, всебічний, науковий (сциєнтичний) підхід до вивчення як особистості самого О. Терлецького, так і сучасних йому історичних процесів в усій їх різноманітності – закономірних і суперечливих, позитивних і негативних, типових і нетипових. Тобто, мова йде про об'єктивність і суб'єктивність в історичних, в т. ч. просопографічних дослідженнях. Оскільки історичні джерела, зокрема писемні, є продуктом людської діяльності, а історичні знання носять суб'єктивний характер і є результатом інтерпретацій і тлумачень істориків, у даній роботі ми враховували важливі методологічні зауваження Н. Яковенко й П. Рікера.

Так, Н. Яковенко зазначає, що кілька професійних підготовлених, чесних вчених на підставі одних і тих самих фактів можуть написати зовсім різні історії. «Адже, звертаючись до минулого, – пише вона, – дослідник має справу не з фізично існуючим предметом дослідження, а з конструктом власної уяви. [...] Історик завжди залишається дитям своєї доби, то ж і в минулому опукло бачить тільки те, що здається «цікавим», «важливим» чи «потрібним» його сучасникам, а в поясненні подій відштовхується від властивих своїй епосі уявлень про історичний процес» [669, с. 3].

П. Рікер, з цього ж приводу, зауважує, що об'єктивним є те, що опрацьоване, впорядковане, осмислене завдяки застосуванню методичної думки, а отже, доступне внаслідок цього для розуміння. При цьому він підкреслює важливість усвідомлення об'єктивності і суб'єктивності в історичних дослідженнях: «...ми передчуваємо, що існує добра й погана суб'єктивність і ми сподіваємося, що застосування фахових здібностей істориків дасть змогу провести лінію розділу між доброю суб'єктивністю і поганою. [...] Ми сподіваємося, що історія буде історією людей [...] Отаким буде наш шлях: від об'єктивності історії до суб'єктивності історика» [606, с. 29].

Таким чином, усвідомлюючи неможливість досягти абсолютно об'єктивного знання, будемо намагатися на основі різноманітних джерел відтворити життєвий шлях, громадсько-педагогічну діяльність та проаналізувати історичну спадщину О. Терлецького в добу Австро-Угорщини, Польщі, під час Другої світової війни й т. зв. «радянський період». Власне в цьому полягає специфіка і складність даного дисертаційного дослідження. Адже необхідно зібрати, систематизувати й проаналізувати джерельну базу, що сформувалася у чотирьох різних епохах і державах. Враховуючи це, у даній дисертаційній роботі використано різні методи дослідження, загальні для всіх гуманітарних наук, а також спеціальні й міждисциплінарні, адже **метод** – це одне з найважливіших питань будь-якої науки. До них належать: історико-генетичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, біографічний, а також методи аналогії, дедукції та індукції, синтезу і аналізу. Використовуючи різні методи історичного дослідження ми враховували зауваження Й. Г. Дройзена, що «методи, це важелі науки», а їхнє правильне застосування визначає рівень раціональної науки. Методи дослідження не можуть бути довільними, оскільки їх вибір залежить від предмету дослідження, теоретичних концепцій і методологічних принципів, які визначають підхід історика до розв'язання обраної проблематики [696, с. 627].

Застосування історико-генетичного методу, як універсального і гнучкого інструменту дослідження, дало можливість показати загальні закономірності та специфічні особливості історичних процесів останньої третини XIX – середини XX ст., причинно-наслідкові зв'язки тогочасних подій – висвітлити історичні постаті в їх індивідуальності й образності. Цей метод допоміг розкрити сутність життєвого шляху громадсько-педагогічної й наукової діяльності О. Терлецького.

Важливе місце у роботі посів порівняльно-історичний метод дослідження. За допомогою якого вдалося виявити спільні і відмінні риси окупаційних режимів, загальне й специфічне у розвитку історичних процесів і явищ. Власне через цю специфіку чотирьох державних утворень, в яких довелося жити і працювати О. Терлецькому, порівняльно-історичний метод дослідження набув особливого значення і дозволив поглиблено і конкретно на кожному історичному етапі, проаналізувати громадсько-педагогічну діяльність та науковий доробок історика.

Порівняльно-історичний, логічно і закономірно доповнюється проблемно-хронологічним методом дослідження. Він передбачає поділ більш широкої теми на низку вузьких проблем, кожна з яких аналізується у хронологічній послідовності. завдяки цьому методу вдалося розробити періодизацію життя і наукового доробку О. Терлецького й показати специфіку кожного етапу його життєвого шляху. А біографічний метод дозволив широко показати його родинне оточення, вплив на формування світогляду й моральних засад, наукові контакти й громадські зв'язки.

В дослідженні про О. Терлецького застосовано також метод аналізу й синтезу. Аналіз – це процес розумового або фактичного розкладання цілого на частини, а синтез – поєднання різних елементів досліджуваного предмета в єдине ціле. Аналіз дає змогу вивчити окремі сторони об'єкта, вдатись до наукових абстракцій. В цьому контексті безперечно цікавими є судження О. Пріцака, який звертає увагу на те, що оскільки історик не може експериментально відтворити минуле, то мусить проводити свій аналітичний

експеримент в суто теоретичному аспекті. «Історія, – пише він, – це міряна лінеарним часом об'єктивна візія минулого [...] Історія не може фізично відтворити минулу дійсність [...], вона досліджує функцію історичних фактів. Історичний факт – найменша самостійна одиниця, що абстрагується на базі аналізу джерел, як одноразовий суспільний факт [...] пов'язаний [...] із попередніми і пізнішими фактами у структурі закінчених циклів» [597, с. 25–26].

Ці твердження поглиблює і розширює П. Рікер, який роздумує над методикою й методологією вивчення й використанням істориком джерел. Він зазначає, що особливості реконструкції історичних подій на основі джерел полягають у тому, що документ фактично примушують відповідати на поставленні істориком запитання. «Документ не був документом доти, – пише він, – доки історик не подумав поставити йому якесь запитання й таким чином історик формулює твердження [...] маючи за собою документ і виходячи зі своїх спостережень, Тим самим формує історичні факти» [606, с. 30–31].

Історія, яку пише історик, розглядає, аналізує та пов'язує між собою ті події, які вважає важливими дослідник. Саме тут вступає в дію суб'єктивність історика, який творить інтерпретаційні схеми, добирає документи, формулює проблеми, тобто «історик ідей від людей минулого зі своїм власним людським досвідом» [606, с. 37].

Українські науковці зазначають, що джерела відкривають свій внутрішній зміст історика не безпосередньо, а тільки через посередництво питань і конструкцій, з якими історик до них підходить. При цьому повна картина минулого залишається для нас не пізнаною, але те, що історик відновлює, не є свавіллям і фантазією його розуму, оскільки ґрунтується на логіці дослідження, укоріненій у наших раціональних здібностях [696, с. 627].

Ці важливі концептуальні висновки враховано в дисертаційному дослідженні, як і метод аналогії, тобто можливості перенесення, порівняння одного явища з іншим. Даний метод спрямований на вивчення подібності і відмінності явищ, дає підстави для гіпотез на основі достовірних фактів. У

цьому плані варто звернути увагу на історичну гіпотезу та історичну концепцію. Історична гіпотеза, з одного боку, стимулює розширення джерельної бази дослідження, а з другого – спонукає до поглиблення теоретичних аспектів історичного пізнання, що супроводжується пошуком нових концептуально-доказових конструкцій. Історична концепція створюється на основі історичної гіпотези і являється головним задумом, провідною ідеєю дослідження, за допомогою якої обґрунтовується вибір об'єкта і предмета дослідження, здійснюється формулювання проблеми, аргументація принципів понять, які в сукупності творять чітку схему своєрідний каркас історичного дослідження [592, с. 13]. В такий спосіб, скажімо, початкова гіпотеза про те, що псевдонім «Даренко» й криптоніми «Д.», «О. Т.» належить О. Терлецькому була доведена за допомогою порівняльно-історичного методу, що дало можливість суттєво розширити науковий доробок вченого.

В дисертації широко застосовується й такий загальнонауковий метод, як індукція, тобто такий шлях історичного пізнання, коли на підставі знання про окреме, одиничне робиться висновок про загальне і навпаки – від знання загальних закономірностей здійснюється пізнання окремих фактів.

Доля О. Терлецького – це своєрідний унікальний зріз життя галицької інтелігенції, покоління, яке народилося наприкінці XIX ст. і волею обставин змушене було жити, працювати, займатися громадською національно-просвітницькою роботою під чотирма окупаціями. Тому, вивчення особливостей цих чотирьох режимів, сутність їхньої політики щодо України і українців, через призму його життя і діяльності, дозволяє не просто висвітлити специфіку історії Галичини останньої чверті XIX – середини XX ст., а дослідити людину як основну субстанцію історичного процесу, змалювати її внутрішній світ, індивідуальні особливості, взаємостосунки з оточенням, ставлення до влади, бачення свого місця у суспільних процесах і т. ін.

О. Терлецький був вихідцем із священницької родини по лінії батька – Антона Терлецького (1840–1886), а мати – Кароліна-Тереза Вахнянин (1851–1936) – рідна сестра відомого діяча Анатолія Вахнянина. Крім найстаршого

Омеяна, в сім'ї було ще четверо дітей: Марія (1875–1971), Осип (1877–1949), Олена (1880–1964) та Маркіян (1885–1963). Він навчався у Ярославській (1884–1886) і Стрийській (1886–1892) гімназіях, де розпочалося формування його світогляду і становлення українознавчих зацікавлень. Протягом 1892–1896 рр. був студентом філософського факультету Львівського університету, сформувався як науковець. Вирішальну роль у цьому відіграв професор М. Грушевський, який був не лише його викладачем, а й залучив до роботи в НТШ, допоміг підготувати й опублікувати в «Записках НТШ» перші наукові розвідки.

З 1898 по 1913 рік працював у Тернополі вчителем у гімназії та професором у Вищій реальній школі. В цьому подільському місті він розпочав свою педагогічну діяльність, яка поруч з науковою і громадською працею стала основним змістом його життя. Реалізовував свій педагогічний потенціал також в академічній гімназії Львова, де поруч із ним працювали відомі представники української науково-педагогічної і культурно-просвітницької думки – Я. Гординський, Ю. Полянський, І. Раковський, Ю. Рудницький, М. Тершаковець та ін. Педагогічна діяльність О. Терлецького продовжувалася також в Чортківській та Львівській гімназіях «Рідної школи», а в умовах тотальної полонізації українського шкільництва в одній із польських гімназій Львова. Очолював Українське педагогічне товариство «Рідна школа» та «Учительська громада»; редагував часописи «Світло», «Народна Просвіта», науково-популярну серію книжечок «Знання». В радянський період був доцентом кафедри історії середніх віків, згодом історії південних і західних слов'ян, а певний час, навіть, завідувачем останньої. Допустивши його до університетської кафедри, радянський режим встановив тотальний контроль за викладанням, змістом навчальних програм, змушував вивчати праці т. зв. «класиків марксизму» – Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна. Згодом розпочав brutальне цькування за приналежність до львівської історичної школи М. Грушевського.

Окремою сторінкою подвижницької українознавчої праці О. Терлецького є його наукова діяльність, зокрема, співпраця з НТШ до якої його залучив ще в 90-х рр. XIX ст. М. Грушевський. В «Записках НТШ» О. Терлецький опублікував свої перші рецензії та наукові статті. У 1921 р. його обрано дійсним членом історико-філософської секції НТШ, згодом він очолював історико-джерелознавчу комісію товариства. Після включення західноукраїнських земель до складу СРСР й УРСР, працював у Львівському відділі Інституту історії України АН УРСР, Інституті суспільних наук АН УРСР.

Особливим напрямком громадської діяльності О. Терлецького була багаторічна праця в товаристві «Просвіта». Упродовж тривалого часу він не лише брав активну участь в його роботі, а й був одним із керівників товариства. Саме «Просвіта» видала низку історичних праць О. Терлецького, в яких найповніше розкрилася історична концепція вченого.

Надзвичайно плідною була праця О. Терлецького у таборах для військовополонених-українців в Німеччині, де займався культурно-просвітницькою діяльністю – читав розмаїті лекції, проводив спеціальні курси, дописував до таборової преси і, врешті, підготував та видав унікальну наукову працю про український табір в Раштаті.

Науковець, педагог, громадський діяч О. Терлецький залишив помітний слід на ниві історії, географії, мистецтвознавства, як один з керівників «Просвіти», «Рідної школи», «Учительської громади», редактор періодичних видань, професор гімназії, доцент університету, старший науковий співробітник академічного інституту. Вже лише цей перелік дає уяву про цю непересічну особистість нашої національної історії. Всебічне висвітлення життєвого шляху, наукової, педагогічної та громадської діяльності О. Терлецького стало можливим завдяки використанню методологічних засад заснованих на загальнонаукових принципах об'єктивізму та історизму, системного аналізу і комплексного підходу до джерел, різних методів історичного дослідження.

РОЗДІЛ 2

ГРОМАДСЬКО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

2.1. Суспільне та родинне середовище. Навчання у Ярославській та Стрийській гімназіях.

Дитинство та юність О. Терлецького, здобуття початкової, гімназійної й університетської освіти, формування світогляду припали на останню чверть XIX ст. Цей період в історії Галичини позначився новими тенденціями не лише в економічній, а й суспільно-політичній та культурно-освітній сферах. Попри австро-угорський та австро-польський компроміс 1867 року, які розширили політичні права поляків в краї, український національний рух набув нової якості, вступив у стадію політизації. Наприкінці XIX – на початку XX століття Галичина, за моральної, матеріальної й інтелектуальної підтримки Наддніпрянщини, стала центром цього руху, своєрідним «українським П'ємонтом». Тут було створено цілий ряд культурно-освітніх, наукових, економічних та політичних інституцій і структур, виходила українська преса, літературні й наукові часописи, періодичні видання; виникли перші українські політичні партії, що у своїх документах сформували й обґрунтували ідею української державності. До реалізації цього проекту долучилися й історики, які у своїх працях показали тяглість української державницької традиції ще з княжих часів. Одним із перших над цією проблемою працював О. Терлецький.

Народився Омелян Антонович Терлецький 2 грудня 1873 року в с. Крамарівка Ярославського повіту (тепер Польща) у родині греко-католицького священика. Його батько – о. Антон Терлецький (1840–1886) в період з 1873 по 1876 р. був парохом у місцевій церкві Воздвиження Чесного Хреста з 1790 р. [155, s. 857]. За даними «Słownika geograficznego» у 80-х роках XIX ст. тут проживало 570 римо-католиків, 615 греко-католиків і 30 євреїв [701, s. 608]. В селі спочатку діяла державна однокласна, згодом було відкрито т.зв. тривіальну школу. Впродовж останніх десяти років свого життя А. Терлецький священикував на парафії с. Полнятичі цього ж повіту, де й помер і похований

на території церкви Введення Пречистої Богородиці з 1798 р. [155, с. 857]. В селі діяла народна школа і налічувалося 447 мешканців, з яких 220 римокатоликів і 227 греко-католиків. Власне у цьому селі пройшло дитинство О. Терлецького, тут він навчався у місцевій школі [702, с. 941].

Мати О. Терлецького – Кароліна-Тереза Вахнянин (1851–1936) – рідна сестра відомого громадсько-політичного діяча, композитора, літератора А. Вахнянина. Крім найстаршого Омеляна, в сім'ї було ще четверо дітей: Марія (1875–1971), Осип (1877–1949), Олена (1880–1964) та Маркіян (1885–1963). Останній, як і Омелян, став істориком. «Ми всі п'ятеро виховувалися в такій взаємній атмосфері любові, у такім ніжнім і любім відношенні до нас наших батьків чи інших членів ближчої рідні, не тямлю не то суперечки між нами, але навіть ніколи гнівного слова», – згадував у своїх споминах М. Терлецький [508, с. 130–140].

У 1884–1886 рр. О. Терлецький навчався у Ярославській гімназії, яка була відкрита розпорядженням Міністерства освіти від 30 червня 1884 р. [677, с. 269]. Після вступних іспитів з польської мови, арифметики й релігії [679, с. 253] до новоствореного першого класу зарахували 93 учні, серед яких й О. Терлецького [214, с. 48]. Це була гімназія з польською мовою викладання, де в першому та другому гімназійних класах обов'язковими дисциплінами були: релігія, латинська, польська та німецька мови, географія, математика. Факультативно вивчалися каліграфія, гімнастика, співи, французька й українська мови, історія рідного краю [180, с. 22–25].

Студії О. Терлецького в Ярославській гімназії були перервані раптовою смертю батька в травні 1886 року. Омеляна на виховання взяв рідний дядько по матері Іван Вахнянин, тоді професор Стрийської гімназії та відомий громадський діяч Стрийщини. Про нього Євген Олесницький пізніше згадував: «Професор Іван Вахнянин був найвизначнішим діячем у Стрию, [...] душею кожного національного почину. [...] Його хата була першим українським домом у Стрию. Тому горнулися ми всі і находили все сердечне тепло і гостинність» [208, с. 4]. Тож уже у вересні 1886 року О. Терлецький став учнем

третього класу Стрийської гімназії, де разом з ним навчався Денис Коренець, згодом відомий історик та культурно-освітній діяч [196, s. 30]. В гімназії Іван Вахнянин викладав у третьому й четвертому класах, в яких навчався Омелян, фізику й українську мову. Польську мову викладав знаний український педагог, редактор, видавець та журналіст Кость Горбаль, а катехитом у цих класах був о. Юліан Федусевич [197, s. 1–3].

Щодо навчальних предметів, які вивчав О. Терлецький в третьому класі Стрийської гімназії, слід зауважити, що значна увага приділялася вивченню мов. Так, впродовж 1886/1887 н. р. вивчалися латинська (6 год. на тиждень), грецька (5 год. на тиждень) мови, як класичні, а також дві обов'язкові німецька (4 год. на тиждень) та польська (3 год. на тиждень) і українська (2 год. на тиждень) як факультативний предмет для гімназистів українського походження. Окрім цих предметів вивчали історію, математику, науки природничого циклу (мінералогія, основи фізики та хімії) [197, s. 6–7].

Вартими уваги є дані про національний склад учнів гімназії. Так, у рік, коли розпочав навчання О. Терлецький, тобто 1886/1887 н. р., тут навчалося 190 поляків, 116 українців й один німець [197, s. 26–27], а у 1891/1892 н. р. – 202 поляки, 80 українців, 4 німці, 2 чехи [179, s. 62–63]. В третьому класі, до якого з Ярославської гімназії у 1886 р. прийшов О. Терлецький навчалося 26 поляків, 21 українець, які за віросповіданнями поділялися на 20 римо-католиків, 21 греко-католик та 6 юдеїв [196, s. 22].

Саме тут, в Стрию і, зокрема, гімназії закладалися основи світоглядних й проукраїнських позицій О. Терлецького, на які значний вплив справило професорсько-викладацьке середовище. Не випадково в пізніших спогадах власне саме ці три особистості – І. Вахнянин, К. Горбаль та Ю. Федусевич згадуються як будителі «народного духа в Стрийщині» [199, с. 2]. Вони відіграли визначну роль в активізації українського національного руху Стрийщини, виховали ціле покоління українських діячів, серед яких й О. Терлецького.

Учні Стрийської гімназії, під впливом українських професорів, наполегливо студіювали україністику, по крихті збирали джерела з історії України. Надзвичайно популярними серед них були книги «Руської історичної бібліотеки», що її видавав О. Барвінський і, зокрема, серія історичних монографій М. Костомарова про Богдана Хмельницького [44, арк. 1]. Їх гімназисти старших класів спочатку замовляли через Омеляна Партицького – «ученика руської гімназії, в той спосіб, що той за кожним появленням якогось тому Історичної бібліотеки посилав нам число означених примірників і того зараз межі учениками розходились» [44, арк. 1]. Згодом ці видання надходили до учнів гімназії через Володимира Охримовича та Філарета Колессу [44, арк. 8–8зв.].

Таким чином, можна стверджувати, що саме «Руська історична бібліотека», яка відіграла важливу роль у становленні методології історії України загалом, не менший вплив справила на формування історичних поглядів О. Терлецького та зацікавлення його саме історією України.

2.2. Студії у Львівському університеті. Формування світогляду та становлення історичних поглядів. Початок наукового шляху

Закінчивши гімназію у 1892 р. О. Терлецький вступив на філософський факультет Львівського університету [21, арк. 22–23зв.]. Якими ж були основні тенденції його розвитку в останній третині XIX ст.? Після запровадження автономного устрою в Галичині, коли політична влада в краї повністю перейшла до поляків, в університеті розпочався процес його полонізації. Незважаючи на те, що згідно із рішенням австрійського уряду від 4 липня 1871 р. тут мав впроваджуватися утравквістичний (двомовний – польський і український) принцип викладання, на практиці абсолютна більшість кафедр перебувала в руках польських викладачів, а польська мова міцно утвердилася у внутрішньому адмініструванні й діловодстві, попри те, що студенти-українці чисельно становили доволі велику групу. Так, за офіційною статистикою, з 1819 студентів, які навчалися на чотирьох факультетах Львівського університету в 1899 р. налічувалося 895 римо-католиків і 545 греко-католиків. У 1907 р. в університеті функціонувало 59 польських і 7 українських кафедр [689, с. 345]. Кафедри з українською мовою викладання діяли на філософському, правничому й теологічному факультетах. Першою з них була кафедра української мови та літератури на філософському факультеті, відкрита ще у 1848 р. і завідувачем якої був Я. Головацький, а після його відходу – О. Огоновський – учений філолог, педагог, письменник і громадський діяч. У кінці 40-х – на початку 50-х рр. відкрито три україномовні кафедри на теологічному, а у 1862 р. ще дві кафедри з українською мовою викладання на правничому факультетах. Кількість українських викладачів, які працювали в університеті, була відносно незначною. З 1880 по 1914 рік тут викладало лише 30 українців, з них – 15 на теологічному, 5 – правничому і 10 – на філософському факультетах [689, с. 346]. Упродовж другої половини XIX ст. відсоток українських студентів, які навчалися в університеті, скоротився з 45,6% у 1857 р. до 31,3% у 1900 р. [700, с. 386].

Такими були основні тенденції розвитку Львівського університету наприкінці XIX ст., коли до нього вступив О. Терлецький. Щодо філософського факультету, на якому він навчався, то тут слід звернути увагу на такі процеси. Друга половина XIX ст. – період становлення і розвитку польської наукової історичної школи. Важливою політичною, а не лише науковою подією, стало відкриття у 1881 р. кафедри польської історії. Упродовж 1883–1907 рр. її очолював професор Т. Войцеховський, ректор університету у 1894–1895 рр. Значні зміни відбулися на історичному відділенні філософського факультету у 1892 р., коли туди вступив О. Терлецький. Дві, з трьох існуючих на той час кафедр, очолили нові професори. Кафедру австрійської історії, після відходу професора І. Шараневича, учень Ф. Ліске – професор Л. Фінкель, одним із здобутків якого стала публікація багатотомної бібліографії польської історії. Її поява значною мірою була результатом роботи наукового семінару, очолюваного Л. Фінкелем, який намагався якомога ширше залучити до наукової роботи студентську молодь через участь її в наукових гуртках. У 1891 р., після смерті Ф. Ліске, посаду завідувача кафедри загальної історії посів професор Б. Дембінський, згодом ректор, проректор, який виступав проти українізації навчального процесу в університеті.

Ф. Ліске був прихильником позитивістського напрямку в історичній науці. Очолюючи кафедру загальної історії, він став ініціатором створення Польського історичного товариства, одним із засновників періодичного видання «Kwartalnik Historyczny». Рівень викладання Ф. Ліске високо оцінював І. Франко, який в 70-х рр. навчався на філософському факультеті. Після смерті О. Огоновського у 1894 р. він зробив спробу посісти посаду доцента й завідувача кафедри української мови і літератури. В березні 1895 р. І. Франко склав колоквіум і прочитав габілітаційну лекцію в університеті, що була визнана успішною і відповідні документи скерували у Міністерство освіти до Відня для затвердження. Але намісник Галичини граф К. Бадені не затвердив на цій посаді І. Франка. Без сумніву уся ця історія була відомою студентові

третього курсу філософського факультету О. Терлецькому. Не виключено, що він міг бути присутнім на пробній лекції І. Франка.

Слід відзначити, що в університеті до середини 90-х рр. не було жодної кафедри історичного профілю з українською мовою викладання. На це постійну увагу звертали представники українських політичних кіл. Щоправда, варто зауважити – першим українським професором історії у Львівському університеті став І. Шараневич – доктор філософії, професор, який у 1871 р. очолював кафедру австрійської історії, був дійсним членом АН у Кракові, почесним доктором Київського університету. І. Шараневич – автор близько 125 наукових праць, головним чином із середньовічної історії Галичини. З його іменем пов'язане становлення в Галичині археології як науки. Значну увагу він приділяв спеціальними історичним дисциплінам. Саме після відходу І. Шараневича кафедру австрійської історії очолив Л. Фінкель.

Колосальне значення для розвитку української історичної науки, ідентифікації українців як нації, тобто її політичної легітимації, мало заснування у львівському університеті кафедри загальної історії із спеціалізацією на історії Східної Європи з українською мовою викладання. Предметом навчальної й наукової роботи кафедри мала стати історія України та її сусідів. Професорська колегія філософського факультету ставила до кандидата на посаду завідувача такі вимоги: «Професор новоствореної кафедри повинен буде, з одного боку, ознайомлювати університетську молодь з історично-літературними продуктами Сходу, з іншого ж – опрацьовувати їх у дусі Заходу» [578, с. 272]. І далі так визначала своє бачення методології історичних досліджень: «Історична наука [...] досліджує приховані у достовірних джерелах та пам'ятниках риси минулого, виносить їх на денне світло та засадничо представляє з певної точки зору їхні внутрішні взаємозв'язки. Правдива історична наука виховує окрему людину, але вона виховує й ціле суспільство та вказує народам на їхні шляхи. Її точка зору, відтак, мусить мати за джерело природу та сутність держави і країни, у якій вона покликана працювати, облагороджувати її» [578, с. 272].

Серед кандидатів на посаду завідувача були В. Антонович, М. Грушевський, Ю. Целевич й В. Милькович. Професорська колегія зробила свій вибір на користь 27 річного історика Михайла Грушевського, учня В. Антоновича, випускника київського університету. Тодішній ректор університету, професор Т. Войцеховський, під час інавгураційної доповіді, звернув увагу на те, що вирішальним фактором при обранні М. Грушевського був його високий фаховий рівень. Приїзд М. Грушевського до Львова став важливим стимулом для утвердження українства в стінах університету. За кілька місяців до офіційного початку роботи на посаді завідувача, М. Грушевський у листі деканові філософського факультету подає конкретну програму вивчення історії України, у якій планувалося на давній період історії України 2 год. на тиждень, на ознайомлення з джерелами цього періоду – 1 год., а на семінарські заняття теж 1 год. Окрім того, М. Грушевський пропонував ввести курс історіографії історії України в ХІХ ст. обсягом 1 год. При цьому зазначив, що «коли семінарій не може залічуватися в зазначене число годин, то для історії України-Руси віддавав би 3 год. Коли ж не можна обмежитись на самій Україні-Руси замість історіографії подав би короткий курс держави новгородської (Великого Новгороду) – 1 год.» [18, арк. 6–7].

Навчаючись в університеті О. Терлецький водночас брав активну участь в діяльності українського студентського товариства «Ватра», яке згодом реорганізувалось в «Академічну громаду» [537, с. 50–51]. У списках членів громади, які збереглися в архіві, знаходимо й прізвище О. Терлецького [39, арк. 15 зв.]. В книзі кореспонденції товариства «Ватра» міститься кілька повідомлень за підписом О. Терлецького, в яких йдеться про те, що М. Грушевський «запрошує всіх охочих до праці на збірці, яка відбуватиметься в комнатах НТШ», а також є інформація про зібрання т.зв. «Рецензійної збірки» [43, арк. 27, 89 зв.]. Як бачимо, в студентському середовищі зароджувалась і набувала досвіду майбутня українська еліта, формувалась її національний світогляд і політичні вподобання, наукові й педагогічні орієнтири. До цієї еліти

належав й О. Терлецький, соціалізація якого відбувалася і через участь в згаданих товариствах.

Отже, уже на першому курсі О. Терлецький прослухав лекції професорів І. Шараневича, О. Огоновського, Т. Войцеховського, Б. Дембінського, А. Ремана [23, арк. 543]. Зокрема, у першому семестрі він слухав курс з історії Австрії та відвідував семінарські заняття проф. І. Шараневича, вивчав історію слов'янських народів проф. Т. Войцеховського, курс історії Реформації та семінар з всесвітньої історії проф. Б. Дембінського, а також семінар з історії української літератури проф. О. Огоновського [23, арк. 543]. Починаючи з другого семестру першого курсу і аж до закінчення університетських студій вивчав географію у А. Ремана [23, арк. 543–545]; [135]. Поруч з історією географія стала улюбленим предметом О. Терлецького і він не лише впродовж всього життя цікавився нею, а й підготував та видав кілька методичних посібників та монографій [244]; [221]; [222].

У Відділі рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника збереглися студентські конспекти першокурсника О. Терлецького, зокрема, конспект лекцій з курсу історії слов'ян [117]; [118], який у другому семестрі по четвергах, п'ятницях та суботах у першій залі університету викладав Т. Войцеховський [20, арк. 44]. На другому курсі О. Терлецький продовжував слухати лекції Т. Войцеховського з історії Польщі та Литви в XIV–XVI ст., польсько-латинської палеографії [16, арк. 39]; [17, арк. 7зв.–8], а також лекції проф. Л. Фінкеля з історії Австрії (1804–1867), його ж курс про основні напрямки історичного розвитку джерелознавство [16, арк. 38]; [158, с. 209]. Збереглися його студентські конспекти, щоправда з всесвітньої історії за 1894/1895 рік [125]; [128]; [136]; [137]; [138].

В контексті формування світогляду О. Терлецького, становлення історичних поглядів та початку наукового шляху важливе місце посідає одна з перших його наукових розвідок – майже стосторінкова студентська робота «Імператор Оттон III, папа Сильвестр II і празький єпископ св. Адальберт(Войцех)» [19], яка була виконана під час навчання в університеті.

Для висвітлення цієї теми він опрацював широке коло джерел, різноманітної польсько- та німецькомовної мовної літератури. Робота засвідчила належні наукові здібності молодого дослідника, що згодом удосконаляться під керівництвом професора М. Грушевського.

Саме М. Грушевський відіграв вирішальну роль у формуванні наукового світогляду, становленні історичних поглядів на початку наукового шляху Омеляна Терлецького. На третьому і четвертому курсах, тобто починаючи з 1894/1895 н. р. він з понеділка по середу (3 год.) слухав курс стародавньої історії України, а у четвер та п'ятницю (2 год.) вивчав історіографію того ж періоду у професора М. Грушевського [23, арк. 343 зв.]; [18, арк. 34]. У другому семестрі цього ж року продовжилося вивчення курсу стародавньої історії України, а також розпочав читатися новий курс з історії Новгородської держави «Великий Новгород: історія, устрій і побут его до к. XV. в.» [23, арк. 344]; [18, арк. 90]. Крім того О. Терлецький відвідував знамениті семінари М. Грушевського [23, арк. 344].

Ще у вступній лекції з давньої історії Русі у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. М. Грушевський закликав майбутніх істориків до «неперестанного скептицизму», критичного ставлення як до джерел, так і до зроблених на їх основі оцінок [431, с. 148]. Про цю лекцію згадував пізніше О. Барвінський: «Виклад [...] зробив на всіх дуже добре вражіння [...] був видержаний від початку до кінця в тоні поважнім науковим [...], перший раз довелося Русинам почути такий виклад з історії своєї вітчизни з університетської катедри в рідній і гарній мові» [407, с. 18].

Згодом, вихованці М. Грушевського доволі детально описали як методику викладання свого професора, так і методологію історичних досліджень, яку він намагався прищепити своїм учням. Так, М. Кордуба згадував: «Свої виклади почав Грушевський про найдавнішу добу української історії, а заразом на семінарійних вправах подавав огляд найдавніших джерел про українську територію. [...] Кандидатів на фахових істориків між українською молодіжжю львівського університету було тоді дуже небагато. Юл. Левицький,

Евг. Барвінський, Терлецький, Заремба, Корінець і я. [...] На виклади Грушевського записалося все що причислялося до українства» [204, с. 795]. Щоправда, сам М. Грушевський в «Автобіографії» з 1906 р. подає суттєво більше число своїх учнів: «...З мого семінара [...] повиходило чимало людей, які полишили деякий, а часом і досить значний слід в науковій роботі [...] Ідучи в хронологічному порядку були то: Омел. Терлецький, Д. Коренець, Мир. Кордуба, Стеф. Томашівський, Стеф. Рудницький, Ол. Целевич, Юр. Кміт, Зен. Кузеля, Ос. Чайківський, Вас. Герасимчук, Ол. Сушко, Фед. Голійчук, Ів. Джиджора, Ів. Кревецький, Ів. Крип'якевич й ін.» [430, с. 7].

Свою мету, як викладача й наукового керівника, М. Грушевський пояснює так: «Окрім викладів і семінарських занять на університеті (до семінарських занять прив'язував я все особливу вагу, стараючись впровадити здібніших слухачів в самостійні наукові заняття), вів я приватні наукові заняття поза університетом з студентами своїми слухачами й сторонніми (роздавав книжки до рефератів і оцінок, потім вичитувано ті реферати, розбирано, а по справленню друковано котрі ліпші) [...]. Тим способом вправлялися охочіше слухачі до наукової роботи, переходячи від рефератів в бібліографічному відділі Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка до самостійних оцінок, від дрібних праць [...] до самостійних розвідок» [430, с. 7].

Інформацію М. Грушевського доповнюють й деталізують його учні М. Кордуба та І. Крип'якевич. «Нас, своїх студентів професор затагнув до рецензійного відділу, – згадує М. Кордуба, – [...] Роздавав кожному по книжці із тих, які треба було обговорити й велів прочитати. Потім радив порівняти прочитане з тим або з іншим давнішим твором про дану тему та при стрічах відразу випитував про вислід порівняння, вражіння, яке нова книжка зробила, і т. ін. Вислухавши терпеливо усного реферату, докидав тут і там свої замітки, радив звертати більшу увагу на ту або іншу точку й кінчив: «А тепер, товаришу, пробуйте все те написати». Так поробив із нас 18–20 літніх хлопців рецензентів і так повстали перші студентські рецензії у «Записках» [...] На одному з перших засідань Товариства підняв і обговорив плян видання

українського біографічного лексикону. Не відкладаючи справи у довгий мішок, зараз же розділив роботу поміж присутніх; наскільки нагадую собі я піднявся на опрацювання всіх Святославів, Терлецький Олегів і т.д.» [204, с. 795, 796].

В книзі І. Крип'якевича, присвяченій Михайлові Грушевському, подається детальний опис, як професор залучав здібних студентів до наукової праці, його методику роботи з молодими вченими. Він звертає увагу на шанобливе і ввічливе ставлення керівника до своїх учнів. Так, І. Крип'якевич підкреслює, що крім викладів в університеті, М. Грушевський заохочував студентів до історичних дослідів: «Молоді історики спершу під проводом професора читали й вияснювали історичні джерела, обговорювали праці інших дослідників, потім діставали обробляти різні завдання й так поволі втягалися до самостійної наукової праці. Грушевський як учитель був дуже ввічливий і приступний. До молодих студентів не говорив інакше як «пане-товаришу». [...] Часто запрошував студентів до своєї хати, де мав чудову бібліотеку; у кожній хвилі двері його хати були для них відчинені, він ніколи не шкодував свого дорогоцінного часу на балачки з «недопеченими» вченими. Він мав таку вдачу, що не раз одним жартовливим слівцем умів підігнати до праці, а загонистих умів усе стримати легеньким насміхом. Гурток слухачів Грушевського був спершу невеликий, але з року на рік число їх зростало, і за двадцять років професор діждався вже мало не сотні своїх учнів, що помагали і йому в науковій праці» [523, с. 21–22].

Одним із перших вихованців М. Грушевського був власне О. Терлецький, який за його підтримки успішно стартував в історичній науці, але згодом зосередився на викладацькій роботі в середніх навчальних закладах краю. В цьому контексті, слова М. Грушевського про українського історика І. Крип'якевича та польського Л. Кубалю можна віднести й до характеристики О. Терлецького. «Іван Крип'якевич належить до найбільш активних історичних дослідників Галичини [...]. Почавши свою наукову роботу з 1905 р., він продовжував її неухабно, незважаючи на всі пертурбації галицького життя і несприятливі обставини учителя середньої школи. Кілька разів він стояв на

порозі університетської професури, але обставини не дали йому змоги перейти на сю дорогу» [609, с. 756]. Доповнює цю характеристику оцінка Л. Кубалі: «Бувши одним з найвизначніших польських істориків (Л. Кубаля – Р.Т.) все життя зістававсь на скромній посаді учителя гімназії, не доступивши університетської катедри; тим більшого подиву гідне визначне історичне діло, ним довершене [...]» [609, с. 756].

О. Терлецький лише на схилі віку переступив поріг університетської кафедри, але в часах коли це трапилося це принесло йому певну сатисфакцію і, водночас, гіркі розчарування.

Більшість його учнів, з львівської історичної школи, зберегла приязні взаємини із своїм вчителем навіть після від'їзду М. Грушевського з Галичини. Одні підтримували з ним наукові контакти, інші залишилися вірними його науковим і моральним принципам до кінця свого життя. Їх не змогла зламати тоталітарна комуністична система навіть брутальними переслідуваннями, репресіями та паплюженням М. Грушевського. До них належав й О. Терлецький. В цьому плані варто навести зміст невеликої телеграми, яку надіслали М. Грушевському з нагоди його 60-літнього ювілею у 1926 р.: «Згадуючи студентські часи і спільну працю з Вами, вітаємо Вас, вельмишановний Михайле Сергійовичу, з ювілеєм. Бувші ученики Герасимчук, Філарет Колесса, Кордуба, Крип'якевич, Коренець, Омелян Терлецький» [...]» [609, с. 751–752].

Сучасні дослідники зазначають, що погляди самого М. Грушевського на історію еволюціонували від початкового заперечення філософського позитивізму до його повного прийняття [584, с. 49–50]. Наукову кар'єру наприкінці XIX ст. він розпочав переконаним народником, а в роки революції 1917–1921 у нього відбулася трансформація народницького дискурсу в державницький. Як вдало зауважив С. Плохій: «Грушевський – народник ішов поруч із Грушевським – будівничим нації та Грушевським – державником» [584, с. 327]. Найбільшою його заслугою став демонтаж російського імперського наративу й конструювання українського історичного

нарративу. Деконструюючи російський імперський наратив і відокремлюючи українську історію від великоруської, М. Грушевський сприяв, як зазначає С. Плохій, «іншуванню» російської нації й історії, а «віншування» Росії стало поворотним моментом в українській історіографії, бо відкидало малоросійську ідентичність, що спиралася на «іншуванні» лише поляків і татар [584, с. 409].

Варто звернути увагу на ще один важливий висновок С. Плохія: «Формування нової історичної парадигми, яка «знаціоналізувала» українське минуле й виокремила українську історію в осібну галузь досліджень, дала молодій нації «метрику та біографію», що з ними можна було долучатися до ексклюзивного клубу модерних європейських націй. [...] Історія, вбрана у національні шати і розподілена як наукова дисципліна за національними «квартирами», постачала націям їхні ексклюзивні оповіді, але також і надавала вкрай потрібну легітимацію самому їхньому існуванню» [584, с. 17, 19].

Таку національну парадигму вітчизняної історії прищеплював своїм студентам М. Грушевський і саме під таким кутом зору потрібно розглядати спадщину його львівської історичної школи, в т.ч. О. Терлецького як науковця, викристалізувалися його історичні погляди, сформувалася історіографічна концепція. Важливу роль у цьому процесі відіграла співпраця у «Записках НТШ». М. Грушевський, ставши редактором «Записок» у 1895 році, так визначив мету і завдання цього видання: «Записки товариства мали своєю першою метою заснувати осередок наукової діяльності своєю рідною мовою і до нього притягнути вчених українсько-руських, нашими політичними і культурними обставинами призвичаєних ходити в сусіди до чужих видавництв і культивувати чужу науку. Не ставлячи вперед якої-небудь програми щодо напряму, провідних гадок, записки повинні заховувати повну свободу в трактуванні річи, ставляючи вимогою лише, щоб робота відповідала вимогам науковості [...]» [433, с. 7, 8]. У «Записках НТШ» систематично подавалася бібліографічна інформація та критика багатьох закордонних видань, рецензувалася велика кількість праць із української проблематики [452, с. 199].

Аналізуючи публікації НТШ, Л. Зашкільняк зауважує: «Треба підкреслити, що рецензійні відділи були поставлені добре і містили розбори усіх значущих робіт [...]. Щоправда автори рецензій здебільшого шукали в цих роботах передусім «українського сліду» і на цьому зосереджували основну увагу. Це було неписане правило усіх публікацій у наукових виданнях НТШ, яке впливало зі зосередженості на національній історії» [461, с. 232].

При підтримці М. Грушевського, вже в 1895 р. в «Записках НТШ» з'явилися перші рецензії молодого двадцятидворічного О. Терлецького на роботи російських дослідників І. Миклашевського [375] та С. Рубінштейна [376], польського – А. Яблоновського (A. Jabłonowski) [378], а також на періодичні польські видання «Ateneum» [377]; [379] та «Biblioteka warszawska» [380]. Вартісною є й рецензія на краківське видання «Rozprawy Akademii umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny, Serya II, T. X, Kraków, 1898, 498 s.» [381].

В контексті теми нашого дослідження детальніше розглянемо матеріали рецензованих О. Терлецьким видань: «Ateneum» та «Biblioteka Warszawska». Отже, «Ateneum» – варшавський часопис, який виходив у 1876–1901 рр. основною метою якого була інтеграція вчених у різних галузях науки й ознайомлення суспільності з досягненнями європейського інтелектуального руху. Так, у наукових хроніках «Записок НТШ», вміщено огляд О. Терлецьким часопису «Ateneum» за 1894 р. Увагу О. Терлецького привернула стаття А. Краусгера (A. Kraushar) «Frank i frankiści polscy 1726–1816» (*Франк і польські франкісти 1726–1816*), присвячена одній з релігійних течій саббатіянства – франкізму. Актуальність дослідження обумовлене, на думку О. Терлецького, в першу чергу тим, що «...її осередок лежав в землях руських і тут було головне поле діяльності Франка» [377, с. 18]. О. Терлецький наголошує на тому, що розвідка А. Краусгера базується на маловідомих джерелах, і основною метою статті було висвітлення діяльності Якова Франка, засновника секти і тлумачення змісту його релігійного вчення, саме на підставі невідомих матеріалів. Підкреслюючи важливість роботи польського дослідника

для розуміння суті т.зв. франкізму, О. Терлецький зазначає: «що до самої розвідки, мусимо піднести передовсім се, що вона справу доволі детально виясняє і усуває давні баламутні поняття і відомости» [377, с. 18].

Цікавими є своєрідні бібліографічні нотатки О. Терлецького на часопис «Ateneum» за 1895 р. Так, молодий дослідник звертає увагу на статтю під псевдо Adin «Antysemityzm w Austrii» (*Антисемітизм у Австрії*) у якій розкрито історію розвитку та причини цього антисемітизму в Австрії [379, с. 24.]. Виокремивши уривок з праці А. Суліговського «Produkcyja rolna w Rosyi europejskiej» (*Сільськогосподарська продукція в європейській Росії*), науковець зазначає, що остання є виключно статистичним матеріалом і не містить жодних висновків [379, с. 25]. З рецензій поданих у «Ateneum», на думку історика, заслуговує на увагу відгук «Яблоновського на працю Вольфа «Kniaziowie Litewsko-ruscy» (Князі литовсько-руські) [379, с. 25]. Варто зазначити, що серед широкого масиву наукових статей в першу чергу бралися до уваги найбільш концептуальні статті, або праці, присвячені бодай опосередковано, проблемам історії, етнографії, географії України тощо.

Розглянемо одну з небагатьох рецензій О. Терлецького на розвідку відомого польського історика А. Яблоновського (A. Jabłonowski) «Handel Ukrainy w XVI w.» (*Торгівля України в XVI ст.*), вміщену в часописі «Ateneum» (1895, Т. II, S. 232–258) [378]. Молодий рецензент, аналізуючи працю А. Яблоновського, звертає увагу на такі основні складові дослідження пов'язані із розвитком торгівлі у XVI ст.: особливості та основні напрямки міжнародної та внутрішньої торгівлі; предмети торгівлі, етнічну приналежність торговців. Історик, підкреслює що в своїй роботі А. Яблоновський опирається на потужну джерельну базу тогочасних урядових документів, що в свою чергу підвищує її наукову вартість. «Ми мусимо признати авторови велику заслугу, що представив справу до тепер цілком не оброблену вповні, — зазначає О. Терлецький, — через що його розвідка мусить уважатися яко важний добуток для внутрішньої історії української» [378, с. 14].

Своєрідні бібліографічні нотатки, що несли виключно інформаційну функцію зробив О. Терлецький на літературно-науковий журнал «Biblioteka Warszawska. Pismo poświęcone naukom, sztukom i przemysłowi», у якому друкувалися наукові статті і матеріали, присвячені різним проблемам гуманітарних і суспільних наук. О. Терлецьким було зроблено огляд річника «Biblioteka Warszawska» за 1895 р. Дослідник зазначає, що «З статей безпосередно належить до України в сім річнику лише популяризація К. Хамца – *Wśród stepów i jarów (Серед степів і ярів – Р.Т.)*». Він також виокремлює соціологічну статтю В. Лозинського (Łozińskiego) «Tłum» (*Натовп*). З історичної точки зору, на думку оглядача, цікавими є мемуари «Pamiętnik ks. Jana Nepomusena Kossakowskiego, biskupa wileńskiego (ur. 1755–1808)» (*Щоденник ксьондза Яна Непомусена Коссаковського, віленського єпископа (1755–1808)*) [380, с. 25].

У «Записках НТШ» подано більш детальний огляд О. Терлецьким «Rozprawy Akademii Umiejętności» (Wydział Historyczno-Filozoficzny, serya II, t. X, Kraków 1899, 498 s.) – видання Польської академії наук в Кракові (Akademia Umiejętności) [381]. О. Терлецький скурпульозно аналізує вміщені тут матеріали таких відомих польських істориків другої половини XIX століття як А. Прохаска (A. Prochaska), К. Потканьський (K. Potkański), А. Брюкнер (A. Brückner), Ф. Пекосиньський (F. Piekosiński).

Так аналізуючи статтю А. Прохаска «Na soborze w constancyi» (*На соборі в Констанці*) О. Терлецький зазначає, що для дослідження історії унії «руської» церкви розвідка не представляє жодної інформації [381, с. 35]. При огляді роботи К. Потканьського «Kraków przed Piastami» (*Краків перед П'ястами*) дослідник звертає увагу на те, що намагаючись висвітлити історію Кракова до П'ястового періоду, автор через брак джерел, спирається на одну з версій, про походження міста. «Традиція про Кракуса і Ванду, що з неї автор хоче витягнути джерело історичної правди, – наголошує О. Терлецький, – так прикрашена і тісно пов'язана із циклом традицій малопольських взагалі, що авторови не вдалося дійти якого-небудь результату». Рецензент робить авторові

серйозний закид з приводу гіпотези «про велике торговельне і стратегічне значенє Кракова з сього часу». Подає О. Терлецький і невеличку інформацію про дослідження відомого польського славіста А. Brücknera «O Pieście» (Про П'яста), у якому останній намагається розтлумачити походження слова «piast» [381, с. 35].

Ряд бібліографічних оглядів, суто інформаційного змісту, присвячені історичним розвідкам Ф. Пекосинського: «Sejm walny Warszawski z r. 1572», «Sądownictwo w Polsce wieków średnich», «Laudum Wojnickie ziemi krakowskiej z r. 1503, w przedmiocie pospolitego ruszenia pospólstwa» та інші [381, с. 37].

Так, О. Терлецький детально проаналізувавши працю F. Piekosiński «Czy król Władysław Jagiełło był za życia królowej Jadwigi królem polskim, czy tylko mężem królowej» (*Чи король Владислав Ягайло за життя королеви Ядвіги був польським королем, чи тільки чоловіком королеви*), підкреслив, що «У тім і ціла заслуга автора розвідки, що заквестіонував «справу Ягайлового королівства», справу, уважану досі за цілком певну, що не піддавалась навіть критиці» [381, с. 37].

Варто зазначити, що ці перші рецензії та огляди на польські наукові видання, вміщені в «Записках НТШ», сприяли науковому вишколу О. Терлецького, а також були конче потрібними для розвитку історичної науки, оскільки мали велике інформативне значення та знайомили українців з досягненнями польської історичної думки.

Таким чином, ряд ранніх наукових праць О. Терлецького присвячені критичному аналізу робіт відомих польських істориків, робота над якими розширювала наукові горизонти молодого вченого-історика, сприяла, з одного боку, його знайомству з станом тогочасної польської історіографії, а з другого, водночас, збагачувала й українську історіографію.

О. Терлецький, завершивши університетські студії, опублікував у «Записках НТШ» дві вагомі історичні розвідки: «Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340 по смерті Болеслава Юрія II» [237] та «Козаки на Білій Русі в р. 1654–1656» [238]. Варто зазначити, що першу працю попередньо було

апробовано 24 червня 1896 р. на засіданні історико-філософської секції НТШ [490, с. 1]. Дані роботи засвідчили, що в тогочасній історичній науці з'явився високоерудований, фаховий дослідник, який береться вивчати недостатньо, а інколи й зовсім не опрацьовані теми. У часописі «Кіевская Старина» вміщено рецензії Н. Молчановського на ці праці. «Критический очерк г. Терлецкого полезен в том отношении, что довольно убедительно показывает скромные рамки, в пределах которых приходится держаться при обсуждении этого вопроса, благодаря скудности исторических свидетельств», – так лаконічно говорить рецензент про «Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340 по смерті Болеслава Юрія II» [557, с. 34]. Михайло Грушевський у свою чергу в огляді джерельної бази до розділу «Боротьба за Галицько-Волинські землі» четвертого тому «Історія України-Руси» зазначив, що «Самостійну критику теорій і джерел до першої фази боротьби дав Омелян Терлецький в старанній і цінній, хоч важко й трохи схолястично написаній статі Політичні події на Галицькій Русі в 1340 р. по смерті Болеслава-Юрія ?» [435, с. 434].

Про іншу ж статтю молодого дослідника Н. Молчановський пише, що «Автор с большим вниманием собрал все доступные для него данные для характеристики казацкого и московского урядов в Белоруссии и Литве, – зауваживши, при цьому, – стаття г. Терлецкого требовала бы некоторых дополнений для большей наглядности поставленных тезисов, но для этого необходимы архивные исследования. Тем не менее, поставленный автором для обработки маловыясненный в науке вопрос иллюстрирован весьма добросовестно и статья читается с живейшим интересом» [558, с. 76].

Про те, що О. Терлецький відповідально ставився до написання своїх статей, свідчать підготовчі матеріали статей, серед яких – виписки з літератури і джерел до теми, що збереглися у Відділі рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника [74]; [81]. Ці матеріали дозволяють прослідкувати методику і методологію історичного дослідження О. Терлецького та проливають світло на його творчу лабораторію.

Зупинимося насамперед на першій роботі, зауваживши при цьому, що молодому історику тоді йшов лише двадцять третій рік. Отже, проаналізуємо детальніше критично-історичну розвідку «Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340 по смерті Болеслава Юрія II». Предметом свого дослідження О. Терлецький обрав один з епізодів прикінцевої історії Галицько-Волинського князівства, а саме смерті в 1340 р. останнього галицько-волинського князя Юрія II і напад польського короля Казимира III на Галицько-Волинську державу та його наслідки для подальшої політичної ситуації краю. Автор поставив собі за мету проаналізувати основні джерела та стан тогочасної історіографії даної проблеми і на їх основі запропонував власну інтерпретацію подій 1340 року. Зауважимо, що аналізовані О. Терлецьким праці та документи написані латинською, польською, російською та українською мовами, що вимагало від дослідника знання цих мов. Принагідно зазначимо, що крім них історик володів також німецькою, а це ще одне свідчення його фахового рівня.

На початку дослідження О. Терлецький визначає актуальність даної теми, стан її розробки попередниками й наукову новизну своєї праці. Насамперед він аналізує основні роботи присвячені даній проблемі, характеризує джерела на основі яких вони написані. Він виділяє три напрями в історіографії даного питання. Перший, на його думку, репрезентований працями І. Шараневича [661] та К. Горжицького [676], другий – роботами І. Філевича [652] й П. Іванова [500], а третій розвідкою А. Прохаска [678]. Варто звернути увагу, що О. Терлецький не просто аналізує їх роботи, а й акцентує свою увагу на достовірності джерел на основі яких вони були написані. Це передовсім, праця Я. Длугоша; листи папи Бенедикта XII; т.зв. річник малопольський, або річник Траски; хроніка Янка з Чарнкова, записки Витодурана й монаха з Леобена. Зауваживши, що він не погоджується з висновками істориків І. Філевича, П. Іванова, А. Прохаска, а версію І. Шараневича й К. Горжицького сприймає лише частково, О. Терлецький представляє свою інтерпретацію подій 1340 року. Насамперед історик визначає коло досліджуваних ним проблем. Це встановлення детальної хронології

походу польського короля Казимира III на Русь, участь у ньому угорського короля, участь татар та Литви у польсько-руському конфлікті, наслідки походу для Галицько-Волинського князівства, суть договору Д. Детька з Казимиром III та ін.

О. Терлецький розпочинає своє дослідження із з'ясування важливого питання про конкретну дату походу Казимира III на Львів та встановлення дискусійної до сьогодні гіпотези про один чи два польські напади у 1340 р. Розглядаючи проблему кількості походів, молодий вчений демонструє високий рівень наукової аргументації, використовує цікаву методологію історичних досліджень. Так, аналізуючи лист папи Бенедикта XII до краківського єпископа він зазначає: «Розходить ся отжеж про те, чи повірити словам сего папского листу, чи ні. [...] Показуєсь, що він був писаний на підставі реляції самого Казимира. Реляция така мусіла бути правдивою, бо писав її Казимир, що розумієсь знав найлучше про свою акцію на Руси. Вона тоді хіба булаб неправдивою, якби Казимир написав її тенденційно. В тім напрямі однакж тенденції тут припустити не можна. Тенденция тоді лишень буває. коли єсть в тім якась мета на думці. Ми не можемо однакж зрозуміти, яку мету мав-би Казимир, якби замовчав в реляції про два походи, коли б він їх відбув» [237, с. 4]. Далі О. Терлецький доводить, що зміст папського листа підтверджується іншими історичними джерелами, зокрема хронікою Янка з Чарнкова та свідченнями Витодурана й монаха з Леобена. Звідси він робить висновок: «Головна однакж порука, що дає нам можливість прийняти оповідання сих трех хронік за певні, лежить в тім, що вони всі згідно та незалежно від себе однаково [...] справу представляють. Через те ми хотяй-би і не знали звістного листу з 29 червня 1341, відважились би прийняти їх звістки за правдиві. Тимчасом однакж ми маємо згаданий лист папський, він і сі хроніки згоджують ся в тій справі цілковито з собою, а тому звістка подана листом і хроніками про один похід Казимира на Русь стаєсь для нас певною – ми мусимо її прийняти [...] і відкинути давні погляди істориків на пряму першого, що були два походи Казимира на Русь в р. 1340» [237, с. 5].

Як бачимо, висновки О. Терлецького про один похід 1340 р. на Русь польського короля Казимира III аргументовані і логічні, а критика ним версії І. Шараневича – К. Горжицького, як рівно ж Длугоша, на працю якого вони спиралися, об'єктивна та справедлива. При цьому, слід звернути увагу на критичне ставлення молодого дослідника до, здавалося б, авторитетних джерел. Він підкреслює, що в даному випадку вони «хіба можуть свідчити як треба обережно приймати відомости джерельні навіть сучасні».

Обґрунтувавши свою версію про один похід поляків на Львів, О. Терлецький береться до з'ясування наступного важливого питання – коли саме у 1340 р. відбувся цей похід? Спочатку він визначає його крайні хронологічні рамки: 7 квітня і не пізніше 25 жовтня 1340 р. «Сі дві дати, – пише дослідник, – обмежують час, що в нім міг відбутися похід Казимира» [237, с. 9]. Це своє твердження він обґрунтовує логічними роздумами про те, що Юрій II помер 7 квітня 1340 р., отже напад поляків не міг бути раніше цієї дати, а 25 жовтня ц.р. є достовірна інформація про перебування Казимира в Кракові. У розвідці О. Терлецького наводяться й інші переконливі аргументи, що конкретний час походу Казимира слід шукати саме між 7 квітнем і 25 жовтнем. Далі, методом своєрідного виключення певних часових відтинків з можливої дати походу 1340 р., історик висуває свою аргументовану версію подій. Він пише: «Зістаєсь отжеж: друга половина цвітня (бо кільканадцять день по смерті Болеслава-Юрия мусимо лишити, нім вість про се дійшла до Казимира, і на приготуванє війська) май і червень, яко час походу Казимира. Сей час можна однакож поділити на дві часті. Дата 15 мая, коли Казимир був в Кракові, розділює его рішучо, так, що лишаєсь прийняти час на похід Казимира від кінця цвітня до 15 мая, або від 15 мая до кінця червня. Наші означення хронологічні кінчаться однакож вже властиво вже на сім місци. Напевно ми можемо сказати, що похід Казимира відбувсь між кінцем цвітня і початком липня, докладнішу однакож хронологію ми поставити не в силі» [237, с. 11].

Наступною науковою проблемою, яку висвітлює О. Терлецький стала участь у цьому поході угорського короля. Як відомо, боротьба за Галицько-

Волинську спадщину точилася між пов'язаними з Романовичами династичними зв'язками правителями Польщі, Угорщини і Литви. Дослідник звертає увагу, що угорський король, за даними джерел, вирушив у похід на Русь 7 травня, але до Львова не дійшов. У своїй роботі він доволі логічно пояснює цю ситуацію. Оскільки Казимир III вирушив у похід на Русь наприкінці квітня, а 15 травня він уже повернувся до Кракова, пише О. Терлецький: «то зрозуміло стає чому король угорський завернув з дороги. Очевидячки, Казимир відбув уже похід і вернув або вертав вже до Кракова, як про се король угорський в дорозі довідався. Довідавшись, що Казимир покінчив вже діло на Русі (не входимо тут на разі, як він її скінчив), король угорський звернув з дороги» [237, с. 12]. М. Грушевський, у свою чергу, дату 7 травня вважає помилковою і пише про те, що «др. Прохаска (W sprawie zajęcia с. 19–20) і д. Ом. Терлецький (Політичні події с. 12) інакше розуміючи текст робили з цього документу хибні виводи: по перше – що король угорський сам ходив на Русь, по друге – що військо угорське рушило на Русь на самий термін справи 7 мая. В дійсности на чолі похода стояв воєвода Вілєрм, а не король, а похід мусів розпочатися уже перед 7 мая» [435, с. 436].

Важливу роль у боротьбі за Галицько-Волинське князівство, крім Польщі, Угорщини та Литви, відігравала татарська орда. Власне ролі татарського фактора у боротьбі за Галицьку Русь, у розвідці О. Терлецького, приділено значну увагу. Як і в попередніх сюжетах його твердження, версії, висновки спираються на численні джерела, які він аналізує, порівнює, зважує і лише після цього пропонує свою інтерпретацію подій. Висвітлення цього питання, як зрештою і попередніх, пов'язане з особою Дмитра Дедька (Детька) – галицького боярина, управителя або старости частини Галицько-Волинської держави у 1340–1349 рр. О. Терлецький намагається з'ясувати чи дійсно мав місце напад татар на Польщу у 1340 р. і коли саме він відбувся, яке відношення до нього мав Д. Детько, чи закликав він татар на допомогу для відбиття агресії Польщі та які наслідки для Галицької Русі мав цей татарський похід? З цими

питаннями тісно пов'язана проблема угоди Д. Детька з Казимиром III, яку теж розглядає історик.

О. Терлецький вибудовує свою версію татарського походу на Польщу на основі джерел, зокрема листування папи із королем. Аналізуючи ці документи, автор стверджує, що саме Д. Детько залучив татар «в акцію проти Польщі». Визначаючи конкретно час татарського нападу він зауважує: «В тій справі точкою опори єсть для нас письмо папске з 17 вересня 1340 р., написане до хана Узбека. З письма виходить, що, як папа писав лист до Узбека, він знав про се, що вже між Польщею і Татарами скінчилась боротьба. [...] Боротьба мусіла скінчитися з кінцем серпня, бо якби скінчилась пізніше то вість про се не моглаб прийти до Авініону в першій половині вересня 1340. Тим способом се письмо папске з 17 вересня ограничує час походу татарского; липень і серпень – се час, коли відбувсь сей похід, а зачавсь він правдоподібно з початком липня т.р.» [237, с. 13].

Є у розвідці О. Терлецького аналіз ще одного принципового питання, яке засвідчило початок нового етапу у русько-польських взаєминах – поступове захоплення Польщею частини руських, згодом українських земель. Це угода Казимира III з Д. Детьком. Що така угода існувала свідчать як давні джерела, так і праці сучасних дослідників. Наприклад, Л. Войтович зазначає: «...король Польщі Казимир III 1340 р. зненацька захопив Львів в кінці квітня, пограбував скарбницю Романовичів і вивіз її до Кракова. [...] Серйозний опір місцевого населення, одностайно вороже ставлення бояр і повідомлення, що Детько збирається просити допомогу золотоординського хана Узбека, змусили Казимира не лише негайно відступити зі Львова, але й укласти угоду про мир з Дмитром Детьком» [684, с. 61].

Автор з'ясовує коли саме її уклали, якій із сторін вона була більш вигідною і які наслідки мала для подальшої долі Галицької Русі. На основі порівняльного аналізу джерел історик доводить, що угода між Казимиром III і Детьком була укладена в першій половині вересня 1340 р. Вона, на його думку, попри те, що обіцяла руській стороні збереження їх обрядів, прав, звичаїв, була

більш вигідною полякам. «Вплив Казимира на Руси, – пише він, – який він здавалось через інтервенцію татарську стратить, удержався все таки, так що остаточно Казимир вийшов доволі щасливо з акції на Руси [...] умова [...] зробила його залежним від короля Польщі. На чім ся залежність полягала ми собі представити не можемо, як і годі нам знати, о скільки верховна власть Казимира над Руссю була фактичною, а рівно ж як довго вона тривала» [237, с. 22–23].

Хочемо звернути увагу на слова О. Терлецького про залежність Д. Детька від короля Польщі Казимира. В той же час, дослідник підкреслює, що жодних конкретних форм цієї залежності тогочасна історична наука не встановила. Визнавши у своїй розвідці, що після смерті Юрія II претендентами на галицько-володимирські землі були польський та угорський королі, а також литовський князь Любарт, він все ж критикує той напрям в історіографії, що представляв І. Філевич, який у своїй праці говорив про залежність Галицької Русі від Литви вже з 1340 р. На його думку джерела, які використав у своїй роботі І. Філевич, «ілюструють лише ситуацію з 1347 р.» і «не доводять ще, що Дедко був незалежним від Польщі, або що був залежним від Литви» [237, с. 25].

За більш як сто років, що минули з часу опублікування розвідки О. Терлецького, українська історіографія суттєво просунулася у вивченні цього питання. Оскільки події 1340 р. насамперед стосуються Львова, для його уточнення скористаймося найновішими узагальнюючими працями про це місто. Так, відомий дослідник цього періоду Л. Войтович зазначає: «Після загибелі останнього князя Юрія II Тройденевича [...] знову розпочалася боротьба за Галицько-Волинську спадщину [...]. На Волині боярська верхівка визнала князем Дмитра Любарта Гедиміновича, одруженого з Євфимією Агрипиною, дочкою луцького князя Лева Юрійовича. Галицьке боярство також визнало зверхність цього князя [...]» [683, с. 480].

В іншій праці тему розкрито дещо ширше: «[...] галицькі бояри в тому числі й львівські, були одностайні в тому, що після смерті князя законним спадкоємцем Галицько-Волинського князівства має бути князь литовського

походження Любарт – Дмитро Гедимінович, який прийняв мову й релігію місцевих русинів (українців). В той же час, у складних умовах протистояння з Польщею та союзною їй Угорщиною князь Любарт – Дмитро Гедимінович пішов на значні поступки галицькому боярству, надавши його лідеру Дмитрові Детьку високий стан управителя [...] або старости [...] Руської землі. Столицею цієї Русі – колишнього Руського королівства – залишився Львів, де й тримав свій уряд Детько. Доказом підпорядкування королівства Любарту-Дмитру є, зокрема, напис на дзвоні з львівської церкви Юра про те, що він вилитий 1341 р. при князі Дмитрі [...]. У Львові Детько був намісником князя, який на Волині правив безпосередньо» [684, с. 60].

Такими є висновки сучасної української історіографії, але слід пам'ятати, що розвідка О. Терлецького побачила світ ще 1896 року, коли узагальнюючих праць з історії України ще не було, а томи «Історії України-Руси», в яких висвітлюється історія Галицько-Волинського князівства вийшли у 1903 та 1905 роках. Щоправда, крім праць І. Шараневича, які аналізує О. Терлецький, ще раніше вийшли роботи Д. Зубрицького [493]; [494] в яких вміщено як джерела так і його історія Галицько-Руського князівства та ці праці не потрапили в поле зору дослідника.

Загалом, такий детальний аналіз подій 1340 року в Галицькій Русі, у роботі О. Терлецького було зроблено вперше в українській історичній науці й впродовж багатьох років його інтерпретація цих подій залишалася чи не єдиною в історіографії. Молодий вчений аргументовано довів тезу про один похід на Русь польського короля Казимира III у 1340 р., визначив конкретний час коли він відбувся, пояснив чому союзник Казимира – угорський король Людовік перервав свій похід на Русь, висвітлив роль татарського фактора у цих подіях, розкрив суть угоди між королем Польщі Казимиром III і старостою Галицької Русі – Дмитром Детьком та показав коли саме вона була укладена. Таким чином, можна з певністю говорити про вагомий науковий внесок О. Терлецького у дослідження прикінцевого етапу політичної історії Галицько-Волинської держави.

Наступною науковою працею молодого дослідника була розвідка «Козаки на Білій Русі в р. 1654–1656» [238]. У примітці до статті О. Терлецький зазначає: «Розвідка ся була читана на семінари історичнім в поважного професора М. Грушевського в Львівськім університеті. Належить мені на сім місци подякувати єму за цінні ради і вказівки, які він не раз уділяв мені під час моєї праці над сею темою» [238, с. 1]. Дана проблема на кінець XIX ст. була недостатньо опрацьованою в історіографії і доволі складною, що свідчить про серйозний підхід молодого вченого до історичних досліджень і намагання знайти в історичній науці свою нішу, свою проблематику.

Стаття О. Терлецького написана на документах царської канцелярії, які були опубліковані у чотирнадцятому томі видання «Акты Южной и Западной России». Автор зазначає: «Значна часть сих жерел належить до козаків, які під час сеї компанії знаходились при московській армії, що проводила акцію воєнну на Литві і Білій Русі в згаданих роках. Тими власне козаками хочемо зайнятись в нинішній розвідці, тим більше. що справа ся дотепер ще не оброблена і невияснена» [238, с. 1].

Таким чином, О. Терлецький обрав для дослідження важливий епізод в політичній історії України, а саме українсько-польсько-московське протистояння у Білорусії та Литві 1654-1656 рр. Конкретно мова йде про участь козацьких військ, як союзників московської армії, у військових операціях останньої у Білорусії та Литві, стратегічні й тактичні цілі у цьому регіоні гетьмана Богдана Хмельницького й царя Олексія Михайловича і реакцію на це місцевого населення. Як бачимо, своєрідний «гордіїв вузол» цього протистояння був складним для розв'язання у 50-х роках XVII ст., з одного боку, а з другого – не менш складним для дослідження наприкінці XIX ст. Як же вдалося молодому історикові вирішити цю проблему і до яких висновків він дійшов? Він детально розглядає військові операції козацького війська під командуванням наказного гетьмана І. Золотаренка біля Гомеля, Нового і Старого Бихова, Гродно, Ковно, Могилева, Вільно та ін. й показує, що в ході військових дій спрямованих на встановлення контролю над цими територіями

українська і московська сторони переслідували (мали) кожна свої інтереси. На визволених від поляків територіях, пише О. Терлецький: «розтягалось панованє козаків, або гетьманщи[на], бо на чолі сього панованя козацького стояв наказний гетьман Іван Золотаренко; вона підлягала єго власти. Всі важніші міста сеї території були осаджені козацькими залогами, через що панованє козацке [...] Територія ся обіймала полудневу частину нинішньої губернії Могилевскої, давнійший т.зв. уїзд Биховський (крім города Старого Бихова) і пів уїзду Могилевского [...] се була така маленька козацька держава [...] козаки стали тут елементом, що [...] витворив собі певне становище політичне в укладі політичнім на Литві» [238, с. 13–14].

Автор статті не обмежується констатацією цього факту, а йде далі – робить порівняльну характеристику суспільно-політичного устрою на литовсько-білоруських землях під «московським й козацьким пануванням». У першому випадку він наголошує на «централізації всіх органів адміністративних і законодавчих» та всіх суспільних верств «великому государю московському», а в другому підкреслює, що «панованє козацьке на Білій Русі» мало такий же характер, як і в Гетьманщині. «Центральної власти в таким виді, як в Московщині, тут не було; тут був гетман, що мав найвисшу власть над військом, побіч него стояла однакож Рада козацка, що мала велике значінє. [...] Тут, противно як в Москві, покликано широкі маси до життя, що забирали голос в справах суспільно-політичних і виступали діяльно в справі забезпеченя собі істнованя» [238, с. 14–15].

Власне значна частина роботи О. Терлецького присвячена розвитку й обґрунтуванню цієї тези. Він пише про серйозні протиріччя, які мали місце «між козаками та Москвою тут на Білій Русі», навіть більше, історик наводить факти, що І. Золотаренко, усвідомлюючи різницю «козацких інтересів з московськими, бунтує людність, що піддавалась вже цареві, проти него...» [238, с. 19]. Дослідник логічно доводить і показує способи та засоби за допомогою яких московський цар намагався розв'язати ці суперечності. А вони були максимально гострими: «...козацтво і Москва тут на Литві і Білій Русі

були елементами суперечними [...]. Москва як і козацтво ворожо між собою поводитись; один одному не хотів навіть кусника землі відступити» [238, с. 21]. Більше того, у статті йдеться про гостре протистояння не лише між козаками й «військами московськими», а й на рівні вищих посадових осіб з обох таборів.

«Так як вожди козацкі входять в колизію з вождями московськими, — пише він, — так як Золотаренко входить в колизію з низшими верствами московськими[...]. Причина сеї так загальної колизії лежить в тім, що так сторона козацка як і московска були переняті одною і тою самою думкою: ворогам не вірити, не допустити їх до значіння і шкодити їм на кожному кроці» [238, с. 22].

В роботі О. Терлецького дуже добре показано як і чому в українсько-польсько-московський конфлікт втручається Швеція, що привело до зміни зовнішньополітичних орієнтацій як України, так і Московщини. Гетьман Б. Хмельницький й І. Золотаренко розпочали пошук шляхів зближення із Швецією, а московський цар із Польщею. Хронологічні рамки статті – 1654-1656 рр. – не дали можливості О. Терлецькому показати негативні наслідки для України московсько-польських угод 1667, 1686 рр., які привели до розколу України на дві частини – Лівобережну і Правобережну.

Ще одне важливе питання, яке порушує у своїй статті О. Терлецький: «...оскільки козаки показались тут на Литві і Білій Русі елементом суспільним і, що з тим тісно лучиться, яке вони тут з сего погляду зайняли становище». В цьому контексті дослідник аналізує місце і роль в суспільному житті України таких соціальних верств, як козацтво, селянство, міщанство та шляхта, показує взаємини між ними та екстраполює їх на ситуацію в Литві й Білорусі. Він підкреслює, що козаки тут «справді показались елементом і політично-державним і суспільним. [...] Се панованє козацьке — се гетьманщина білоруська (чи литовська, бо землі сі входили в склад в. кн. Литовського). Війшло в суперечність до анексу московського на Литві, що лежала в становищу політично-державнім і суспільнім козаків на Білій Русі. Тому, між Москвою та козацтвом вивязується колізія ...Вона допроваджує врешті до

сього, що козаки з кінцем р. 1655 укладають союз з ворогом Москви з Швецією. Яко елемент суспільний, стають козаки не лишень ворожими для московського правительства, що власно хотіло задержати в сім анексі давній порядок суспільний, але і для тих станів, що також хотіли бути консерватистами тій сфері – для шляхти і міщанства, як знов виступають союзниками стану, що хотів переміни укладу суспільного – селянства» [238, с. 29–30].

Висновки молодого історика (нагадаємо – О. Терлецькому йшов двадцять третій рік), як і масштаби та глибина опрацювання джерел, методологія дослідження засвічують його великий науковий потенціал, вміння обирати для дослідження ті теми, які на той час не були висвітлені в історіографії. Всю козацьку акцію на Білій Русі, він трактує, як зіткнення двох протилежних систем – демократично-козацької, ширше української й самодержавно-московської, що неминуче мало привести до конфлікту між цими взаємовиключаючими силами.

Таким чином, формування та становлення історичних поглядів О. Терлецького розпочалася під час навчання у Стрийській гімназії, згодом на філософському факультеті Львівського університету, де вирішальний вплив на науковця справив професор М. Грушевський. Власне він залучив молодого історика до роботи в НТШ, запропонував йому досліджувати недостатньо вивчені теми вітчизняної історії й опублікував результати його наукових пошуків в «Записках НТШ». Перші історичні розвідки О. Терлецького засвідчили, що в історичній науці появилася молодий перспективний дослідник, який шукає у ній власних шляхів, намагається виробити свою методологію історичних досліджень.

2.3. Педагогічна діяльність в державних та приватних навчальних закладах краю

Після закінчення університетських студій перед О. Терлецьким постало питання професійної самореалізації. Випускник філософського факультету, в основному мав два шляхи службової кар'єри – підготовка та захист докторату, який давав право викладати у вищій школі, або праця у повних середніх школах, переважно гімназіях. Але для викладання в гімназії потрібно було скласти кваліфікаційний державний іспит. Ця процедура була доволі тривалою і складною. Зважаючи, що О. Терлецький обрав другий шлях працевлаштування, вважаємо доцільним проаналізувати це питання дещо детальніше.

До кваліфікаційного іспиту на вчителя історії та географії О. Терлецький був допущений згідно відповідної ухвали цісарсько-королівської іспитової комісії від 27 листопада 1896 р. [15, арк. 14]. До складу комісії входили професори Львівського університету І. Шараневич, О. Колесса, А. Реман, Б. Кручкєвич, Б. Дембінський, тобто викладачі, в яких він навчався впродовж 1892–1896 рр. Сам кваліфікаційний екзамен проходив у три етапи. Під час першого О. Терлецький виконував т.зв. «домашнє завдання», тему якого визначала екзаменаційна комісія. З педагогіки це завдання визначалося так: «Описати і вияснити прикладами розумові чинності при помочі яких стверджуємо автентичність і заразом означуємо хронологію історичних документів». Дана наукова робота, обсягом 36 сторінок, попри певні зауваження комісії була зарахована [15, арк. 14]. З історії О. Терлецький не виконував письмової роботи, оскільки замість неї представив комісії дві свої наукові праці видруковані в «Записках НТШ» («Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340 по смерті Болеслава Юрія II» та «Козаки на Білій Русі в р. 1654–1656»). Висновок комісії щодо цих робіт був позитивним: «розвідки є достаточними доказами здатності кандидата до наукової праці в області історії і також доказом його основного знання в цій ділянці» [15, арк. 14 зв.]. Він

також виконував письмову роботу з географії на тему: «Відношення землі до сонця і всі наслідки цього відношення», яка теж була зарахована «незважаючи на деякі невідповідні вискази» [15, арк. 14 зв.]. На підставі здачі письмових іспитів із педагогіки, історії та географії О. Терлецький був допущений до наступного етапу, під час якого мав виявити рівень свої знань з предмету без будь-яких допоміжних наукових засобів шляхом виконання письмового завдання під безпосереднім наглядом екзаменатора. На цю частину екзамену відводилося 12 годин. В грудні 1897 р. О. Терлецький склав письмовий та усний іспит з географії, а також іспити з польської, німецької та української мови. Висновок екзаменаційної комісії, після закінчення другого етапу був схвальним: «п. О. Терлецький є спосібний до навчання географії як головного предмету, до користування у навчання польською й українською мовами. [...] На іспиті з німецької мови відповів вимогам I артикулу іспитових приписів» [15, арк. 15]. В червні 1898 р. відбувся третій етап кваліфікаційних іспитів, яким передбачалося екзамени з обраної групи дисциплін. Впродовж 2, 3, і 7 червня О. Терлецький складав письмові та усні іспити із загальної історії та історії Австрії. У висновках кваліфікаційної комісії зазначалось: «п. О. Терлецький є здібний до навчання історії й географії як головних предметів у викладовій мові польській і українській» [15, арк. 16].

Таким чином, О. Терлецький отримав право викладати історію й географію у повних середніх школах. У своїй «Автобіографії» він зазначає: «7 червня 1898 р. зложив державний іспит перед комісією іспитовою для кандидатів учительського звання в гімназіях і реальних школах і одержав кваліфікаційний декрет для навчання історії і географії як головних предметів в українській і польській мові» [13, арк. 3].

Отримавши відповідне посвідчення на право викладання, О. Терлецький у вересні 1898 р. розпочинає свою педагогічну діяльність в Тернополі, яка тривала майже півстоліття – до січня 1948 р. 22 серпня 1898 р. на засіданні цісарсько-королівської Краєвої шкільної ради було ухвалено рішення: «іменувати суплентом в середних школах Ем. Терлецького в гімн. в

Тернополи» [596, с. 269]. Варто зауважити, що у жовтні 1898 р. при польській гімназії в Тернополі було дозволено відкрити перший клас з українською мовою навчання, що започаткувало діяльність української гімназії в місті [572, с. 326]; [164, с. 3]. Наявність трьох вільних вакантних місць у новоствореній гімназії дало можливість О. Терлецькому претендувати на одне із них [174, с. 9]. Таким чином, першим місцем його викладацької праці стала посада в польській гімназії, у якій були також паралельні українські класи. Тут О. Терлецький у 1898/99 н. р. працював заступником вчителя й викладав історію, географію та німецьку мову. У новоствореному першому українському класі він мав шість годин німецької мови й три – історії та географії на тиждень [181, с. 50, 82]. Згідно з розпорядженням Міністерства віросповідань та освіти від 14 червня 1900 р., О. Терлецький був призначений вчителем у вищій Реальній школі м. Тернополя [182, с. 33]. Тут упродовж 1900/01 н. р. викладав історію, географію та українську мову, а також був керівником третього класу [182, с. 35]. В наступному 1901/02 н. р. О. Терлецький, маючи 21 год. на тиждень, викладав тут українську мову, географію та всесвітню історію. Під його керівництвом 28 травня 1902 р. було проведено вечір пам'яті Тараса Шевченка [183, с. 49, 64.]. 15 жовтня 1902 р. Краєва шкільна рада надала О. Терлецькому звання професора вищої Реальної школи в Тернополі [15, арк. 11, 13], [184, с. 48] і в 1902/03 н. р. викладав тут історію та географію [184, с. 17], а в наступному, окрім викладання, опікувався четвертим класом [185, с. 15]. У 1904/05 навчальному році викладав українську мову в третьому-шостому класах та історію у п'ятому та шостому [186, с. 38].

Зважаючи на навчання, а згодом педагогічну працю О. Терлецького в гімназії та Вищій реальній школі Тернополя, варто зауважити, що австрійська система середньої освіти охоплювала три типи шкіл: восьмирічну класичну гімназію, восьмирічну військову кадетську школу та семирічну реальну школу. Випускники класичних гімназій могли вступати в університети, а реальних шкіл до вищих технічних шкіл. Частка українців, які складали 13% населення австрійської частини імперії – т.зв. Цисляйтанії, серед слухачів вищих шкіл

становила 2,4% у 1890 р. і 2,9% у 1910 р., а загальна чисельність українських студентів в університетах, зокрема в останньому році навчання О. Терлецького у Львівському університеті (1895/96 н. р.) всього 528 осіб (3,3%) [578, с. 257, 258]. Ще меншою була частка українських студентів у вищих технічних школах, а саме до них могли вступити випускники вищої Реальної школи в Тернополі, у цьому ж 1895/96 н. р. – 0,5% [578, с. 257, 258].

Стосовно гімназії, а педагогічна діяльність О. Терлецького тривалий час була пов'язана саме з різними гімназіями краю, важливе місце мають висновки С. Пахолківа. Він підкреслює, що посада гімназійного професора вважалася галицькими українцями почесною і такою, що приносить особливий суспільний статус. «Того, хто на постійній основі належав до стану вчителів середньої школи, – пише він, – вважали обранцем долі. Загалом галицькі гімназійні вчителі були типовими цісарсько-королівськими службовцями, які, як і всі державні службовці монархії, могли бути певними своєї соціальної позиції, свого майбутнього та свого та їхніх сімей забезпечення в старості. [...] Тривалий час гімназійні професори грали першу скрипку в суспільному та політичному житті галицьких українців» [578, с. 178–179].

У звіті цісарсько-королівської шкільної ради зазначається, що О. Терлецький у 1904/05 н. р. отримав піврічну відпустку та стипендію в розмірі 2000 корон для наукового відрядження до Італії та Греції [176, с. 20]. Ця інформація підтверджена звітом Реальної школи Тернополя, окрім того тут зазначається, що розпорядження Міністерства віросповідань і освіти з цього приводу датується 17 червня 1905 р. В першій половині 1905/06 н. р. О. Терлецькому надавалася відпустка для проходження у Відні відповідного інструктажу [187, с. 14]. Одним з результатів його перебування тут стала популярна мистецтвознавча стаття «Два музеї», опублікована в газеті «Подільський голос» [240]. У Відділі рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника зберігаються численні писемні матеріали про цю подорож [147]; [142]; [143]; [144]; [145], а також два «Нариси з Італії» загальним обсягом дев'яносто сторінок [146]. Свої враження від подорожі О. Терлецький виклав також у низці

мистецтвознавчих та інших статей [258]; [260]; [265]; [266]; [294]. Згодом О. Терлецький на прохання товариства «Жіноча громада» у Тернополі в залі «Руської бесіди» поділився своїми враженнями від цієї наукової мандрівки. Газета «Подільське слово» з цього приводу інформувала читачів: «...виголошеного викладу вислухало значне число учасників з вдовolenням, а що для спізненої пори не міг вповні прелегент розказати ще про італійські міста, просив його виділ товариства виголосити ще на слідуючу неділю 17 квітня 1910 р. другу часть. Виклад [...] ілюстрований буде світленими образами...» [471, с. 2].

Повернувшись до Тернополя О. Терлецький продовжив свою педагогічну працю в Реальній школі, де у 1906/07 н. р. викладав історію та географію й виконував обов'язки керівника ба класу. Водночас завідував географічно-історичним кабінетом [188, с. 17, 44]; [41, арк. 37, 38]. У 1907/08 н. р. його тижневе навантаження становило 20 год. – це заняття з історії, української мови та завідування кабінетом В наступному 1908/09 н. р. тижневе навантаження дещо зменшилося і складало 18 год., до уроків історії та української мови, додавалася географія, якої навчав у третьому й четвертому класах [189, с. 26, 51]. Розпорядженням Міністерства віросповідань і освіти від серпня 1908 року О. Терлецькому було призначено VIII службовий ранг і відповідну грошову надбавку до заробітної плати [189, с. 56, 57]; [175, с. 59]. У 1909/10 н. р. він викладав лише історію та географію й завідував географічно-історичним кабінетом [190, с. 22, 52]. Аналогічне навантаження у нього було у 1910/11 н. р. [191, с. 40, 68], а в 1911/12 н. р. воно зменшилося на 1 год. – складало 17 год. історії, географії та завідування кабінетом [192, с. 34].

В Реальній школі О. Терлецький не лише викладав, а й займався активною просвітницькою діяльністю. Так, 11 березня 1911 р. під його керівництвом, за участю вчителя української мови І. Сітницького, було проведено Шевченківський вечір [191, с. 70]. У вітальній промові, на щорічному Шевченківському святі, звертаючись до учнів О. Терлецький наголосив: «Ми тому тут нині зійшлися, щоби поклонитися сьому генієві [...]

Бо ж він всіх вас без різниці вчить робити добро, а цуратись злого, він Тебе вчить любити свій народ чи буде се народ український, чи польський [...] Він тебе учить любити цілу людність. [...] А що ж я до Тебе, українська молодеже, звертаюсь в першій мірі, ти в першій мірі повинна перейнятися ідеями Тарасовими. Се ж твій найбільший геній» [93, арк. 2]. Як інформувала газета «Подільське слово» на цьому вечорі «була присутня ціла молодіж польска і жидівска як також і цілий збір учительський з директором на чолі» [634, с. 4]. О. Терлецький організував і провів у Реальній школі також вечір присвячений Маркіянові Шашкевичу [192, с. 63].

Паралельно з педагогічною і просвітницькою працею в Реальній школі, О. Терлецький бере активну участь в громадсько-культурному житті Тернополя. Тут він став діяльним членом практично всіх українських товариств: «Просвіти», «Руської бесіди», «Тернопільського Бояна», «Руської бурси», «Повітового товариства кредитового». Варто зауважити, що саме «Руська бесіда» була осередком національно-культурного життя української інтелігенції Тернополя. Своє пріоритетне завдання воно вбачало в залученні української громади міста до активного суспільного життя. Інформація віднайдена у Відділі рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника засвідчує, що О. Терлецький був не лише багаторічним членом цієї організації з часу свого прибуття до Тернополя, тобто 1898 р. [73, арк. 1], а й головою товариства з 1910–1912 [560, с. 4], а з 1912 – почесним членом.

Члени товариства на своїх зібраннях (20–30 осіб), окрім читання часописів, слухали лекції на українознавчу й історичну тематику. На одному з таких зібрань, у березні 1904 р., О. Терлецький прочитав лекцію на тему «Народні рухи в Україні-Руси у XVIII ст.» [48]. Фактично діяльність «Руської бесіди» дала поштовх до заснування ще однієї української інституції – хорового товариства «Тернопільський Боян», одним із співзасновників якого, у січні 1901 р. став О. Терлецький. Матеріали Відділу рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника дають змогу встановити точну дату заснування «Тернопільського Бояна» – 17 січня 1901 р. [79, арк. 21]. Основу товариства

складали члени «Руської бесіди», до яких долучилися інші мешканці тернопільської громади. О. Терлецький став не лише одним із засновників «Бояна», а і його диригентом.

Репетиції, т.зв. «проби», проходили в залі «Бесіди», а після них відбувалися товариські забави, зазвичай з танцями [73, арк. 3]. Впродовж 1901–1912 «Тернопільський Боян» був найбільш репрезентативним музичним колективом місцевої української громади, в репертуарі якого переважали світські і духовні твори українських авторів.

Вже під час свого першого концерту, який відбувся 8 березня 1901 р. і був присвячений сороковим роковинам від дня смерті Тараса Шевченка, «Боян» під керівництвом О. Терлецького виконав хоровий концерт №12 «Песнь новую воспою Тебе» Д. Бортнянського. Про цю мистецьку й суспільну подію проінформувала галичан львівська газета «Діло» 24 березня (6 квітня) ц. р. [585, с. 2]. Схвальні відгуки про ще один концерт «Тернопільського Бояна» вміщує газета у липні: «Вишколений хор сьпівав з очевидним одушевленням, тож, природньо, що викликав бурю оплесків. Знавці музики і любителі пісні, що були на концерті, висказують повне визнання хору. Заслуга в тім працюючого дірігента п. Терлецького, що нічим не зраджуючись, не щадить свого труду» [599, с. 3]. Хоровий колектив під керівництвом О. Терлецького брав участь в розмаїтих культурно-мистецьких заходах: музичних вечорницях, новорічних Маланках, тематичних вечорах тощо. Окрім того, О. Терлецький при «Бояні» організував і проводив спеціальні курси для диригентів сільських хорів.

26 березня 1904 року О. Терлецького, І. Левицького, Ю. Лопатинську, М. Солтисову було обрано до складу управи «Тернопільського Бояна», який очолював Ізидор Мидловський. Тогочасна місцева преса наголошувала на важливій ролі товариства у громадсько-культурному життю краю: «Належить зазначити, що товариство «Тернопільський Боян» знаменито причиняє ся до розбудження товариського, а почасти також і культурного життя серед тернопільських Русинів, та що свій гарний розвиток завдячує оно безперечно

невтомній праці своїх диригентів проф. Омеляна Терлецького і п. Івана Левицького» [562, с. 3].

Хор тернопільського «Бояна» під керівництвом О. Терлецького брав участь практично у всіх культурно-мистецьких імпрезах. Про це широко інформувала преса. Так, про виступ хору на інавгураційному концерті товариства «Сокіл» газета «Подільський голос» надзвичайно прихильно писала: «...можуть Тернопільці бути без всякої самохвальби горді за свого «Бояна» який може сміло рівнатися з найлучшими хорами в нашім краю. Заслуга в тім безперечно п. проф. Терлецького, який потрафив зібрати і виучити такий гарний хор» [621, с. 3]. Після організованого товариством «Сокіл» концерту в грудні 1904 р. ця ж газета наголошувала: «другий раз в життю трапилось почути хор справді вишколений, що в него вложено працю [...] і сим разом «Боян» свою славу удержав» [420, с. 2].

Аналогічна висока оцінка хорів та його керівникові дає газета з нагоди вшанування 30-річчя композиторської діяльності Миколи Лисенка – хор тернопільського «Бояна» «під взірцевою дірігентурою проф. О. Терлецького» [568, с. 2].

У 1911 р. тернопільська громада вшановувала 50-річчя від дня смерті Тараса Шевченка. Всі українські товариства брали активну участь в організації і проведенні триденних урочистостей. Головою організаційного комітету обрали О. Терлецького [588, с. 1]. Чи не єдиним джерелом, яке дозволяє реконструювати деталі цього свята, є інформація в тогочасній пресі. Так, у «Подільському слові» зазначається: «Великі афіші оповіщали заздалегідь на улицах міста усім приїжджим, що наступає велике свято. День в день задержувалися прохожі чужинці і похнюпивши носи йшли далі, зажурившись думкою, що сила наша росте. Були і такі креатури, що їм та думка спати не давала і нічю підкравшись здирали невинні афіши з мурів забуваючи з пересердя, що афіши се тільки зовнішній знак невидимої внутрішньої нашої могутності, яка по здертю афіши лишає ся ненарушеною, а може ще трівкійшою. [...] Появилися на приватних руських домах, школах, склепах

синьожовті хоругви, а на вікнах красувалися наліпки з погрудем поета» [666, с. 1].

Урочиста академія вшанування «Кобзаря» відбулася 17 березня 1911 р. в залі «Міщанського братства». Її відкрив промовою про «Національно-історичне і гуманне значінє Поета в визвольнім руху нашого народа» відомий літературознавець, етнопсихолог і педагог Яким Ярема. Завершив триденне святкування ювілейний концерт, що відбувся 19 березня, на якому «приємну несподіванку заготовила публіці композиція п. проф. Терлецького до слів Федьковича «Воскресни, Бояне». Газета наголошувала, що: «За приготовляючі старання і труди, які вимагали багато часу і енергії належить прилюдне признаннє голові комітету п. Терлецькому» [666, с. 1].

Цього ж року Тернопільщина відзначала 100-річчя від дня народження Маркіяна Шашкевича. Було проведено урочистий вечір з добре продуманою концертною програмою за участю «Бояна» і військового оркестру. Похвали слухачів удостоївся «проф. Терлецький, який все і всюди, так і тепер не щадив труду і поради, де лиш було треба». Зазначимо, що на загальних зборах товариства «Тернопільський Боян» у 1912 р. його головою обрали О. Терлецького, а диригентом хору – І. Левицького [560, с. 4].

Громадсько-культурна діяльність О. Терлецького не обмежувалася «Тернопільським Бояном». Однією з інституцій, з якою він тісно співпрацював була «Руська бурса» – гуртожиток для незаможних іногородніх учнів, який з дозволу Галицького намісництва відкрився в липні 1899 р. під назвою «Руська бурса у Тернополі» (від 1908 р. – «Українська бурса ім. С. Качали»). О. Терлецький входив до складу її керівництва – з 16 лютого по 8 грудня 1904 р. був секретарем [466]; [468]; [611, с.1].

Місцева газета «Подільське слово» так визначала завдання цієї інституції: «в життю нашої шкільної молодіжи відіграють бурси дуже важну роллю. Бо бурси не лише дають ученикам дешевше удержанє; вони хоронять також молодіж перед лихими впливами, які не одну вже молоду недосвічену душу звихнули. Бурси є для нас духовним осередком де виховує ся молоді серця, де

доповнюєся їх освітаніє» [611, с. 1]. Гімназійні професори виступали перед «питомцями бурси» з лекціями, бесідами, проводили виховну роботу. Так, зокрема О. Терлецький виступав тут із своїми «Враженнями з подорожі по Італії» [611, с. 1]. Впродовж кількох років О. Терлецький не лише входив до складу Надзірної ради створеного на кооперативних засадах «Повітового товариства кредитового», який як писала преса «для руского населення повіту є виключним джерелом дешевого і догідного кредиту», а й очолював цю кредитну спілку [586, с. 3]; [587, с. 2]; [589, с. 4].

О. Терлецький був успішним та вмілим популяризатором української історії, а робота з молоддю характеризує його, як вродженого педагога-наставника, блискучого лектора. На запрошення різних українських інституцій Тернополя він часто виступав з лекціями на історичні теми. Так він неодноразово читав лекції для «Міщанського братства», зокрема: «Наша минувшина, а теперішність» [86]. Тут, в Тернополі, О. Терлецький видав у 1909 р. окремою книжечкою дослідження про В.-К. Острозького та фундацію його імені [215].

У 1912 р. О. Терлецький очолив приватну гімназію товариства «Рідна школа» в Чорткові. Згідно з розпорядженням Крайової шкільної ради від 2 липня 1912 професору О. Терлецькому надавалася відпустка на 1912/13 н. р. для того, щоб зайняти посаду керівника(управителя) приватної української гімназії у Чорткові. При цьому його посада у вищій Реальній школі в Тернополі зберігалася за ним [193, с. 15–16].

Розпорядженням Краєвої шкільної ради від 25 липня 1913 р. О. Терлецький був переведений з посади професора вищої Реальної школи у Тернополі на посаду професора філії академічної гімназії у Львові [194, с. 34]. Його п'ятнадцятирічне перебування у Тернополі й на Тернопільщині закінчилося і розпочався новий етап педагогічної діяльності у Львові. Таким чином, тернопільський період його життя, педагогічної й громадсько-культурної діяльності, дає підстави стверджувати, що О. Терлецький був тісно пов'язаний із соціокультурним середовищем подільського краю, відігравав у

ньому першорядні ролі, що проявлялося як у високопрофесійній педагогічній діяльності, так і в активній різноплановій громадсько-культурній роботі. У тернопільський період О. Терлецький, з одного боку, сформувався як кваліфікований викладач-професор, а з другого – відбулося становлення його, як активного громадського діяча.

Шостого вересня 1913 р. Краєва шкільна рада надала О. Терлецькому посаду професора в академічній гімназії Львова [163, с. 12, 5.] – найстарішій австрійській гімназії Галичини та центральній, а певний час і єдиній українській гімназії, яка, як зазначає С. Пахолків: «мала славу елітарної. Елітарність полягала не у високому походженні учнів, а в особливо високих вимогах, які ставила гімназія» [578, с. 228]. Для повноцінного і всебічного аналізу педагогічної діяльності О. Терлецького, зокрема його роботи в гімназіях Галичини, важливе значення мають інші концептуальні висновки С. Пахолківа. Він наголошує, що австрійська система гімназійної освіти передбачала не просте відтворення почутого від учителя, не нагромадження більшої чи меншої кількості фактичних знань, навіть не лише їх систематизацію, а насамперед розвиток самостійного мислення. Завдання гімназії полягало передовсім у вихованні освіченої верстви як основи суспільства та у передачі ідеальної культурної спадщини від покоління до покоління.

Академічну гімназію він вважає лабораторією «де шукали та випробовували шляхи до виховання нової верстви освічених українців. Витворена в академічній гімназії модель української освіти стала другим, поруч із греко-католицькою Церквою, чинником творення ідентичності галицьких українців, надаючи їм нового культурного та соціального обличчя. Перша українська гімназія сформувалася за стандартами й вимогами єдиної австрійської освітньої системи. Її виразний національний характер поєднувався з засадами класичної гуманістичної освіти, відкриваючи вихованцям доступ до загальнолюдської цивілізаційної спадщини їхньою рідною мовою» [578, с. 231].

Ставши професором академічної гімназії, О. Терлецький мав тут тижневе навантаження 16 год., викладаючи історію, географію та польську мову [163, с. 12, 5]. Але його педагогічну працю перервала Перша світова війна, до якої він зміг повернутися лише у 1920 р. У своїй автобіографії він вказує, що «наслідком світової війни й українсько-польської війни [...] був рядовиком в австрійській армії і зостався в Празі до 1920. В лютім 1920 року обняв назад обов'язки учителя в академічній гімназії у Львові і сповняв їх до 31 серпня 1928 р.» [13, арк. 3].

У звітах Львівської академічної гімназії зазначається, що на кінець 1920/21 н. р. «Терлецький Омелян, професор, учив географії [...], історії [...], тижнево 15 годин, крім того учив в філії 7 год. тижнево [...] географії[...]» [162, с. 4, 8]. Надалі, впродовж 1921–1928 рр., викладав історію та географію, маючи в середньому 19–21 год. в тиждень. Лише у 1921/22 н. р. викладав ще польську мову, а в 1924/25 н. р. – каліграфію. У гімназії, разом з О. Терлецьким, працювали найкращі представники науково-педагогічної і культурно-освітньої когорти галицького українства – Я. Гординський, Ю. Полянський, І. Раковський, Ю. Рудницький (Юліан Опільський), М. Тершаковець та ін. [448, с. 8].

В умовах тотальної полонізації українського шкільництва, що розгорнулася в Другій Речі Посполитій з початку 1920-х років, українських вчителів замінювали польськими. Згідно з урядовим розпорядженням викладання історії та географії проводилося лише польською мовою. Особлива увага зверталася на викладання історії, тому Львівська шкільна кураторія взялася інтенсивно переводити українських вчителів-істориків до польських навчальних закладів. За таких умов О. Терлецькому, всупереч власній волі, довелося перейти з української гімназії в польську.

З. Матла, відомий згодом діяч ОУН, згадуючи роки навчання в академічній гімназії, пише: «Наші вчителі історії й географії (Юрій Полянський, О. Терлецький, Я. Яцкевич, о. С. Шпитковський та інші) багато часу присвячували рідній історії й географії під час викладів всесвітньої історії

й історії Польщі. Ми знали, що чимало наших учителів були учасниками та свідками Визвольних змагань і здогадувалися, що деякі з них були членами УВО» [206, с. 296].

Надзвичайно теплими і душевними є спогади інших учнів Львівської академічної гімназії. Так, О. Монцібович згадує: «[...] Вчив нас історії проф. Терлецький, що сам написав підручник історії. Лекції його були дуже цікаві, й ми його шанували [207, с. 509]. «Це був поважний гімназійний професор ц.-к. австрійського стилю з науково дослідними зацікавленнями, який не зовсім надавався до нижчих клас середньої школи, – пише О. Домбровський, – його належним місцем були б радше вищі класи гімназії і ліцей, якщо вже не викладові залі університету. [...] Ом. Терлецький старався допасувати до тих середньошкільних умовин, які були йому накинені вищою шкільною владою, себто польською шкільною кураторією, знаходячи *modus vivendi* зі шкільними учнями в педагогічному аспекті. Все ж він не міг позувати на модерного професора; професорські риси «старої дати» виходили з його внутрішньої настанови й зовнішньої постави. [...] Ом. Терлецький, як уже сказано належав, до тих професорів (до речі останніх могіканів!) «старої дати» [...] зі знанням, повагою та, нехай і перестарілими, дещо може за штивними методами «передпотопової» педагогії, яка з другої сторони забезпечувала школу перед «модерними» виявами “пайдократії”» [201, с. 106–107]

На початку вересня 1928 р. О. Терлецького переведено до III польської гімназії Львова [159, С. 22–23]; [156, с. 427], де пропрацював один навчальний рік до виходу на пенсію [13, арк. 3]; [195, с. 7]; [157, с. 91]. Про свою подальшу педагогічну діяльність він пише в автобіографії таке: «З днем 1 вересня 1929 р. пішов на емеритуру і тоді від 1 жовтня 1929 до 1 лютого 1933 р. був управителем приватної гімназії «Рідної школи» [13, арк. 3]; [1, арк. 2 зв.]. Саме під час його головування навчальному закладу було надано статус гімназії (до того це були т.зв. Дівочі Приватні Гімназійні Курси «Рідної школи», тип гуманістичний) [213, с. 31–32]. В ній О. Терлецький викладав історію та астрономію. Одна з її колишніх учениць згадує: «Це ж була «кузня», що мала

підготувати до життя майбутню свідому й освічену провідну верству народу. Треба було духовно озброїти молодь не тільки для особистого життя, а й для боротьби за краще майбутнє народу. [...] Атмосфера школи, відносини між учителями й учнями, а також культурні, спортивні та громадські організації – все не тільки вчило, а й виховувало» [211, с. 48].

С. Шах у своїх споминах пише: «Не були вони (Й. Застирець, О. Терлецький – *Р. Т.*) вправді науковцями в стислому слова значінню, але за те давали цікаві історичні «причинки» (*Beiträge*). Були вони знаменитими, пильними учителями і впливовими на молодь педагогами, до яких молодь горнулася як до батьків і з якими б учні держали особистий зв'язок, писали довжелезні листи з воєнних фронтів [...] Проф. Терлецький був наскрізь скромним чоловіком, не шукав ні розголосу, ні почесей, але неначе той староримський Катон, чим менше тих почесей він шукав, тим більше його люди шанували» [212, с. 120, 124].

З прощального виступу Бадлюка, приуроченого звільненню О. Терлецького із посади директора гімназії «Рідної школи» дізнаємося про надзвичайно шанобливе ставлення до педагога. «...Людина, яка любила нашу молодь, любила не лише за її прикмети але й помимо їх хиб і недостач, яка йшла все до неї з добрим батьківським серцем і батьківським виrozumінням [...], – зазначав промовець й вів далі, – продовжував директор О. Терлецький діло покійного Іллі Кокурудза і ломив далі ледові криги, які стояли перешкодою, для розквіту нашої гімназії, здобував їй повну пошану і підніс її на високий рівень науки» [140, арк. 2–3].

Про жертвність праці вчителів гімназії, в т.ч. й О.Терлецького, згадували випускниці, які волею долі опинилися на американському континенті. «Гідною подиву була праця професорів «Рідної Школи», котрі вчили у незвичайно важких фінансових умовах, бо не раз місяцями не діставали своєї належної платні [...] Не дивлячись на невідрадні матеріальні відносин професори працювали щиро та віддано для нашої молоді» – теплим спомином відгукувалися учениці [500, с. 3].

Розбудова українського національного шкільництва, піднесення культурно-освітнього рівня і національної свідомості українців Галичини стали пріоритетами у діяльності заснованого в 1881 р. Руського педагогічного товариства (РПТ, яке у 1912 р. було перейменоване в Українське педагогічне товариство (УПТ), а в 1926 р. стало УПТ «Рідна школа»). Разом з «Рідною школою» на освітній ниві працювало товариство «Учительська громада». Діяльність О. Терлецького в культурно-освітньому просторі Галичини тісно пов'язана з цими інституціями, адже у міжвоєнний період він був членом, як «Учительської громади», так і «Рідної школи».

В сучасній довідково-енциклопедичній літературі про Терлецького подається помилкова інформація, щодо його головування в товаристві «Учительська громада». Так, зокрема у більшості енциклопедичних довідок зазначається, що він очолював товариство у 1923–1924 та 1926–1928рр. [703, s.195]. На основі архівних джерел, зокрема «Справи про реєстрацію товариства вчителів середніх та вищих шкіл й «Учительської громади» у Львові за 1923–1939 рр.» хочемо уточнити [36], що О. Терлецький справді двічі був головою «Учительської Громади». 1 січня 1927 р. на загальних зборах товариства Омеляна Терлецького було обрано головою, його заступником став М. Галуцинський, а секретарем М. Паньчук [36, арк.72]. 31 січня 1928 р. на загальних зборах товариства О. Терлецького обрали на другий термін головування, його заступником став А. Крушельницький, обов'язки секретаря виконував Г. Микитей [36, арк.71]. На зміну О. Терлецькому 2 лютого 1929 року було обрано В. Радзиковича [36, арк.70]. через два роки, 26 травня 1931 р. на загальних зборах товариства О. Терлецького обрали містоголовою товариства [36, арк. 35]. Дещо пізніше він опублікував цінну роботу «Історія Учительської громади (1908–1933)» [274], в якій проаналізував створення, мету й практичну діяльність цієї української педагогічної організації. Рукопис даної праці сьогодні зберігається у Відділі рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника [63].

О. Терлецький, як типовий представник українського середнього шкільництва, був тісно пов'язаний із діяльністю товариства «Учительська

громада» і брав активну участь у його розбудові та у виробленні концепції журналу товариства – «Українська школа», навіть видрукував у ньому ряд статей [264]; [286]. Головуючи на засіданні львівської філії «Учительської громади» 31 травня 1925 р., О. Терлецький підтримав основні напрямки його діяльності, які полягали в: «зorganizуванні учительства львівських середніх шкіл, наладнанні справи систематичних фахових відчитів та рефератів для членів товариства, опіці над приватним шкільництвом у Львові, регулюванні шкільних оплат у приватних заведеннях; [...] наладнанні як слід справи навчання української мови, літератури та історії в школах» [492, с. 77]. Брав участь в обговоренні культурних та національних завдань українського середнього вчительства у зв'язку з утраквізацією середніх шкіл з українською мовою навчання [659]. Як уже зазначалося посаду голови «Учительської громади» О. Терлецький обійняв 1 січня 1927 р. [418, с. 7]. Треба сказати, що основна діяльність новообраного головного відділу була спрямована на розбудову і зміцнення зв'язків з філіями. У зв'язку з цим О. Терлецький відвідав філії товариства у Яворові та Самборі [274, с. 34].

До речі, на з'їзді представників філій і гуртків «Учительської громади», який проходив у Львові 26 грудня 1925 р., О. Терлецький порушував питання про впровадження інституту люстраторів, які б перевіряли провінційні філії, що мало б покращити їх діяльність [493, с. 57–58]. «Першим проявом оновленої діяльності нашого Товариства, – зазначалося у журналі «Українська школа», – був з'їзд відпоручників філій і кружків з дня 5 червня 1927 р. у Станиславові» [582, с. 1]. О. Терлецький, відкриваючи з'їзд, виголосив коротку вступну промову, в якій пояснив причини його скликання та виголосив доповідь «Завдання нашої організації». У ній він вказав, що «завдання нашого вчительства середніх шкіл є далеко більші, як у інших народів. Наша суспільність є під суспільним оглядом занадто спролетаризована і не має висших суспільних клас. Тому наше вчительство середніх шкіл мусить сповняти те, що в інших народів розложено на різні суспільні класи. У нас не може бути ідеалом тип вчителя, який займається тільки справами своєї школи,

у нас учитель середніх шкіл мусить брати живу, а то й рішаючи участь також в праці на інших ділянках народнього життя»[464, с. 4]. Далі О. Терлецький звернув увагу на провідну роль учителів середніх шкіл в житті українського народу, починаючи з XIX ст., зауваживши при цьому, що подвижницька діяльність українського учительства ще неналежно оцінена громадськістю. Поліпшення цієї ситуації він вбачав у створенні потужної учительської організації, до якої повинні належати усі вчителі середніх шкіл без винятку. Водночас ця організація захищала професійні інтереси учителів.

Основним результатом з'їзду стало прийняття кількох резолюцій, втілення яких мало б суттєво покращити стан українського середнього шкільництва. Так, зокрема, з'їзд закликав вступати до «Учительської громади» всіх учителів середніх шкіл (приватних і державних); діяльність філій спрямовувалась передусім на захист професійних інтересів учителів.

31 січня 1928 р. О. Терлецького вибрано на другий термін головування[469, с. 10]. У цей період головний виділ «Учительської громади» займався розробкою нового статуту, в якому належне місце займали питання захисту професійних інтересів учителів тощо. Він скликав Краєвий з'їзд українців для загального обговорення програми навчання української мови в середніх школах і учительських семінаріях [518, с. 28–37]; [38, арк. 3–5].

Редагуючи журнал «Світло» (1921, Ч. 5 – 1922) – видання «Учительської громади», О. Терлецький вбачав його основне завданням у висвітленні не лише професійної праці учительства та проблем виховання, а й питань загальнонаціонального характеру. Увага журналу зосереджувалась на плеканні ідеї української державності, а разом з тим на формуванні відповідної морально-духовної атмосфери поміж учителями та їх вихованцями. У «Світлі» О. Терлецький видрукував кілька статей, в яких порушував актуальні проблеми національного виховання молоді, наголошував на викликах, що ставить життя перед суспільством і потребі зміни парадигми національного виховання. «Обставини, дух часу, історична доба, в якій тепер живемо так значно змінилися, що й національне виховання мусить бути під пору інше як давніше,

– зазначає він, – тому ревізія національного виховання у нас необхідна. Щоби знати, що треба змінити, що усунути, і що нового на це місце поставити» [246, с. 9]. Говорячи про роль української історії в національному вихованні, він риторично запитує: «Яка ціль народної пропаганди під сучасну хвилю?». Відповідь очевидна: «головною справою в національній пропаганді мусить бути підготовлювання українських широких мас до самостійного політичного життя, [...] на цій точці повинні зійтися разом усі партії як буржуазні так і соціалістичні» [247, с. 21].

В іншій статті О. Терлецький пише: «При огляді національного виховання в Галичині слід положити особливу увагу на так зване: всеукраїнське виховання [...] яке приводить до вироблення почуття єдності з цілим українським народом. [...] щойно тепер показалося, що наше всеукраїнське виховання у Галичині не стояло на міцних підставах; [...] між українцями настала прірва, яка дуже значно розширилася наслідком політичних подій. [...] Тільки всеукраїнське виховання попровадить нас на ширші шляхи, тільки воно може витворити суспільність здібну розуміти єдність українського народу» [249, с. 35, 38].

В умовах антиукраїнської освітньої політики Другої Речі Посполитої особливо актуальною була проблема україномовних шкільних підручників. УПТ намагалося вирішити її створенням при своїй головній управі видавничої комісії, що поділялася на дві секції: середнього шкільництва і всенародного шкільництва [160, с. 4]. Про роботу цієї комісії М. Паньчук писав: «Вона (комісія – Р. Т.) тепер зреорганізувалася заходами рухливого голови п. О. Терлецького та приступила до уложення пляну своєї діяльності. Щоби мати докладний матеріал, скликала президія видавничої комісії кілька нарад фахівців, щоб 1) сконстатувати яких книжок уже немає; 2) зайнятися оцінкою шкільних підручників з науково-педагогічного боку і сказати, чи можна видавати їх наново, чи ні; 3) подати в загальних бодай рисах плян нових підручників» [576, с. 38].

За ініціативою УПТ, у зв'язку з виданням шкільних підручників, 22 травня 1922 р., відбулося засідання видавничої комісії головної управи УПТ, на якому обговорювалися підручники з історії та географії для середніх шкіл. Про підручники з історії доповідав О. Терлецький. Він детально їх проаналізував, звернув увагу на недоліки, позитивно оцінив підручники Б. Барвінського та І. Крип'якевича. Після його доповіді відбулася дискусія, в якій взяли участь, крім доповідача, О. Барвінський, Д. Коренець і М. Кордуба. У результаті було зроблено висновок, що «підручники Закревського, Копистянського й Семковича невідповідні до науки; на їх місце треба подбати про нові написані новими силами. Підручники д-ра Барвінського й д-ра Крип'якевича можна полишити в школах» [402, с. 158].

Цього ж дня відбулося засідання комісії, на якій обговорювалися проблеми забезпечення українських середніх шкіл підручниками географії. Про їхній зміст і відповідність новим навчальним вимогам доповідав О. Шпитковський. Після прослуханої доповіді відбулося обговорення, в якому взяли участь О. Терлецький, як практикуючий географ (тоді він викладав географію в академічній гімназії Львова), О. Барвінський, Д. Коренець, М. Кордуба та Ю. Полянський. Вони звернули увагу на необхідність підготовки і видання підручників з географії для 4 і 8 класів й карти України. На засіданні було створено історико-географічну секцію при видавничій комісії УПТ, до якої увійшли О. Терлецький, Ю. Полянський та О. Шпитковський [402, с. 158–159]. Таким чином, разом із працею в «Учительській громаді» О. Терлецький брав активну участь в діяльності УПТ. Варто зазначити, що 2 лютого 1914 р. О. Терлецький разом з К. Малицькою, стали заступниками голови Українського Педагогічного Товариства А. Гладишовського [603, с. 7]. На з'їзді цього товариства 25 грудня 1923 р. його було обрано головою УПТ [458, с. 4], [161, с. 1]. Перший період головування тривав до 8 листопада 1924 р. [673, с. 217]. Вдруге О. Терлецький очолював УПТ в 1926 р.

Як зазначає Д. Герцюк: «До головних здобутків Товариства під керівництвом О. Терлецького у 1923–1924 рр. слід віднести усестороннє

забезпечення, попри чинимі перепони, фінансові труднощі, діяльність не тільки вже діючих під егідою УПТ народних, фахових і середніх шкіл, але і нових установ, а саме дошкільних закладів, узятих під свою опіку у 1923 р. від товариства «Українська захоронка» у Львові і «Торговельної школи» товариства «Просвіта». Активізувалася робота Видавничої комісії, яка звернула особливу увагу на підготовку і видання підручників для всенародних шкіл, а також дитячої літератури, для чого було укладено спеціальну програму видань для дітей. Відкриття ж з початком 1924 р. бібліотеки УПТ, де було зібрано, опрацьовано і систематизовано за різними напрямками педагогічної теорії 2350 найменувань вітчизняної та зарубіжної літератури, знаменувало собою підсумок багаторічної організаційної роботи товариства» [423, с. 195].

Важливе місце відводило товариство розширенню своєї діяльності на Волині. Для цього голова УПТ О. Терлецький і його представник Л. Ясінчук, керівники «Просвіти», «Сокола-Батька», «Пласту» та провідні діячі інших культурно-освітніх організацій північно-західних українських земель взяли участь в з'їзді «Просвіти» Волинського воєводства, який проходив у Рівному 26 вересня 1926 р. В своєму вітальному слові О. Терлецький вказав на спільну історичну долю галицьких і волинських земель. Головну увагу учасники з'їзду зосередили на справі українського приватного шкільництва. Вони висловлювали занепокоєння, «що українське населення Волині все більше підпадає під вплив польської та російської культур, а це в свою чергу приводить до його денаціоналізації». На підставі цього з'їзд ухвалив постанову, в якій єдиною верховною владою українського приватного шкільництва на Волині визнавалося УПТ «Рідна школа». Керівництво товариства зобов'язувалося найближчим часом направити спеціальних інструкторів для організації філій «Рідної школи» [541].

Шовіністичний польський наступ на українські освітні інституції змусив УПТ переглянути свою діяльність у царині шкільництва. 24 грудня 1926 р. у Львові відбувся загальний з'їзд товариства, який визначив такі завдання в галузі освіти: по-перше домагатися створення автономного українського

шкільного управління для садків, початкового, середнього, фахового та вищого шкільництва; по-друге, запровадити в усіх навчальних закладах українську мову; по-третє в усіх українських школах навчання повинні проводити тільки українські вчителі. З'їзд домагався відміни шкільного закону 1924 р. як несумісного з підписаними Польщею міжнародними актами і конституцією країни.

На з'їзді відбулися також організаційні зміни, зокрема прийнято новий статут, відповідно до якого товариства офіційно стало називатися «Рідна школа – УПТ». Відбулися перевибори головної управи, її головою обрано І. Чапельського, а О. Терлецький залишився членом головної управи [550]. Співпраця О. Терлецького з УПТ «Рідна школа» тривала до осені 1939 р., його неодноразово обирали до складу розмаїтих комісій товариства [454, с.4]; [455, с. 3] і так званого «Розємного суду» [456, с. 53]; [457, с. 58]. Варто зазначити, що О. Терлецький видрукував кілька статей на історичну тематику в журналі «Рідна школа» УПТ [279]; [280]. В статті «Рідна школа і наша сучасність» О. Терлецький провів історичний огляд розвитку рідної школи в Україні та визначив мету, до якої прагнула українська еліта, зокрема зазначив, що ««Рідна Школа» мусить бути нам символом нашої самостійности, бо тут ми маємо свою навчальну управу, тут ми маємо своє учительство, своє урядництво, тут ми опираємося на своїх власних економічних підставах» [256, с. 3]. В умовах тотального наступу польського уряду на українську школу ідеї О. Терлецького були доволі радикальними.

Дописував О. Терлецький і до часопису «Шлях Молоді: Двотижневик позашкільного виховання молоді», який був пов'язаний із товариством «Рідна школа». В редакційній статті часопису зазначалося: «Молодь, це майбутнє нації [...] Наші молоді читачі мусять бути переконаними, що колись в їхніх руках спочиватиме провід і відповідальність за працю в читальні Просвіти, в кооперативі, в Рідній школі, в Соколі й усіх наших національних установах. Вони [...] будуватимуть краще завтра нашого народу» [449, с. 1] На жаль, нам

вдалося віднайти на сторінках видання лише одну статтю О. Терлецького за його підписом [278].

Він часто читав лекції на курсах для вчителів, членів товариства тощо. «Виклади проф. Терлецького торкали дуже актуальних для нас українців справ і заставляли критично призадуматися над нашим минулим, сучасним і майбутнім», – згадували слухачі [549, с. 183]. У Відділі рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника, вдалося віднайти матеріали лекції О. Терлецького «Причини наших політичних катастроф в минувших і новіших часах», прочитаної 3 березня 1933 року на курсах для учителів «Рідної школи» [98]. На високому фаховому рівні проводилися курси українознавства, які охоплювали фактично всі галузі: від української мови, літератури, історії, археології, географії, права до кооперації. Одночасно з О. Терлецьким лекції читали відомі вчені Я. Гординський, К. Коберський, Я. Пастернак, Ю. Полянський, В. Сімович, В. Старосольський, І. Свенціцький, М. Чубатий [534, с. 180]; [607, с. 350].

Українознавчі курси також проводило Товариство українських наукових викладів імені Петра Могили, членом якого був О. Терлецький [150, с. 326]. Основну увагу товариство звертало на поширення серед громадськості наукових знань шляхом читання публічних лекцій [524, с. 430]. Завдання товариства полягало у піднесенні культурно-освітнього рівня не лише інтелігенції, а й розширення світогляду робітників і селян через читання науково-популярних лекцій. У лютому 1914 р. О. Терлецький виголосив доповідь на тему: «Політичні партії на Україні від часів Хмельницького до Мазепи» [444, с. 6]; [89]; [90]. Впродовж 1921 року О. Терлецький читав курс історії для робітничого товариства «Воля» а також у «Міщанському братстві» [150, с. 249, 250]. На зиму 1936–1937 років керівництво товариства оголосило про проведення 23 українознавчих лекцій. Починаючи з 11 листопада 1936 р., щосереди, о 7 год. вечора в залі «Української бесіди» лекції читали Омелян та Маркіян Терлецькі, В. Старосольський, Я. Гординський, В. Сімович, В. Кубійович та ін. [555, с. 331].

У звіті про діяльність Товариства українських наукових викладів імені Петра Могили за 1937–1938 рр., що його опублікувало «Діло», читаємо: «Окреме місце належитья трьом викладам першорядного популяризатора української історії дир. О. Терлецького п.н. «Україна й Європа» [633, с. 11]. О. Терлецький, в контексті теми «Україна і Європа» прочитав наступні лекції: «Княжа Україна і Європа», «Україна козацької доби та Європа», «Україна й Європа у ХІХ ст.». Як зазначала газета «Діло»: «Сам заголовок збудив зацікавлення серед нашої не такої скорої до зацікавлень громади – виклади виправдали це зацікавлення. Прелегент склав собі ясну і прозору диспозицію, обґрунтував історичні факти без зайвого баясту і з методично доброї прелекції виводив висновки» [465, с. 11]; [445, с. 5]. Протягом своєї педагогічної діяльності О. Терлецький, крім історичних праць, видав також підручник та методичні рекомендації з географії [221]; [241]; [242]; [243]; [244]. В них він зарекомендував себе вмілим і досвідченим педагогом-методистом.

Отже, педагогічна діяльність О. Терлецького тривала впродовж п'ятдесяти років. Він розпочав її в 1898 р. заступником вчителя в державній гімназії Тернополя, згодом став професором Вищої реальної школи в цьому ж місті, далі працював професором академічної гімназії у Львові, третьої Львівської польської гімназії, а після виходу на пенсію у 1929 р. працював у приватних українських навчальних закладах «Рідної школи». Закінчив викладацьку діяльність на посаді доцента кафедри історії південних і західних слов'ян історичного факультету Львівського університету в січні 1948 р. Окрім того, брав активну участь у виробленні концепції українського шкільництва, очолював педагогічні установи та редагував фахові періодичні видання.

2.4. Культурно-просвітницька робота у таборах для військовополонених українців у Німеччині (1916–1919 рр.)

З початком Першої світової війни О. Терлецького мобілізували до австрійської армії, в 90-й піхотний полк, що дислокувався в Угорщині. Згодом по лінії Союзу визволення України, переведений в табори для військовополонених-українців в Раштаті, Вецлярі та Зальцведелі. Як зазначає В. Дорошенко «...найкращі елементи з-поміж австрійських земляків незалежно від їх партійного чи громадського становища [...] безсторонній добір співробітників опертий виключно на знанні й хисті кандидата, а не на його приналежності до якоїсь «фамілії» чи категорії...» [450, с. 2]. Серед співробітників-галичан СВУ бачимо таких відомих діячів, як М. Кордуба, І. Крип'якевич, С. Томашівський, З. Кузеля, В. Пачовський, Л. Цегельський, Б. Лепкий, А. Чайковський, В. Сімович, С. Рудницький, О. Терлецький та багато ін. [450, с. 2]. В таборах О. Терлецький працював у Просвітньому відділі СВУ – читав лекції на різноманітну тематику з історії України, всесвітньої історії, астрономії, працював диригентом таборового хору та оркестру, а також співпрацював з таборовою пресою – часописами «Громадська думка», «Вільне слово» та «Шлях». Власне ці видання, а також його праця «Історія української громади в Раштаті» дають змогу детально реконструювати цей період його життя.

Отже, у квітні 1915 р. у Берліні засновано філію СВУ й отримано дозвіл на українізацію трьох таборів у Німеччині. З дозволу воєнного міністерства Німеччини першим українським табором став Раштат, в якому вже 12 травня 1915 р. нараховувалося 3 тис. осіб. У вересні 1915 р. заходами Берлінської Централі СВУ утворено ще один український табір – Вецляр, а у листопаді – Зальцведель. У цих таборах було сконцентровано понад 60 тис. українців. Для налагодження національно-просвітницької роботи у Раштаті, Вецлярі та Зальцведелі було створено «Просвітні відділи» СВУ. Їх діяльність розгорталася за трьома напрямками: 1) освіта взагалі, тобто вивчення окремих предметів в

організованих школах, курсах і проведення окремих викладів; 2) національно-політичне виховання; 3) практична наука організації громадського життя, тобто управління українськими громадами. Ці три напрями були тісно пов'язані між собою й взаємно доповнювали себе.

Свою діяльність у таборах О. Терлецький розпочав у Раштаті, де він входив до складу Просвітнього Виділу, що займався просвітньо-організаційною роботою [216, с. 97]. Тут проводилися різноманітні «виклади та курси» від українознавчих до суто прикладних. О. Терлецький читав у таборі ряд лекцій, а на спеціальних курсах навчав «Науки хорального співу» та «Науки елементарних засад музики» [216, с. 410–412]. Праця в таборах була важкою, але сприяла піднесенню національної свідомості військовополонених. У передмові до «Історії української громади в Раштаті» О. Скоропис-Йолтуховський зазначає: «у наших українських таборах ми, вживаючи західноєвропейські громадські норми й формули, дали змогу виявити вільно, по-людському, тисячам наших земляків їх національну українську душу. Те, що величезна більшість московських рабів вернеться з полону [...] цілком свідомими українцями, отже, справді вільними людьми, це те, що найцінніше з нашої спільної праці лишиться назавжди як абсолютна культурна вартість, яку вклав у скарбницю людської культури кожен із тих, хто в цій праці брав участь» [216, с. 18]. О. Терлецький таку національно-просвітницьку роботу називав фабрикою «в якій перероблювано «малоросів» і «хохлів» на свідомих українців» [216, с. 152]. В лютому 1916 р. О. Терлецького було переведено до Вецлярського табору [216, с. 274], у якому разом з Р. Перфецьким, Б. Лепким, В. Пачовським, П. Лисецьким входив до складу Просвітнього виділу. Тут він був диригентом хору товариства «Січ» [499, с. 13], та референтом для зв'язку з комендатурою СБУ й заступником президента Народної Ради (*Народна Рада – т.зв. таборовий парламент – Р. Т.*) [476, с. 4] й впродовж 1917 р. – головою товариства «Просвітня Громада ім. М. Драгоманова» [479, с. 4].

Про складність національно-освідомлюючої праці у таборах О. Терлецький розповідає у статті «Чому я викладав астрономію». Він

наголошує, що на початках значна частина військовополонених не була позитивно налаштована до української ідеї: «коли царська Росія держала себе ще сильно на ногах; і сей страх, а разом з тим ворожнеча до сього «чужого» українства збоку моїх майбутніх слухачів, були причиною, що коли я хотів мати слухачів, то не міг говорити про українські справи» [300, с. 4]. У т.зв. «людовому», тобто народному, університеті, який було відкрито 23 лютого 1916 року у Вецлярі, проводилася основна просвітня діяльність у таборі. Початок роботи не давав підстав до оптимізму: «Не можна було навіть зміркувати, які вражіння робили ці промови на слухачів, але одно було певне, що коли ... пролетіли ostrіші слова проти Москви і промовець згадав про самостійність українського народу, про його славу історію з його князями й гетьманами, то це не впало на серця слухачів» [267, с. 8]. «Мої майбутні слухачі не знали своєї історії, ні географії, ні літератури, а ще більше – вони навіть не знали, хто вони такі, чи вони малороси, чи руські, чи хахли. Українцями вони очевидно себе не називали, хоч [...] все були українського походження, Україна, Українець – це було для них зовсім щось чуже: це не для їх імення! Се якась собі чужа видумка [...]», – підкреслює О. Терлецький [300, с. 3].

З метою національного виховання полонених у таборі щосуботи проводилися спеціальні віче, на яких О. Терлецький читав лекції не лише історичного, а й політологічного та соціологічного характеру, проводив ознайомчі бесіди про найактуальніші політичні та соціально-економічні події в світі тощо. Назвемо основні теми цих виступів: «Україна як чинник в міжнародній політиці» [475, с. 3], «Про значення влади» [477, с. 4], «Про теперішнє положення в світі» [478, с. 4], «Становище України напередодні Брест-Литовської угоди» [480, с. 6], «Третя Українська держава» [481, с. 4]. Дуже часто О. Терлецький на т.зв. таборових вічах виступав з повідомленнями про політичну ситуацію на міжнародній арені.

У таборовому часописі «Громадська думка» в рубриці «З політичного поля» О. Терлецький публікував статті з політичної історії: «Що таке держава і як вона повстала», «Що таке парламент і яке його завдання», «Правительство і

його завдання», «Судові влади в державі», «Парламент і горожане», «Правительство і грожане» [299]; [301]; [302]; [303]; [304]. Так, аналізуючи взаємовідносини влади і особи, О. Терлецький зауважує, що «слово правительство у нас взагалі не люблене. Але тепер на Україні маємо вже своє, а не чуже правительство, яке добре розуміє своє завдання. [...] Правительство мусить держатися звязи з народом і лише тоді воно сповнить задачу належно. [...] Горожанин, який не бажав би піддаватися волі правительства вилучає себе тим самим з під опіки правительства, з під опіки держави і стає одиницею, яка робить шкоду громадському життю» [304, с. 3].

7 лютого 1918 року О. Терлецький виголосив у вецярському таборі реферат «Третя українська держава», в якому наголосив «коли нашій державній незалежності загрожує небезпека, мусимо забути про свої партійні незгоди і як один стати в обороні рідного краю». Далі він попрощався із місцевою таборовою громадою, а «товариство вітало від'їжджаючого до зальцведельського табору професора гучними оплесками. [...] на побажання Терлецького було проспівано в супроводі оркестри кілька пісень» [480, с. 4]. Тож після дворічного перебування у Вецярі, з середини лютого 1918 р., О. Терлецький продовжив свою діяльність у Зальцведельському таборі, де й надалі проводив культурно-просвітню роботу, друкувався у зальцведельських часописах «Вільне слово» та «Шлях». Зокрема, у «Вільному слові» під криптонімами О. Т. й О. Т-ий [688, с. 538]; [616, с. 50] віднаходимо 22 його публікації на актуальні суспільно-політичні теми [305]; [306]; [307]; [308]; [309]; [310]; [311]; [312]; [313]; [314]; [315]; [316]; [317]; [318]; [319]; [320]; [321]; [322]; [323]; [324]; [325]; [326]. З останніми подіями у світі та в Україні, полонених завжди ознайомлювали в різний спосіб: від інформаційних блоків у газетах, які видавалися у таборах, до коротких оглядів лекторів-референтів. Так, О. Терлецький практикував доводити до відома своїх слухачів актуальні події з світу політики тощо.

Про розмаїту тематику лекцій, читаних О. Терлецьким у Зальцведельському таборі, знаходимо інформацію у «Вільному слові» під

рубрикою «З таборового життя»: «Причини революцій, як вони відбувалися у різних народів та їх наслідки» [482, с. 3], «Що таке народна дисципліна» [483, с. 3], «Церковна справа в Україні» [484, с. 4], «Про виборчий закон» [485, с. 3–4], «Відношення парламенту до правительства в республіканських державах» [486, с. 4.], «Відносини між Польщею і Україною в минувшині» [487, с. 4] «Національне питання в Україні» [488, с. 5], «Міста і села», «Історичне значення назви «Русь» і «Україна» [489, с. 3]. На цих лекціях були присутніми від 60 до понад 200 осіб, а на таборових віче кількість присутніх сягала інколи до 400 чоловік. У лекції «Народна дисципліна», О. Терлецький наголошує на тому, що «[...] Якщо яка одиниця хоче себе уважати [...] членом українського народу, то вона мусить піддаватись волі українського народу й поступати так, щоби з того не було шкоди для того народу. Це і є так звана народня дисципліна. Така дисципліна нам конечно потрібна, якщо ми хочемо, щоби у нас був лад, щоби ми могли себе називати організованим народом» [483, с. 3].

У виступі про національне питання в Україні, О. Терлецький говорив про повалення самодержавства на теренах колишньої Російської імперії й активізацію національного руху, зазначаючи при цьому, що «і в московськiм народі розбудилося національне життя, яке навіть виступило тут у нездоровім виді, у формі національного шовінізму». Далі наголошував, що «нам українцям треба розвивати у себе національні почуття, бо іногородці, а власне москалі, на Україні організовують себе і вже зачали з нами [...] національну ворожнечу, ставлячись неприхильно до Української Народної Республіки». Звісно, що вищезазначена проблема зачепила слухачів і привела до дискусії, результатом якої стало розуміння «хоч ми не хочемо бути шовіністами і хочемо бути справедливими до всіх народів, які замешкують нашу державу, то однаково ми мусимо розвивати у себе національні почуття, щоби ми могли уважати себе свідомими українцями» [488, с. 5]. О. Терлецький у таборі також читав лекції з історії та географії на спеціальних курсах вищої освіти, які були розраховані на слухачів, які вже мали певний освітній рівень [490, с. 4].

Окрему сторінку таборової діяльності О. Терлецького становить його співпраця із часописом «Шлях», перший номер якого побачив світ 26 лютого 1919 року і був фактично єдиним виданням, що поширювалось на всі табори. В редакції газети працювали З. Кузеля (редактор), Б. Лепкий, О. Терлецький, В. Мороз [210, с. 786]. Часопис використовувався «як засіб зв'язку між таборами і місією, яка була створена для опікування біженцями і військовополоненими». Майже в кожному номері «Шляху» О. Терлецький (під псевдонімом *Д., Даренко*) опублікував чимало науково-популярних статей з історії, географії, астрономії, політології. Значна частина яких присвячена тогочасним міжнародним подіям: Паризькій мирній конференції, польсько-українським стосункам, політиці Директорії тощо.

Так, у статті «Що буде далі?» О. Терлецький намагається спрогнозувати результат Паризької конференції, однозначно заявляє що від рішень конференції, буде залежати політична структура світу. Підкреслює, що із розв'язанням світової війни повстало більшовицьке питання, яке повинно бути розв'язане оскільки більшовицький рух набуває все більше прихильників, а «Більшовизм стоїть в неприєднанні до усього дотеперішнього ладу на світі і боротьба з ним є неминуча. Протиположний йому стоїть Антанта – Німеччина стоїть особисто – в хвилині коли в Парижі кладуться основи під будучий мир, повстають на світі нові ворожі табори, які мусять з собою зачати війну» [337, с. 2]. Перша світова війна кардинально змінила співвідношення міжнародних сил та геополітичне обличчя світу, тому тема війни та її наслідки закономірно висвітлювалася на шпальтах часопису, в т.ч. ряді статей О. Терлецького [330]; [332].

Надзвичайно цікаво, що у часописі «Шлях», однією з центральних тем була проблема «Україна-Антанта», а автором цих матеріалів був О. Терлецький. Детально проаналізувавши всі аспекти складної зовнішньополітичної ситуації в якій опинилася УНР, він ставить актуальне запитання: «Чи захоче і чи зможе Антанта розв'язати українську справу в користь українського народу? [...] Від півночі – московський сусід [...], з

заходу – польські війська, на південному заході – Румунія [...], сході – донські козаки» [339, с. 1].

У матеріалі про дипломатичну місію УНР на Паризькій мирній конференції О. Терлецький намагається проаналізувати взаємовідносини Антанти і України: «[...] результатом дотеперішнього відношення антанти до України є такі, що два її союзники, Польща і Румунія стоять з нашою республікою у війні і що коло семи мільйонів українців знаходиться під пануванням Польщі, Румунії і Чехо-Словакії. [...] Це сталося в тім часі, як ми ідучи по лінії політики антанти, провадили тяжку боротьбу з московськими більшовиками. [...] При такій політичній ситуації мусить наше правительство рішучо поставити собі питання, чи не змінити б нам нашої політики» [366, с. 2].

На підставі матеріалів опублікованих в одній швейцарській газеті О. Терлецький намагається з'ясувати основні засади будування відносин між Директорією і Антантою, визначальним моментом яких було «відношення антанти до справи політичної незалежності України» [371, с. 1]. Червоною ниткою у цих публікаціях прописувалася думка західних аналітиків про те, що «антанта, а власне Англія й Америка стоять при думці зфедералізування України з иншими частинами Росії, так само як Франція бажала би якусь значнішу часть України зв'язати з Польщею» [371, с. 1].

Про вкрай складну політичну ситуацію в якій опинилася УНР навесні-влітку 1919 р. О. Терлецький пише: «[...] боротьба йде на три фронти, а найтяжча вона на польським і московсько большевицьким фронті. Але тепер виступає новий фронт на сході: Армія Денікіна. Досі Денікін боровся з більшовиками і далі з ними бореться. [...] Наша Директорія проводить боротьбу з більшовиками в ім'я незалежності Української Народної Республіки, а Денікін в ім'я єдиної, неділимої Росії. І це власне те, що нас ділить від нього і ділити мусить так довго, як Денікін і Колчак [...] не покинуть свого всеросійського становища і не признають за українським народом право на самовизначення. А поки цього нема, то Денікін і Колчак, хоч вони й воюють з нашими противниками є так само нашими противниками. І тому окупація

великих частей України військами Денікіна, і вигнання відтіль московських більшовиків – це тільки зміна декорації. Бо для справи незалежності нашої республіки так само небезпечна армія Денікіна, як і армія московських більшовиків. [...] Скоріше чи пізніше мусить прийти до боротьби між Директорією, яка опирається на засаді самовизначення народів, і між Денікіном, який бажав би будувати Росію на давних імперіалістичних засадах» [370, с. 1–2].

У часописі «Шлях», крім аналітичних статей, О. Терлецький публікував також популярні матеріали, як на міжнародну тематику так і з історії України. Наприклад, у статті «Герб України», він пише про звичаї, усталені традиції в житті кожного народу та їх наповненість ритуальними елементами. Усе це вміло пов'язує із походженням герба, як символу держави, зазначаючи, що «Герб України в'яжеться з історичною традицією і є символічним знаком на означення панування, володіння». Далі О. Терлецький зазначає, що: «Коли ми знаємо, що цей знак був гербом давньої київської держави і тепер уважаємо гербом нашої республіки, то тим самим ми зазначаємо, що між нашою найголовнішою державою, третьою з ряду і найдавнішою, першою нашою державою, є історична звязь. Держава Володимира Великого була так само українською державою, як є нею теперішня наша республіка». Наприкінці О. Терлецький робить висновок: «Цей герб є доказом, що ми доволі старий культурний народ, який вже давно ознайомлений зі справою будування в державі» [354, с. 2–3].

В окремій публікації О. Терлецький висвітлює також релігійну тематику. Так, у статті «В яких обставинах повстало християнство», він пише про те, що «Християнство було з початку релігією пролетарів і невольників, бо ці кляси суспільно угнетені, пішли за релігією, яка ставляла їх на рівні з вищими клясами». Підтримку християнства провідними верствами суспільства пояснює тим, що «вона (релігія – Р. Т.) стояла етично далеко вище чим усі дотеперішні релігії і давала їм розв'язку що до цілі життя, за якою вони шукали» [349, с. 4].

У статті «Чужі народи» О. Терлецький порушує проблему проживання на Україні різних етнічних груп, при цьому підкреслює, що «різноманітність населення утруднює будування української держави і вона викликає цілий ряд питань, як уложити національні справи на Україні» [372, с. 1], а у статті «Земельна справа», говорить про вирішальну роль земельного питання у діяльності всіх українських урядів [342].

Найскладнішою проблемою була справа кордонів між відновленою польською державою та УНР. Розв'язання її залежало, як від волі Антанти, так і від можливостей поширити державну територію силовим шляхом. Скрупульозно відстежував О. Терлецький усі події, що стосувалися польсько-українських відносин, врегулювання східно-галицького питання, яке полягало у визначенні східного кордону Польщі згідно із польськими домаганнями. «Чи буде зроблено насильство в ім'я «політичних користей»», - таке риторичне питання ставить автор і намагається окреслити проблему розв'язання територіального питання на Паризькій мирній конференції, стосовно Гданська та Львова на користь Польщі [344, с. 2].

В контексті українсько-польських взаємин, не менш пізнавальними були міркування О. Терлецького про Польщу, як сусіда майбутньої молодой української держави. Під цим оглядом у часописі було надруковано цілий цикл статей присвячених даній темі [355], [356], [357], [358], [359], [360], [361], [362]. Дописувач, так аргументує необхідність їх публікацій на шпальтах часопису: «[...] хоч ми тепер у війні з Польщею, то все таки хочемо спокійно і справедливо дивитись на цього ворожого нам сусіда, бо тільки справедливою оцінкою його ми зможемо мати вірне поняття про цього сусіда» [355, с. 2].

В контексті акту Злуки 22 січня 1919 р. між УНР і ЗУНР О. Терлецький розглядає місце Галицької України в складі Великої України. Детально проаналізувавши всі переваги географічного, соціально-економічного та політичного розвитку Галичини він робить висновок, що: «прилучення Галичини до України муситься уважати дуже корисним фактом для розвою українського народу і його судби» [331, с. 3]. Окреслюючи значення західних

українських земель О. Терлецький пише: «[...] західна частина України відіграє важну роль в історії України раз тому, що тут найвиразніше видно західні впливи, а спеціально польські, а другу тому, що ці землі були, так сказати б, охороною для центральної України перед впливом західних сусідів» [367, с. 2]. На шпальтах часопису приділялася значна увага історичній тематиці. Ряд узагальнюючих статей науково-популярного змісту висвітлював важливі питання з історії України від княжих часів до нового часу, зокрема проблему суспільного устрою Київської Русі та козацької держави, запровадження панщини тощо [333]; [335]; [336].

Небезінтересною є стаття «Будовання і руйнування в українській історії» в якій автор говорить про те, що «будовання і руйнування, є звичайними проявами в історії, і що вони нераз дуже тісно вяжуться між собою». Виокремлюючи першу проблему, пише про те, що «Перша наша будова була київська держава Руриковичів. Правда, її збудувала не народня українська маса, а тільки її вищі верстви, купецтво у зв'язку з військовою силою» [348, с. 2]. Другою «у нас повстала знов наша козацька українська держава, – пише О. Терлецький, – велика частина нашого народу взяла участь в будованні цієї держави» [348, с. 3]. «В 1917 році приступив український народ знов до будови своєї держави. Українська Народня Республіка, – зазначає О. Терлецький, – це вже третя українська держава» [348, с. 3]. «Три великі руйнування, – пише він, – перше звисне в історії під назвою козацьких воєн від Косинського до Хмельницького і сама Хмельниччина. Друге, це гайдамацький рух, а третє, це зруйнування московського панування на Україні під час революції в 1917 році» [348, с. 3].

З боєм описує О. Терлецький відступ Директорії з Києва в результаті другої війни радянської Росії проти УНР. «Фактом є те, що в нашу країну увійшли московські війська і велику її частину взяли в свої руки. [...] Що принесуть нам крім гарних слів московські більшовики, це ми побачимо в недовгій часі, але що ми їм даємо це ми вже знаємо тепер. Один за другим потяг їде з України в Московщину і везе туди наш хліб. Це наше перше

«добро», яке принесли нам московські більшевики! [...] Коли хліб вивозиться цілими масами з України, то готово статись таке, що не ті його будуть їсти, що над ним працювали, а хто инчий. [...] Найсумніше з усього того є те, що частина нашого народу помагає московським чужинцям хліб діставати. Наш народ [...] не станув як слід в обороні Директоріяту. [...] Він не зрозумівши ситуації прийняв в значній частині прихильно «московських гостей» до своєї хати, забувши про те, що тим способом він валить свою Українську Народню Республіку. [...] Повторюється другий раз хвиля з нашої історії, коли наш народ кричав в 1654 році «волимо під царя православного». Тепер є у нас такі люде. Які готові кричати: «волимо під московських більшевицьких диктаторів чим під Українську Народню Республіку» [334, с. 2].

Проаналізувавши російську емігрантську пресу, яка мусувала тезу про «єдину і неділиму Росію», О. Терлецький в одній із своїх гострих заміток, саркастично підкреслює: «Це що співають панове «демократи» з «Голосу Росії» годі назвати инакше як гумористикою. Бо чи ж можна поважно брати такі слова як ці, що Україна не повинна боятись насильства з боку Росії, і що уважати Росію ворогом України це страшна помилка?» [351, с. 2]. «Ціла наша минувшина й теперішність показують нам власне як найвиразніше, що Росія була і є ворогом України. Була такими ворогом і царська Росія, але була таким ворогом і демократична Росія з часів Керенського, а тепер є таким ворогом більшовицька Росія [...] Росія перейшла великі зміни і мала нагоду показати себе у різних формах, але ж у відношенню до України вона зіставалась однаковою ... Коли вони говорять про національну єдність України з Московщиною, то розуміється, це мусить отворити очі навіть найменче свідомому українцеві на те, чого нам треба сподіватись від московських демократів. Росія була би «демократичною» республікою, в якій ми були би на далі «малоросами», як це було за царських часів. Що це для нас означає, це знаємо ми дуже добре» [351, с. 2]. О. Терлецький вважав помилковими погляди про те, що «український народ буде проводити війну з московським

большевизмом, а поваливши більшовизм причиниться до відбудови Росії»[346]; [363].

Пізнавальними є його статті про нові держави у Європі, які з'явилися на політичній мапі світу в результаті руйнування багатовікових імперських бастионів. Так, у матеріалі під назвою «Угорщина і Семигород», автор скрупульозно аналізує соціально-економічне та політичне становище кожного регіону, прогножуючи можливий подальший розвиток після розпаду Австро-Угорської імперії [338]. У статті «Дещо з історії Німеччини» він так визначає її основну мету: «...хочемо власне вказати на такі хвили в її історії, які потроху можуть нагадувати її теперішність. [...] Це будуть з одного боку часи упадку, які переживала Німеччина, а з другого боку повстання нового ладу, нового життя, нових ідей» [364, с. 2]. В історичній замальовці «Воскресення народів», О. Терлецький показує основні віхи політичного та соціально-економічного відродження і занепаду чехів та болгар в різні історичні періоди, провівши певні паралелі з українським народом [347]. Історичне значення діяльності Яна Гуса і гуситського руху у Чехії розкриває у статті «Іван Гус і гусити» [368]. Про взаємозв'язок людини і природи та вплив природи на історичний розвиток людства пише у науково-популярному нарисі «По світу». «Людство є частиною природи і воно підлягає її законам, – зазначає О. Терлецький, – те що ми говорили про сонце, місяць чи зорі треба віднести і до прояв, які ми бачимо між людством. Їх оцінювати ми зможемо тільки тоді, якщо не дивимось на них очима непросвіченого чоловіка. Нам треба тому спокійно роздумувати над тим, що робиться між людьми і оцінювати те на підставі тих відомостей з науки, що ми їх маємо» [343, с. 3]. У іншій своїй статті, порівнює природно-кліматичні умови Німеччини та України, й дає відповідь на поставлене запитання: «Чому на Україні тепліше влітку, а холодніше взимку?» [340]. Про бактерії та їх значення популярно пояснює у матеріалі «Найменчі єства на світі» [345].

Таким чином діяльність О. Телецького у таборах для військовополонених українців у Німеччині, яка досі була відома вузькому колу істориків в основному з його монографії «Історія української громади в Раштаті», після

проведеної великої пошукової роботи, зокрема детального вивчення кожного номера таборових часописів «Громадська думка», «Вільне слово» та «Шлях» дозволяє встановити масштаби його подвижницької багатогранної праці протягом чотирьох років у цих таборах. Ця праця конкретно проявилася в його діяльності у Просвітньому Відділі СБУ, зокрема читанні циклів лекцій, проведенні різноманітних курсів, керуванні хорами та оркестрами, редагуванні часописів і врешті публікації багатьох статей на різну тематику.

Так у згаданій таборовій пресі за 1918–1919 рр. опубліковано понад сімдесят його праць. Вони були різними за тематикою, форматом, але у всіх порушувалися актуальні проблеми як історичного минулого, так і сучасної політичної ситуації в Україні.

Науковим підсумком його роботи в таборах стало оригінальне, великоформатне, багатосторінкове дослідження «Історія української громади в Раштаті 1915–1918» [216]. Книга у дещо скороченому вигляді 1920 року була перевидана німецькою мовою [236].

Слід наголосити, що «Історія української громади в Раштаті» писалася безпосередньо в таборах й опиралися на унікальні первинні документи таборової адміністрації, в т.ч. Просвітнього відділу СБУ, які на сьогодні, здебільшого, втрачені для історичної науки. Варто звернути увагу, що книга вийшла відразу через рік після закриття таборів, тобто надзвичайно оперативно, тим більше враховуючи реалії того часу. У ній дослідник зібрав, систематизував й проаналізував величезний за обсягом джерельний матеріал, на основі якого, першим в історіографії висвітлив важливу сторінку історії України періоду Першої світової війни. Слід зауважити, що першість у дослідженні певних тем української історії, О. Терлецький зберігатиме за собою і в подальшому. Маємо на увазі його двотомне дослідження «Історія української держави».

У передмові до книги О. Терлецький зазначає, що його метою було «дати історію українських громад, які витворилися в таборах українців полонених у Раштаті, Вецлярі й Зальцведелі [216, с. 9]. Очевидно, що кожному із цих

таборів мав бути присвячений окремий том, але вийшов лише перший - про Раштат. Сам автор про це пише так: «Праця має складатися з трьох томів. У першому поміщено побіч загальних уваг історію української громади в раштатським таборі. У другому томі мала би бути поміщена історія української громади у вецлярським таборі, а в третім історія української громади в зальцведельському таборі полонених» [216, с. 10]. Варто зазначити, що О. Терлецький продовжував працювати над цією темою в 20–30-х роках, про це свідчить цикл його статей опублікований у «Літописі Червоної Калини» [267]; [268]; [269]; [270]. Потрібно зауважити, що й на сьогодні, дослідження О. Терлецького не втратило своєї актуальності, оскільки дана тема є недостатньо висвітлена в історіографії [520]; [612]; [616]; [624]; [625]; [626].

Важливу роль для розуміння проблеми українських військовополонених у німецьких таборах, зокрема Раштаті, відіграють «Вступні уваги» О. Терлецького. У них автор всебічно характеризує ситуацію в таборах і труднощі культурно-просвітньої роботи, яку проводив Союз визволення України (про СВУ деальніше див. монографію І. Патера) [577]. О. Терлецький зауважує, що у трьох таборах – Раштаті, Вецлярі й Зальцведелі перебувало понад 50 тис українських військовополонених. Тут було споруджено великі лекційні зали, в яких могло поміститися близько 4000–5000 людей [216, с. 25], також влаштовано театральні сцени, побудовано церкви, в житлових бараках виділено приміщення для шкіл, книгарень, бібліотек, друкарень, переплетених майстерень, крамниць, майстерень для занять живописом, гончарень, різьби. влаштовано читальні зали, клуби, робітні для занять фотосправою, зали для занять спортом і т.ін.

Для проведення просвітньої роботи в табори запросили 29 осіб [216, с. 26]. Одинадцять з них були з Галичини, десять з Буковини і 8 із Наддніпрянщини. Крім того, прочитати цикл лекцій запросили професора Чернівецького університету, д-ра С. Смаль-Стоцького.

Ставлення військовополонених до українознавчої просвітницької діяльності на початку не було однозначним, але з часом змінювалося до

прихильного. О. Терлецький пояснює це так: «[...] полонені мали страх перед Росією і боялись, що вона може притягнути по війні до відповідальності всіх тих, що взяли хоч би пасивну участь в українській пропаганді. [...] А коли повстала незалежна українська держава, то цей тоді русофільство тут і там пробиває собі дорогу у формі симпатизування з московським большевизмом» [216, с. 31, 32]. В той же час, О. Терлецький звертає увагу на початкове вороже ставлення українських військовополонених до Німеччини, яке згодом, коли «русофільство почало слабнути [...], деякі гурти українських громадян в таборах, загалом дивилися на Німеччину, як на політичний чинник при майбутнім повстанню незалежної України» [216, с. 33]. Історик розділяє українських військовополонених на три групи, яким дає таку характеристику: «1) свідомі українці; 2) темні, рівнодушні люди до національного питання, т.зв. малороси або хохли і 3) ворожо настроєні до України люде, які називали себе «руськими», а яких свідомі українці називали «чорносотенцями» [216, с. 39].

Історію табору для українських військовополонених в Раштаті, дослідник ділить на п'ять періодів, у кожному з яких надзвичайно детально розглядає й аналізує всі сторони таборового життя. Він показує конкретну просвітницьку роботу у таборі низки відомих особистостей, за участю яких тут було створено різноманітні секції: національну, артистичну, аграрну, соціальну, кустарну спілку, просвітній відділ. Тут проводилися різноманітні «виклади і курси», зокрема з українознавства. Всю національно-просвітницьку роботу, О. Терлецький називає фабрикою «де перероблювано «малоросів» і «хохлів» на свідомих українців» [216, с. 152].

Конкретну картину та масштабну роботу СВУ у Раштатському таборі в період з травня 1915 по березень 1917 рр. дають підрахунки О. Терлецького, який зазначає, що за цей час тут відбулося близько 1200 викладів, проведено 1100 різних засідань і здійснено 45269 книговидач в бібліотеці [216, с. 341-342].

Кардинальна зміна ситуації у Раштатському таборі відбулася після падіння царського самодержавства, як наголошує дослідник : «для полонених була ця звістка духовним визволенням. За одним махом сталося те, що їх

визволяло від страху перед царським правительством, яке могло їх потягнути до відповідальності за їх антимосковську роботу в таборі. [...] Вже не було цього царського правительства, яке їх вислало на фронт в обороні «атечества». Що до нового правительства мали полонені свободну руку» [216, с. 344].

В книзі О. Терлецького міститься цінна інформація про формування у Раштатському таборі українських військових формувань для відправки їх в Україну. Так, в лютому 1918 р. тут було сформовано і відправлено в Україну полк ім. І. Богуна чисельністю 800 осіб, а в березні ц.р. – полк ім. Виговського, який налічував 1200 чоловік [216, с. 360].

Надзвичайно важливий фактичний матеріал, щодо просвітницької роботи серед військовополонених, вміщено наприкінці книжки. Це «Спис викладів і курсів, які відбувалися в раштатському таборі від 12 травня 1915 до 3 березня 1918 рр». Автор скрупульозно подає прізвища десятків лекторів і сотні тем прочитаних ними лекцій і проведених курсів. При цьому він звертає увагу, що «Цей список окремих викладів і курсів неповний. Подано це, що можна було знайти в писемних джерелах, але крім цього відбулося багато викладів, про які в джерелах загально лише сказано, без подання тем викладів. В списі не узгоджено теж цих курсів, які мали характер курсів народньої школи. Імена референтів теж не всі в повні, бо так їх подано в джерелах, а часом їх зовсім не подано» [216, с. 407].

На основі матеріалів О. Терлецького видно, що з 12 травня 1915 до 3 березня 1918 рр. у Раштатському таборі лекції читали такі відомі діячі, як Р. Перфецький, О. Безпалко, Б. Лепкий, М. Паращук, В. Пачовський, П. Карманський, З. Кузеля, В. Сімович, С. Смаль-Стоцький, М. Шаповал, О. Скоропис-Йолтуховський, В. Левицький, зрештою й сам О. Терлецький. Інформація наведена в книзі історика є справді неоціненою, адже він подає не лише прізвища лекторів, а й теми прочитаних ними лекцій. Вони дуже різноманітні й висвітлюють проблеми вітчизняної і всесвітньої історії, історії української й світової культури, правознавства, літературознавства, мовознавства, релігієзнавства, економіки, основ господарювання, медицини.

В таборі проводилися також різноманітні курси, дослідник називає у своїй праці, зокрема такі: «Наука рисування і малювання», «Практична наука фотографування», «Практична наука різьблення з дерева», «Наука хорového співу», «Наука кооперації», «Наука гончарства» та ін.

В контексті оригінальності використаних джерел, їх багатства і різноманітності, десятків вміщених фотографій, праця О. Терлецького й досі не втратила наукової вартості й актуальності. Сам історик, у розділі «Кінцеві уваги», робить такий висновок: «Українська громада в таборі полонених в Раштаті має свою історію. Ця історія, це малесенька частина історії визвольного руху українського народу в часі великої світової війни. І тут так само, як на обширній території України в часі світової війни доконався великий переворот духовний. різниця тільки в цьому, що коли там цей переворот виявився в формі революції, то тут він був наслідком дуже скоршої еволюції. Одно і друге принесло нашому народові поширення і поглиблення національного почуття. Українська громада в Раштаті показала стільки духовного здоров'я і стільки здібності до розвою, що можна напевно сподіватись, вона буде цінною частинкою у великій масі українського народу» [216, с. 406].

Як уже зазначалося, О. Терлецький планував підготувати і видати три томи дослідження про табори у Раштаті, Вецлярі та Зальцведелі, але світ побачив лише перший том, а цикл матеріалів про вецлярський табір історик опублікував у «Літописі Червоної Калини». Так, у першій статті «З життя полонених-Українців в Німеччині в 1916 році», він називає чотири табори для українців-військовополонених – три в Німеччині (Раштат, Вецляр та Зальцведель) і один у Фрайштаті (Австрія) й зазначає: «Подана тут стаття представляє картину з просвітної роботи у вецлярському таборі в 1916 році. Це частина з більшої праці про історію цього табору» [267, с.8]. На жаль, ця більша праця так і не була опублікована, а її рукопис теж не вдалося відшукати, можливо він просто не зберігся. Тому, про характер планованої книжки можна судити на основі згаданих статей.

У першій йдеться про відкриття т.зв. людowego (тобто народного) університету у вецлярському таборі в лютому 1916 року. Автор показує з якими труднощами зіткнулися працівники Просвітнього виділу, зокрема д-р Роман Перфецький, адже на початках для багатьох військовополонених «була наша історія чимось таким чужим і незрозумілим». Вони цікавилися насамперед «земськими справами та класовими інтересами». Тому, на перших лекціях були присутні всього кілька десятків осіб. Але поступово, число слухачів збільшувалося. Переломним моментом стало Шевченківське свято в березні 1916 р., в якому взяло участь близько 2000 людей. У статті проаналізовано також таку форму просвітньої роботи, як проведення різноманітних віч, присвячених вагомим подіям історичного минулого і проблемам сьогодення. Автор зазначає, що «маса полонених вийшла зі своєї байдужості і заворушилась [...], в таборі зачався фермент, а разом з тим зачалася боротьба [...] між прихильниками й противниками українства» [267, с. 9]. Внаслідок, у жовтні 1916 р. «давня байдужість до українства зникла вже в тих півтора тисячі зібраних на вічу людей, що вони вже були приєднані для української ідеї» [267, с. 10].

У наступній – «Як полонені Українці у вецлярському таборі привитали революцію в 1917 році?» показано великий вплив російської революції на ситуацію в таборі, зокрема на ставлення військовополонених до українського питання. О. Терлецький зазначає, що значна їх частина побоювалася помсти російської влади за проукраїнські симпатії, а падіння самодержавства наче визволило їх від цього страху. «За одним махом Росія, ця ненависна кожному свідомому Українцеві Росія, перестала існувати, а настала Росія: нова, демократична, вільна й свободолюбива, – пише він. [...] Російська революція з її загальнодемократичними кличами була для Українців полонених усім [...], вони були погляду, що ця революція не скінчиться на розв'язці політичного питання, але що у зв'язку з нею настане соціальна революція, яка принесе також і нашому народові розв'язку земельного питання» [269, с.7].

В статті звертається увага на промовистий факт, що у таборі створилася ситуація, коли «Росія виступила на перший план, що навіть Україна, українська справа остала в тіні» [269, с.7]. Але, вже у квітні 1917 р. військовополонені сконцентрували свою увагу на українських проблемах й ставали на «самостійницьку» платформу, усвідомлювали, що «Українцям не туди шлях, що на російську демократію нема що рахувати, якщо йде про признання політичної незалежності України» [269, с.8].

У статті «Українці-полонені у вецлярському таборі (під час повстання української держави в другій половині 1917 року)» О. Терлецький не лише як історик, а й свідок тих подій, звертає увагу на підтримку військовополоненими Центральної Ради й Генерального Секретаріату, на зростання національної свідомості. «Національне почуття було сильно розвинене, – пише він, – а щодо політичного поля, то у всіх людей, які перебували в таборі, стояла міцно незалежна, українська республіка» [268, с. 5].

У заключній статті вецлярського циклу «Берестейський мир і українці-полонені у Вецлярському таборі» О. Терлецький показує вплив згаданого мирного договору на сподівання військовополонених повернутися в Україну, але війна більшовицької Росії проти УНР, засвідчила, що «берестейський мир, яким дуже врадувалася громада, не був ще взагалі миром для України. Наших громадян не чекав спокійний поворот до рідного краю, а тяжкі завдання» [270, с. 17]. У статті висвітлюється формування у таборі українських військових частин, які в лютому-березні 1918 р. відбули в Україну. Автор дає всебічну оцінку цим військовикам: «Озброєні «козаки» приходили на Україну національно й політично освідомлені, їм лежало на серці добро України, але чи вони могли бути здатні до збройної акції, то це було велике питання. Не можна ж забути цього, що ці люди яким давано зброю в руки були перемучені довгим полоном і почувалися фізично вичерпаними. Але, як би там не було, все ж сам факт, що полонені рішилися на таке діло, свідчить про них якнайкраще. Це був наслідок просвітної роботи веденої «Союзом Визолення України» в таборі» [270, с. 18].

Зауваження О. Терлецького про здатність синьожупанників до збройної акції не можна сьогодні ні підтверджувати, ні спростовувати, оскільки створена з українських військовополонених дивізія була передислокована в березні 1918 р. спочатку до Ковеля, згодом до Києва, а напередодні гетьманського перевороту роззброєна та розформована німецьким командуванням за погодженням з військовим міністром УНР О. Жуковським [681]. Більш щасливою, у військовому відношенні, виявилася доля т.зв Сірожупанної дивізії, сформованої з українських військовополонених у Австрії (табір у Фрайшадті та Йозефштадті) й передислокованої до Володимира-Волинського, Києва, де була у екзилі гетьманського війська, брала участь в охороні українсько-російського кордону, а під час антигетьманського повстання 1918 перейшла на бік Директорії, брала участь у боях з Червоною армією, на протипольському фронті й завершила свій бойовий шлях в листопаді 1920 р. [682].

Свою статтю О. Терлецький завершує висновками про важливість і результативність просвітницької роботи у таборах, зокрема про позитивні зміни, які відбулися у свідомості військовополонених у ставлені до національної держави та національної ідеї. «Що усе те було можливим, що в українській громаді вецлярського табору, так само як і в обох других таборах: раштатському і зальцведельському були люди з такими поглядами, то це було наслідком просвітньої роботи, яку перейшли наші громадяни в усіх трьох таборах. Духова пожива, яку вони дістали в таборах, наслідком ведення просвітньої роботи витворила їх світогляд, а наука організації практичним способом навчила їх, що таке громадське життя. Одно й друге, цінні здобутки, які принесли ці громадяни на Україну з собою. А коли так, то історія української громади в Вецлярі зістанеться все частиною нашого національного визвольного руху» [270, с. 19].

Варто зазначити, що дослідження О. Терлецького про раштатський табір, як і його безпосередня праця у цьому та зальцведельському таборі привернули увагу його сучасників. У своїх спогадах вони пишуть про багатогранну діяльність професора не лише як цікавого лектора та очільника окремих курсів,

а й керівника хору та оркестру, зокрема у зальцведельському таборі [198]. До речі, у таборі в Дойч-Габлі (Німецьке Яблонне) працював і рідний брат О. Терлецького – Маркіян, який викладав там історію та географію [426].

Особливий інтерес становлять спогади Д. Олянчина, історика, громадського діяча, члена НТШ, який у 1915–1916 рр. проводив культурно-освітню роботу серед українців у таборах для полонених у Фрайштадті та Зальцведелі, зокрема працював у редакції газети «Вільне слово», постійним автором якої був О. Терлецький, Д. Олянчин зазначає, що у просвітніх відділах таборів працювали висококваліфіковані кадри, зокрема, професори С. Смаль-Стоцький, Б. Лепкий, В. Сімович, М. Кордуба, О. Терлецький, П. Карманський, З. Кузеля, В. Пачовський. «Зрештою про те, як відбувалася культурно-освітня праця в таборах, – пише він, – виказує вже праця О. Терлецького «Історія української громади в Раштаті». Два інші табори таких праць ще не мають і ледве вже, чи вони зможуть уже їх коли-небудь мати» [209, с. 12]. Варто зауважити, що публікуючи свої спогади у «Літописі Червоної Калини», автор чомусь не врахував статей О. Терлецького про Вецлярський табір, що побачили світ у цьому ж часописі кількома роками раніше.

Високо оцінює монографію О. Терлецького журналіст, громадський діяч, згодом доктором філології й дійсний член НТШ І. Німчук, який під час Першої світової війни працював у редакції «Вісника Союзу Визволення України». У своєму дослідженні «Українська політична еміграція у Відні в часі світової війни» він пише: «...В усіх тих таборах велася велика культурно-освітня робота головню при помочи галицьких та буковинських Українців, а згодом також при участі інтелігентних сил зпоміж самих полонених... Яке життя кипіло в таборах, який був його напрям і характер можна бачити найкраще хочаби з [...] книжки Омеляна Терлецького «Історія української громади в Раштаті» [556, с. 27].

2.5. Громадська праця у товаристві «Просвіта», Науковому Товаристві імені Шевченка та інших інституціях

Важливу сторінку громадської діяльності О. Терлецького становила його співпраця з товариством «Просвіта». Вона відбувалася на різних рівнях – організаційному, тобто участі в керівних структурах й, відповідно, можливостях впливати на вироблення його програмних засад; в щоденній практичній роботі – читанні лекцій, бесід, організації і проведенні різноманітних курсів; редагуванні просвітянських часописів й публікації у них своїх статей, розвідок і, врешті, саме товариство «Просвіта» видало основні праці О. Терлецького з історії України та українського державотворення. В даному параграфі розглядається його діяльність, як члена Головного Відділу товариства, редактора часопису «Народна Просвіта», організатора і керівника численних просвітянських курсів, а також маємо на меті виявити і проаналізувати ті статті О. Терлецького, які стосуються внутрішніх аспектів функціонування товариства, його програмних засад і шляхів їх реалізації, залишивши аналіз його історичних публікацій у просвітянських часописах, зокрема в «Народному ілюстрованому календарі товариства «Просвіта» для розділу «Наукова спадщина».

В дисертації зроблено спробу реконструкції, так-би мовити «службової кар'єри» О. Терлецького у «Просвіті». Просвітянська діяльність О. Терлецького розпочалася ще на початку ХХ ст. у Тернополі. Так, на загальних зборах Тернопільської філії, 31 жовтня 1902 р. головою було обрано Р. Сосновського, заступниками – Д. Лопатинського й О. Терлецького [653, с. 2]. У березні 1904 р. при виборах нового керівництва товариства його головою знову став Р. Сосновський, а О. Терлецький та М. Брикович – заступниками [591, с. 2], [165, с. 26]. Важливою ділянкою роботи товариства було формування національної свідомості. При цьому особлива роль відводилася вихованню конкретної особи, тому, що «Просвіта» у «своїй масовій діяльності має на увазі одиницю, бо з цих одиниць складається громадянство і народи... воно має

взяти порозділювані частини народу в одно духовне ціле, себто дбати про вироблення сильного почуття національної одиниці і має стати охоронним засобом у щоденній боротьбі за існування національного організму» [400, с. 112].

Виховання кожної окремої особи розпочиналося з слухання лекцій на різноманітні теми, які проводило товариство, організовуючи т.зв. «популярні виклади». «Популярні виклади філії «Просвіти» відбуваються при надзвичайно численній участі Рускої Публіки, яка [...] слухає прелегентів зі взірцевим супокоем». Так, 6 березня 1904 р. в залі «Міщанського Братства» О. Терлецький читав лекцію «Про народні рухи на Україні-Руси у XVIII столітті» [561, с. 3]. Доповідач так аргументував вибір теми своєї лекції: «без розуміння подій історичних XVIII ст. не можливо зрозуміти історію нашу з XIX ст. [...] Я вибрав одну сторону життя нашого народу то народні рухи. В цьому теж була одна причина... Всякий рух в природі означає життя і тим-то при таких рухах народніх найвиразніше показується життя нашого народу» [48, арк. 4]. Також О. Терлецький читав лекцію «про ідею самостійності України в XVII–XVIII столітті» [567, с. 4]

Велику увагу приділяло товариство роботі у читальнях, що були тими просвітніми осередками, довкола яких можна було вміло проводити культурно-освітню роботу серед народу. Саме впродовж 1903 р. «найбільше потрудилися і відповідні популярно-наукові відчити виголосили проф. Дмитерко, о. Гарматій, проф. Терлецький, Сидоряк...» [653, с. 2]. Розмаїтою була тематика лекцій, яка охоплювала різні галузі знань – від історії до медицини та права. «Виклади «Просвіти» відповідали своїй задачі бо брали в них участь середні верстви міста Тернополя, головні міщани, ремісники, слуги, ученики і т.д., а тим своїм дійсно людським характером різнилися від популярних викладів». Цікаво, що на перших 10 з 14 лекцій, що читалися впродовж листопада 1902 – січня 1903 р. в залі було присутніми приблизно 400 слухачів, а на відчити, що відбувалися у залі «Міщанського братства» приходило вже до 1000 осіб [470, с. 2].

О. Терлецький брав участь в люстрації читалень сіл Воробіївка, Чистилів [563, с. 3], Дубівці [564, с. 3]. Як представник Тернопільської філії «Просвіти» 1 травня 1904 р. був присутній на відкритті читальні у с. Дубівці [565, с. 2], с. Ігровиця [566, с. 2], а також читальні у с. Ступки [637, с. 1].

Активізація діяльності читальняної секції товариства «Просвіта» у Тернополі розпочалося після того, як 5 травня 1909 року на одних із зборів було вирішено «розбудити житє по читальнях в повіті». Уже 11 травня прийняли відповідне рішення, що його затвердив головний Виділ, на підставі чого вибрано склад читальняної секції, яку очолив О. Терлецький, його першим заступником став о. М. Конрад, другим – Навроцький, обов'язки секретаря виконував В. Сеник [12, арк. 1]; [170, с. 98]. До новоутвореної секції вписалося 25 чоловік «котрі заявили охоту виїжджати на села з відповідними відчитами і рефератами». Ключові завдання секції полягали у тому, щоб «перелюструвати всі читальні, пізнати їх недостачі і потреби і відтак взятися до планової роботи». Впродовж неповного року понад 100 делегатів робили виїзди по читальнях повіту. «...першу пальму в ревності у виїздах до читалень здобув Л. Миколаєвич – відбув 15 правдиво апостольсько-патріотичних поїздок. [...] Від 8–4: Л. Брикович, І. Боднар, о. др. Конрад, О. Терлецький». Щовівторка члени секції збиралися на спільні наради, на яких складали детальні звіти про стан кожної читальні. Для підвищення освітнього рівня членів секції було організовано відчити про «ведење кас і про справи шкільні» [569, с. 1]. Впродовж 1910 року О. Терлецький надалі очолював читальняну секцію «Просвіти», до складу якої входило 29 членів, які зробили 66 поїздок по читальнях повіту. Засновано теж нові читальні у с. Гаї Шляхтинецькі та Хоми(полизу с. Ігровиця) [467, с. 2].

Однією з сторінок діяльності товариства «Просвіта» у Тернополі стала організація курсів для диригентів сільських хорів. «Курс такий повинен був дати основу для повстання хорів по наших селах і місточках [...], – пише газета «Подільське слово», – такі хори при читальнях моглиб бути одною з атракцій

самої читальні і причинились би певно до розбудження товариського життя по селах, а се повинно статись починаю до згуртування одиниць в громаді для праці народної». Вели цей 45 годинний курс О. Терлецький та К. Білинський. Після закінчення навчання іспит склали лише 19 чоловік (з 21) [533, с. 2]. Про основну роль й завдання організації селянських хорів на прикладі власного досвіду, О. Терлецький згодом напише у таборівій зальцведельській газеті «Шлях» [350].

З 1902 р. О. Терлецький був одним із заступників голови Тернопільської філії товариства «Просвіта» [653, с. 2], а починаючи з 1923 р. і до ліквідації товариства радянським режимом у 1939 р., він постійно входив до складу його керівних органів. Так, 1 квітня 1923 р. на загальних зборах товариства його обрали одним із заступників голови, а головою «Просвіти» у цей період був М. Галущинський [559]. В червні 1925 р. О. Терлецький став членом Головного Виділу [166, с. 4], а в грудні ц.р. референтом фонду «Учітеся, брати мої» [167, с. 229]. Членом Головного Виділу і одним із заступників голови був впродовж грудня 1926 – грудня 1927 рр. [168, с. 68] й у 1929–1930 рр. [169, с. 63].

Головний Виділ «Просвіти» пильну увагу приділяв діяльності читалень і бібліотек, підготовці фахових бібліотекарів. Для реалізації завдань у цій сфері було створено спеціальну Бібліотечну комісію, яку у 1933–1935 рр. очолював О. Терлецький. Членами комісії були: голова товариства І. Брик, секретар М. Дужий, І. Свенціцький, Н. Дорошенко та ін. Комісія під керівництвом О. Терлецького головну увагу спрямовувала на поліпшення роботи читалень і бібліотек. З цією метою у 1933–1934 рр. просвітянський часопис «Життя і знання» видав 23 номери «Бібліотечного поради́ника» [172, с. 23], а в 1938 р. вийшов окремим виданням «Поради́ник для бібліотекарів» В. Левицького [535]. Бібліотечна комісія в осінньо-зимових місяцях проводила спеціальні бібліотекарські курси, а також в рамках т.зв. «педагогічної вистави «Рідної школи» у 1938 р.» організувала виставку видань «Просвіти» [171, с. 25]. Крім цього, Головний Виділ «Просвіти» з метою налагодження тісніших зв'язків з своїми філіями й надання їм практичної допомоги, проводив виїзди своїх членів

на місця. Так, зокрема, О. Терлецький у 1933–1935 рр. здійснив 8 таких поїздок [172, с.10], а в 1936–1938 рр. – 18, з них по дві в Стрий, Тернопіль, Чортків [171, с. 7–12], тобто в ті міста, де він навчався в гімназії (Стрий) й працював професором у навчальних закладах (Тернопіль, Чортків).

Суть просвітянської роботи О. Терлецький розглядав доволі широко і всебічно, більше того, порушував при цьому навіть моральні аспекти цієї роботи. «Подавання масам просвіти, – зазначав він, – мусить відбуватися під знаком безпартійності чи «понадпартійности». Духова пожива повинна бути така, щоби не викликувала відрази в людини такої чи інакшої партійної приналежності. Просвітня робота буде все моральна, як ми перед собою будемо бачити насамперед чоловіка, а далі Українця без огляду на його партійну приналежність. Вона буде тоді національною просвітою, опертою на високих ідеях, що вирости не тільки в нас, але й у інших народів» [255, с. 156].

В багатьох статтях він постійно наголошував на важливій ролі повсякденної діяльності читалень і філій товариства, на методиці проведення просвітянської роботи, зокрема, врахуванні рівня освіченості народу, особливостях різних його верств, специфіці регіонів, наявності чи відсутності національної держави тощо. При цьому однозначно акцентував увагу, що «Українознавство мусить бути осію, навколо якої мусить обертатися ціле просвітне колесо. Тільки ж це українознавство треба досить широко розуміти. Не тільки буде тут увіходити українська історія чи українське письменство або географія України. Тут мусять увіходити відомості з різних ділянок науки, але таким чином, щоби в'язалися з Україною. Коли мова про політичні науки, то їх слід зв'язати з існуванням української держави, коли мова про технічні винаходи чи улпшення в хліборобстві, то й це буде зв'язане з Україною, якщо відповімо на питання, оскільки ці винаходи притінено в житті на Україні [...] Навіть така наука, як астрономія [...] дається зв'язати з українознавством, якщо ми скажемо про світогляд нашого народу щодо вселенної. Не кажу про такі практичні річи, як відомості з кооперації, їх можна дуже легко зв'язати з конечністю національної і політичної свідомості й організації» [255, с. 155].

В статті «На віче!» [252], О. Терлецький порушує питання необхідності проведення у всьому краї народних віче, на яких потрібно обговорювати актуальні проблеми просвітянської роботи. При цьому він закликає до критичної оцінки стану просвітянських справ: «темних красок нема що боятися й їх треба показувати [...] Треба навчити людей дивитися тверезо на справи, а не вчити їх самообману» [252, с. 73–74].

О. Терлецький редагував фаховий журнал товариства «Народна Просвіта» [580, с. 135]. У першому номері часопису, який вийшов у січні 1923 р., в редакційній статті, що без сумніву належить перу О. Терлецького, зазначалося – головною метою видання є «найтісніший зв'язок між матірним товариством і його поодинокими частинами (філіями і читальнями)». Особливий акцент у статті зроблено на великій ролі у просвітницькій діяльності читалень і філій товариства, які у своїй роботі повинні враховувати особливості соціальних верств населення, його вікові категорії. Тут має бути зосереджено дошкільне й позашкільне виховання, а читальні забезпечені книжками і часописами, в них повинні проводитись виклади і відчити, забави і розривки. О. Терлецький підкреслює: «Бібліотека й викладова саля, а біля них саля для хорових і аматорських вистав, концертних і театральних вистав» [552, с. 1].

Редагуючи «Народну Просвіту» він чітко визначив основну тематику концептуальних матеріалів часопису: «В програмових статтях буде він посвячувати якнайбільше місця питанням з ділянки народної освіти [...] Організаційна сторона народної освіти – це перша вимога» [552, с. 1].

Однією з важливих ділянок діяльності «Просвіти» було проведення розмаїтих курсів: від суто українознавчих до фахових. О. Терлецький у 1924–1925 рр. був директором однорічних торговельних курсів, на яких викладав торговельну географію [442, с. 2]. У березні-квітні 1937 р. товариство організувало 8-тижневий «курс освітньо-виховної праці» для вишколу просвітніх інструкторів, керівником якого також був О. Терлецький [581, с. 103].

Він брав активну участь у підготовці та відзначенні 60-річного і 70-річного ювілеїв «Просвіти». Завершальним акордом відзначення 60-літнього ювілею товариства стало проведення освітнього конгресу, основною метою якого була зміна концепції культурно-просвітньої діяльності «Просвіти» відповідно до потреб часу. На конгресі О. Терлецький виголосив реферат «Роля рідної історії в національній свідомості нашого народу» [570, с. 3]. Його основні ідеї полягали в тому, що: «1. Зібрання виказує бажання, щоби в просвітній праці покладено велику вагу на рідну історію, і тому належить видавати інтенсивніше, як досі, популярні історичні книжки між іншим також монографії. 2. Популяризуючи рідну історію належить виказувати зв'язь нашої історії з нашою теперішністю і нашою будучиною, бо тим самим рідна історія спричиниться до належного скрісталізування національної ідеології між нашим народом; 3) Належить подавати рідну історію також у зв'язи з історією інших народів, і тому гарно було би видати популярну історію України на тлі всесвітньої історії» [134, арк. 25].

Широкого резонансу набуло відзначення у 1938 р. 70-річного ювілею «Просвіти». На спільній нараді представників усіх українських установ, товариств та чільних громадських діячів 22 квітня 1937 р., наступний 1938 рік був проголошений ювілейним роком «Просвіти». Для проведення ювілею створено ширший ювілейний комітет, до складу якого увійшли Д. Антонович, А. Волошин, А. Горбачевський, І. Громницький, О. Кобилянська, К. Левицький, О. Лотоцький, С. Смаль-Стоцький, М. Цегельський, а також робочий комітет на чолі з З. Пеленським і конгресовий, який очолив О. Терлецький [497, с. 486]. Завданням конгресового комітету, який був складовою частиною ювілейного комітету, стала підготовка і проведення в рамках ювілейних урочистостей Конгресу української культури [11, арк. 1–2]. Заступниками О. Терлецького обрано Ю. Павликівського і В. Сімовича, а секретарями М. Дужого й В. Ковальчука [10, арк. 29–30]. До складу президії конгресового комітету входила комісія у складі голови «Просвіти» І. Брика, І. Раковського й А. Жука. 7 травня 1937 р. комісія у присутності голови комітету О. Терлецького подала

план роботи, в якому визначалися основні напрямки діяльності й, зокрема, програму проведення Конгресу української культури [10, арк. 2].

Конгрес української культури ставив перед собою мету: підсумувати доробок у галузі духовної і матеріальної культури на Україні та еміграції. визначити практичні завдання наукових культурно-історичних студій, створити постійний орган – Раду української культури, яка б координувала всю цю діяльність, накреслювала основні директиви та подавала інформацію у справах культури [404, с. 500].

У зв'язку з 70-річчям «Просвіти» від 8 грудня 1937 р. Головний Виділ товариства та Президія ділового ювілейного комітету видали відозву, яку підписали: І. Брик – голова товариства, В. Мудрий – перший заступник голови, О. Терлецький – другий заступник, М. Дужий – секретар. Серед членів Головного Виділу, які підписали відозву значиться і Євгенія Терлецька – дружина Омеляна Терлецького [604, с. 664–665]. Польська влада у Львові суттєво обмежила ювілейні урочистості своїм розпорядженням від 10 травня 1938 р. Святкування дозволялися за умови, що участь у них зможуть взяти лише по одному представнику від філій і читалень з Львівського, Тернопільського, Станиславівського і Краківського воєводств. Було заборонено святкову ходу вулицями Львова, участь у святі хорів, оркестрів, а проведення Конгресу української культури перенесено на грудень. У зв'язку з цим «Просвіта» закликала філії і читальні перенести заплановані святкування на місцевий рівень [474, с. 1]; [667, с. 4]. З усіх імпрез на 22 червня 1938 р. – дозволялося лише посвячення прапору «Просвіти» [595, с. 8.]. Як зазначав один із дописувачів «Діла»: «Сімдесят літ підіймала «Просвіта» свій славний прапор над головами рідного народу, але щойно по сімох десятках літ він об'явився і залопотів своїм дужим крилом над нами. Прапор «Просвіти» витканий з найбільш дорогоцінної пряжі в світі. Кожна ниточка в ньому це пряжа сердець цілого народу» [422, с. 11]. Запланований на 25 та 26 грудня ц.р. культурно-освітній конгрес не відбувся через владні заборони [446, с. 9].

Наприкінці 30-х років, в умовах загострення міжнародної обстановки й посилення антиукраїнської політики Польщі, пошук шляхів і методів боротьби за українську державність привів до посилення протистояння в українському політикумі й громадських організаціях. За впливи на «Просвіту» змагалися помірковані сили з середовища УНДО (до них належав й О. Терлецький) і радикальні з ОУН.

Голова товариства І. Брик, який у Головному Виділі перебував вже тридцять років, з яких головою товариства останніх сім, на думку Я. Падоха: «не виявив потрібної стійкості та вмілості [...] В Головному Виділі не було атмосфери діловості, а ще гірше гармонії» [574, с. 100]. Газета «Діло» з цього приводу писала: «Очевидно «Просвіта» не може бути тереном співпраці партій, але мусить бути тереном співпраці людей, приналежних до різних партій і різних світоглядів, а винятком тих, які поклоняються ідеології анаціональній і протинаціональній» [502, с. 2].

В такій напруженій обстановці 8 червня 1939 р. було скликано загальні збори «Просвіти». Центральним питанням зборів стали вибори нового Головного Виділу і голови товариства. Попереднє керівництво перебувало під впливом УНДО, а на виборах нового, «прийшло до коаліції націоналістів, католиків і фронтівців проти УНДО і Радикалів [...] За це могло б промовляти те, що одноголосно обраного голову проф. О. Терлецького не задержано на тому пості, хоч і його вимогою було включення до Виділу тільки двох осіб, посла Василя Мудрого та д-ра Карла Коберського. Більшість учасників Зборів цієї пропозиції не прийняла, хоч і бажала мати головою популярного проф. Терлецького» [574, с. 103, 104]. Газета «Діло» у своїй інформації про вибори доповнює: «На Голову «Просвіти» запропонувала Комісія [...] проф. Ом.Терлецького, що саяля приняла бурхливими оплесками. Однак новий голова зажадав зміни деяких осіб, без яких він не в силі працювати й коли цього не узгоджено — відмовився прийняти вибір, вважаючи таке становище першим вотум недовіря» [583, с. 6]; [655, с. 2].

Як бачимо, співробітництво О.Терлецького з товариством «Просвіта» було різноплановим й багаторічним, розпочалося на початку ХХ ст., коли його обрали одним із заступників голови Тернопільської філії товариства й тривало до середини 40-х рр., коли О. Терлецький, як колишній заступник голови Головного Виділу був присутній на відзначенні 75-річчя «Просвіти», яке організував Український центральний комітет.

Щодо інших громадських інституцій з якими співпрацював О. Терлецький, слід насамперед проаналізувати його роботу в Науковому товаристві імені Шевченка. Як вже зазначалося, діяльність О. Терлецького в НТШ розпочалася ще в середині 90-х рр. ХІХ ст., коли до роботи у ньому його залучив М. Грушевський. Спочатку він рецензував наукові праці польських та російських істориків й публікував ці рецензії в «Записках НТШ» [375]; [376]; [377]; [378]; [379]; [380]; [381] згодом у цьому виданні вийшли друком дві його великі історичні розвідки [237]; [238], які засвідчили високий фаховий рівень молодого дослідника.

Облікові картки дійсних членів НТШ, що зберігаються в ЦДІА України у Львові, дали можливість встановити, що у квітні 1921 р. О. Терлецького було обрано дійсним членом історико-філософської секції [3, арк. 45]. Це підтверджується «Хронікою НТШ» за 1935–1937 рр. в якій у списку дійсних членів товариства, зокрема історично-філософської секції зазначається: «Терлецький Омелян, ем.дир. гімн. Львів (8.IV.1921)» [153, с. 115].

Діяльність НТШ в 30-х роках здійснювалася через роботу секцій і наукових комісій. Історично-філософську секцію у цей період очолював І. Крип'якевич, його заступником був М. Андрусяк, а секретарем Я. Пастернак. У 1936 р. відбулася реорганізація цієї секції, внаслідок чого наукова робота була зосереджена у новостворених комісіях: старої історії України, якою керував Іван Крип'якевич, музикологічній, під проводом С. Людкевича й історично-джерелознавчій, яку очолив О. Терлецький. Його заступником став М. Андрусяк, а секретарем О. Домбровський [153, с. 51, 54]. В «Хроніці НТШ» про роботу історично-джерелознавчої комісії зазначається: «Комісія

переводила огляд джерел і літератури головню до княжої доби. [...] Провід у праці вели Ом. Терлецький, др. М. Андрусак, Т. Коструба і др. І Крип'якевич. Зокрема обговорено поділ історії України на доби, підручники української історії, слов'янські часи, видання літописів, добу перших князів до Володимира Великого, а також літературу початків української нації, початки церковної унії, добу Мазепи. Комісія почала працю над підручною бібліографією історії України» [153, с. 55]; [2, арк. 13, 15, 32].

І. Крип'якевич з приводу роботи даної комісії у своїх спогадах зауважує: «Окремий характер мала джерелознавча комісія під проводом О. Терлецького і М. Андрусяка – це, насправді, був семінар для старших студентів-істориків, що хотіли спеціалізуватися в історії України...» [205, с. 125]. На такому ж характері діяльності комісії наголошує й М. Андрусак: «Коструба зібрав студентів Львівського університету в другій половині 30-х рр. і звернувся до Крип'якевича та Омеляна Терлецького, щоб вони впровадили цих студентів у досліди української історії. Терлецький погодився провадити цією комісією під умовою, що я буду його заступником. Перше засідання відкрив Терлецький згадкою, як Грушевський вмів влучно підбирати теми для своїх студентів» [403, с. 575–576]. Але найбільш повно і всебічно характеризує роботу історично-джерелознавчої комісії О. Домбровський, який був її секретарем. Він згадує, що в умовах полонізації Львівського університету студенти-українці, які хотіли спеціалізуватися з історії України змушені були поглиблювати свої знання з національної історії поза університетом. Реально це можна було зробити лише в НТШ. Посередником між студентами й НТШ став Теофіл Коструба. Він запропонував організувати при товаристві семінар з історії України для студентів-істориків, запросивши викладачами деяких членів історично-філософської секції. Як пише, О. Домбровський: «Це мав бути неофіційний Семінар Історії України для студентів-істориків, при НТШ, бо офіційно до компетенцій діяльності НТШ не належала справа університетських викладів для студентів, а окупаційна адміністративно-поліційна влада придивлялася до всього що українське й шукала лише нагоди, щоби найти яку небудь причину

до заборони діяльності тої чи іншої нашої організації або установи» [202, с. 123].

Погодивши це питання з головою НТШ і заручившись підтримкою «визначніших істориків з НТШ» І. Крип'якевича, О. Терлецького, І.Кревецького, М.Андрусяка, а також тодішнього директора бібліотеки НТШ В.Дорошенка: «Семінар Історії України при НТШ (офіційна його назва була: Історично-джерелознавча Комісія НТШ, бо НТШ мала право творити наукові Комісії, але не мало права переводити наукових Семінарів) став фактом доконаним...» [202, с. 124]. Засідання комісії (семінару) розпочалися у 1936–1937 академічному році й відбувалися один раз на тиждень в головному читальному залі бібліотеки НТШ. Постійними учасниками семінару були: А. Антонович, О. Бережницький, О. Домбровський, Г. Книш, О. Матківська, Б. Поспішіль, О. Пріцак, О. Сенів, Я. Степанюк, П. Фостик, а викладачами – І. Крип'якевич, О. Терлецький, М. Андрусяк, Т. Коструба.

У спогадах О. Домбровський подає яскравий, живий образ професора: «Ом.Терлецький викладав литовсько-польську добу. Говорив цікаво й заховувався достойно під час своїх своїх викладів(він уже тоді був на емеритурі). Це був «старшої дати» пан, який у своїй напrawdę достойній особі сполучував становище гімназійного професора ц.-к. австрійського стилю зі становищем науковця... Ом.Терлецький тішився особливою пошаною між іншим і на терені НТШ. Його титулували «пан директор». Ми студенти-історики відчували в ньому щось, що нагадувало відношення батька до дітей. Це були теплі – сердечні почування українського педагога й zarazом історика-науковця до української зовсім молоді генерації, серед якої він спостерігав також наймолодших adeptів української історичної науки» [202, с. 126].

Важливою сторінкою в громадській діяльності О. Терлецького була його участь в роботі маловідомої Народної організації українців м. Львова (НОУЛ). В історіографії чи не єдиною публікацією про неї є розвідка І. Соляра [622]. Він зазначає, що НОУЛ в пер. пол. 20-х рр. перебувала під впливом Української народно-трудової партії, а у 1925 р. – Українського національно-

демократичного об'єднання. Тобто, політичну лінію, яку започаткувала УНДП наприкінці XIX ст., продовжувала УНТП, УНДО і відповідно НОУЛ. Власне остання фактично «стала міською організацією УНДО на рівних правах із повітовими Народними Комітетами цієї партії [622, с. 263]. Як писав К. Левицький у газеті «Діло»: «У нас є Осередня старшина Організації Українців міста Львова, що становить ідеології міст на західноукраїнській землях Організація Українців міста Львова має стати живим осередком, що зєдинить тут усіх українців та українок без різниць партійних чи станових» [536, с. 2]

За організаційною структурою НОУЛ ділилася на Осередню народну організацію (ОНО). В різний час НОУЛ очолювали: І. Ліщинський (1922–1925), А. Березовський (1925–1933) і С. Біляк (1933–1939). Мета організації в статуті визначалася так: а) організувати українське населення міста на національній основі і дбати про піднесення його освітньо-культурного, політичного і господарського стану. б) боронити права українського населення міста [6, арк. 1].

О. Терлецький брав активну участь в діяльності Народної організації українців м. Львова. На загальних зборах 20 грудня 1933 р. його обрали членом осередку старшин НОУЛ і заступником голови. Водночас на нього покладалися обов'язки культурно-освітнього референта [7, арк. 47], до функцій якого належало налагоджувати зв'язки з усіма культурно-освітніми установами міста, сприяти покращенню роботи існуючих і створення нових культурно-освітніх установ, організовувати просвітні бесіди, пропагувати українську пресу та книгу. В статуті організації з цього приводу зазначалося, що культурно-освітній референт «а) нав'язує тісний зв'язок з усіма культурно-освітніми установами міста; б) гармонізує життя установ і їх членів; в) підносить і побуджує до життя упадаючі культурно-освітні установи міста; г) дає товчок до творення нових; г) уладжує освітні відчити; д) веде пропаганду поширення української незалежної преси і читання книжок [6, арк. 9].

В плані роботи НОУЛ культурно-освітня діяльність визначалася більш конкретно. Так, зокрема, вказувалося на необхідність тісних зв'язків з НТШ, товариствами «Просвіта» та «Рідна школа» [8, арк. 2], тобто тими інституціями з якими тісно співпрацював О. Терлецький. Крім того, планувалася організація викладів з української історії, переекзаменування членів осередніх та дільничевих старшин; зв'язок з книгозбірнями та видавцями, відкриття бібліотеки при НОУЛ, організація екскурсій по Галичині та Волині [8, арк. 2]. Багато уваги організація надавала т.зв. громадянській освіті чи як зазначалося в офіційних документах «курсів громадянського знання». У звіті Народної організації українців у м. Львові про свою діяльність за 1933–1935 рр., підкреслюється, що саме цьому напрямку приділялася велика увага, оскільки «курси громадянського знання» розглядалися, як «почин до заложення по взірцям заходу народнього університета. На виклади громадянського знання (програму зладив дир. Омелян Терлецький) висилалась поважна кількість громадян. Самі виклади були популярними і мали високий рівень. Слухало викладів до кінця не менше як 150 людей. Справою викладів займався ревно референт культурно-освітний дир. Омелян Терлецький» [9, арк. 4].

Програма, розроблена О. Терлецьким передбачала проведення трьох циклів лекцій: «І. Наука про державу; II. Питання з історії України; III. Господарські обставини» [66, арк. 2 зв.]. Лекції першого циклу охоплювали такі теми: «Одиниця і її діяльність», «Діло політичного проводу», «Провід політичний і народ». У вступній лекції, яку О. Терлецький прочитав 28 березня 1933 р., порушувалося питання про те, що таке політика і яким має бути політик, що «громадянин повинен бути усвідомлений в політичній ділянці» [66, арк. 1 зв.–2 зв.]. Лектор звертав увагу на те, якими рисами має володіти політичний провід і наголошував, що в залежності від того, яку політику він проводитиме, таку й матиме підтримку народу. При цьому, О. Терлецький підкреслює, що історичні знання для політика є конче необхідними для кращого розуміння того, яким шляхом розвивається суспільство, а це, на його думку «допоможе передбачити майбутнє» [66, арк. 3–5].

У циклі лекцій з історії України О. Терлецький розглядав такі теми: «Суспільно-політичний лад Київської держави», «Галицько-Волинська держава», «Політично-суспільний лад української держави козацької доби», «Гетьманська Україна і Запорозька Січ», «Причинки упадку української держави козацької доби», «Українське відродження в ХІХ ст.» [66, арк. 9, 12, 14, 18, 22, 26]. Тобто основний акцент було зроблено на історії українського державотворення. Це абсолютно логічно, оскільки О. Терлецький належав до державницької школи в українській історіографії й був автором першої монографії про історію української держави. З нагоди 19 річниці ЗУНР, на зібранні членів УНДО, О. Терлецький виголосив доповідь на тему «Листопадовий зрив». Текст цієї доповіді вдалося віднайти у фондах Відділу рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника [68]. Доповідь викликала значний інтерес у слухачів. Газета «Діло» з цього приводу зазначала: «Глибокий реферат виголосив відомий наш історик проф. Омелян Терлецький... Реферат цей слід би оголосити друком» [613, с.4].

Таким чином, громадсько-педагогічна діяльність О. Терлецького тривала понад півстоліття. Вона розпочалася наприкінці ХІХ ст. в Тернополі й завершилася на початку 50-х рр. у Львові. За цей час він пройшов шлях від помічника вчителя в гімназії до доцента університету. Найхарактернішою особливістю було те, що О. Терлецькому довелося працювати в умовах чотирьох окупацій – австрійської, польської, німецької і радянської. Відсутність національної держави наклало свій відбиток на форми, методи і зміст його громадсько-педагогічної діяльності. Працюючи в державних навчальних закладах Австрії, Польщі, СРСР він змушений був враховувати законодавство цих країн, Але у своїй громадській діяльності виходив насамперед із національних інтересів, зрештою, навіть в державних інституціях, проводив активну і різноманітну культурно-просвітницьку діяльність. Великий вплив на формування його національних переконань і громадянської позиції справило родинне оточення, адже походив він, по лінії батька, із священничої родини, а по лінії матері з відомого роду Вахнянинів. Як історик сформувався

під впливом М. Грушевського, до історичної школи якого у Львові належав. Разом із С. Томашівським, І. Крип'якевичем, М. Кордубою та ін. стояв на державницьких позиціях в історіографії. Педагог та історик – так можна визначити професійну приналежність О. Терлецького. А ще він активний діяч і один з керівників «Просвіти», «Рідної школи», «Учительської громади», Наукового товариства імені Шевченка, «Тернопільського Бояна», Народної організації українців м. Львова, хоровий диригент, мистецтвознавець, географ, редактор часописів, масштаби й інтенсивність його громадської діяльності вражають. Її окрему сторінку складає культурно-просвітницька діяльність у таборах для військовополонених у Німеччині. О. Терлецький належав до провідних гімназійних професорів Галичини й активних громадських діячів краю, який не лише займався багатогранною громадською діяльністю, а й був серед тих, хто теоретично розробляв її напрямки, зміст і форми.

РОЗДІЛ 3. НАУКОВА СПАДЩИНА

3.1. Історична концепція та історіографічна спадщина

Специфічні особливості становлення і розвитку української історіографії у XIX – XX ст., які полягали передовсім у бездержавному існуванні української нації, наклали свій відбиток не тільки на саму історичну науку, а й істориків, які творили її. Вони часто змушені були паралельно займатися роботами пов'язаними як з розробкою концептуальної схеми історії України, збором джерельних матеріалів, їх аналізом, так й створенням синтетичних, узагальнюючих праць, підготовкою окремих тем з різних історичних періодів та проблем, а також популяризацією історичних знань, які відігравали важливу роль у формуванні національної свідомості.

Як зазначає В. Масненко: «...нації у процесі свого становлення у той чи інший спосіб спиралися на національну історичну парадигму розуміння власного минулого, яка несла в собі потужний інтеграційний потенціал. ... Україна продемонструвала ситуацію типову для більшості спільнот, які із запізненням здійснювали націотворчий проект в умовах імперської дійсності. Звідси випливає підвищена вага, порівняно з уже усталеними націями, історичної пам'яті як національно-інтеграційного чинника. [...] Націотворення у всій складності його виявів як соціокультурного та суспільно-політичного явища було домінуючим чинником, який визначав становлення української історичної думки кінця XIX – першої третини XX ст.» [545, с. 402, 405].

З цього ж приводу І. Колесник звертає увагу, що «українська історична наука є багатовимірний феномен, тісно пов'язаний з такими особливостями українського культурно-історичного процесу, як відсутність державної тяглості, проникність культури, двоїстий характер національної свідомості еліти. Визначальний вплив на становлення історичної науки в Україні мали такі історичні реалії, як «бездержавні» форми історичного буття українського

народу та процес культурно-національного відродження кінця XVIII – початку XX ст. Звідси і ментальна риса української історичної науки – надмірна ідеологізація діяльності історика, заангажованість його свідомості суспільно-політичною думкою» [513, с. 9].

Важливе значення для розуміння стану та основних тенденцій розвитку української історіографії кінця XIX – першої третини XX століття, тобто періоду в якому формувалися історичні погляди О. Терлецького, відбувалося становлення його як історика й були написані більшість праць, є слушне зауваження Л. Зашкільняка, що: «Українська історіографія [...] має поважні традиції, змістом яких було і залишається створення уявлення про історію людства з позицій української національної спільноти. Вона не виникла «як Афін з голови Зевса», а виросла на європейських уявленнях про історію, які поширювались у конкретні історичні епохи і служили дороговказами (методологіями) для історіографів... А у XIX–XX ст. коли розгорнулися національні змагання українців змушена була більшість інтелектуальних зусиль витратити на обґрунтування існування української нації й активно ангажуватися у політику...» [651, с. 4].

Цей принциповий висновок поглиблює і розвиває С. Плохій, який у своїй монографії характеризує український національний наратив наголошує на таких концептуальних тезах. По-перше, створення нової історичної парадигми, яка «знаціоналізувала українське минуле й виокремила українську історію в особну галузь досліджень, дала молодій нації метрику та біографію, що з ними можна було долучитися до ексклюзивного клубу модерних європейських націй. [...] Кожна нація має свою оповідь, або наратив, і згода на тому, що становить собою ця оповідь, засадничо важлива, аби бути і залишатися нацією. [...] Історія, вбрана в національні шати і розподілена як наукова дисципліна за національними «квартирами», постачала націям їхні ексклюзивні оповіді, але також і надавала вкрай потрібну легітимацію самому їхньому існуванню» [584, с. 17, 19].

В той же час, при аналізі історіографічної спадщини О.Терлецького, необхідно врахувати зміни в канонах класичного історизму, які відбулися на зламі XIX–XX ст. Як справедливо зауважує О. Ясь, український історик вихований у традиціях позитивізму і водночас ознайомлений з новими тенденціями історіописання «перебував у двоїстому становищі, позаяк реагував на наукові і суспільні вимоги кількох культурних епох. [...] Якщо взяти до уваги ще й легітимаційну програму національного історіописання на зламі XIX–XX ст., зокрема його етнополітичну спрямованість на освячення історичного буття українства у часі та просторі, то привабливість неоромантичної репрезентації минувшини видається вповні очевидно й зрозумілою з перспективи наукових практик низки українських істориків»[674, с. 512, 513, 515].

Власне врахування національної специфіки розвитку української історіографії в досліджуваний період, усвідомлення того, що національний історичний наратив «покликаний обслуговувати передусім ту спільноту або групу, з яких походить історик» [462, с. 5], дало можливість об'єктивно і всебічно проаналізувати історіографічний доробок О.Терлецького. В той же час, в роботі враховано вплив на тогочасну українську історіографію загальносвітових і, зокрема, європейських методологій історичного дослідження. Адже ці тенденції не оминули М.Грушевського та учнів львівської історичної школи, в т.ч. О. Терлецького.

Сформувавшись як історик під впливом позитивістської філософії О. Конта та Г. Спенсера, паризької соціологічної школи Е. Дюркгейма і Л. Леві-Брюля, Михайло Грушевський та його учні у своїх дослідженнях дотримувалися відомої формули Л. фон Ранке «*wie es eigentlich gewesen*» – «як воно було насправді». В той же час, коли «Грушевський – народник, ішов поруч із Грушевським – будівничим нації та Грушевським – державником», то його учні, в першу С. Томашівський, І. Кривецький, І. Крип'якевич, О. Терлецький однозначно стали на державницькі позиції в історіографії.

Тому не випадково, що після фундаментальної праці «Історія української громади в Раштаті», О. Терлецький написав двотомну «Історію Української держави» [219]; [220]. Важливо підкреслити, що вона була першою в українській історіографії спробою створити історію української державності, адже навіть узагальнюючі роботи з історії України І. Крип'якевича[521], Д. Дорошенка [451] та ін. з'явилися лише в 30-х роках ХХ століття, тоді як «Історія Української держави» О. Терлецького – в першій половині 20-х років.

Для висвітлення питання про історичну концепцію О. Терлецького важливе значення мають не лише окремі зауваги щодо методології історичних досліджень, які знаходимо на сторінках його праць, а й окрема робота, що збереглася в рукописному варіанті [51]. Це текст лекції прочитаної на курсах вчителів 7 березня 1938 р. Досвідчений і зрілий історик, в науковому портфелі якого на цей час був ряд вагомих праць книжкового формату та кілька десятків наукових й науково-популярних статей, наголошував на важливості для суспільства історичних знань, які пов'язують сучасність з минулим («теперішність з минулиною»), дають народові «почуття індивідуальності, окремішності» [...], «національне я»» [51, арк. 1].

Він критикує російську і польську історіографію за їх хибне трактування української історії, зокрема княжої і козацької доби. На його думку, російська історіографія ставила собі за мету «усунути з нашої свідомості існування нашої національності і політичної окремішності» [51, арк.1зв.], шляхом фальсифікації історії княжої доби, представляючи її як «національну і політичну єдність України й Московщини» [51, арк. 2]. Визвольна боротьба українського народу в козацьку добу, зауважує О. Терлецький, в російській історіографії трактується як прагнення до «єдинства з Московщиною – єдинства Руси», а також у ній «немає місця для самостійної незалежної України» [51, арк.2].

Польська історіографія, на думку О. Терлецького, теж спотворювала історичний процес на українських землях, зображуючи їх загарбання, як своєрідне «культрегерство»: «Польща принесла культуру і державний лад на Україну, заселила Україну, [поліпшила – Р.Т.] добробут etc» [51, арк. 2зв.].

Історик наголошує, що польська історіографія критично оцінює княжу державу через міжусобну боротьбу, візантійську культуру, називає «заскорузлою», показує, що поляки заселили «вилюднілі українські землі наслідком татарських набігів. Козацтво і Запорозьку Січ ця історіографія трактує як «хоробре варварство», ставить у вину українському народові гайдамаччину, «понижує православ'я» [51, арк. 2зв.].

В українській історіографії О. Терлецький виділяє чотири напрямки. Перший він називає романтично-народним і вважає, що його представляє М. Костомаров та його школа. Другий напрямок, в інтерпретації О. Терлецького, носить нетрадиційну назву «песимістичного», представником якого вважає П. Куліша та його епігонів. Третій напрямок – громадянсько-народний, уособлюють В. Антонович й М. Грушевський. Його він характеризує дещо детальніше, виділяючи такі особливості, як посиленна увага до джерел, симпатій до народних мас, примат народу над державою, вплив демократичних ідей, визначення княжої і козацької держави як аристократичної. Звідси О. Терлецький робить висновок, що представники цього напрямку «суспільну справу ставили понад національною і понад державою» [51, арк. 4-4зв.]. Четвертий напрямок – це державницький і до нього він, насамперед відносить В. Липинського, С. Томашівського, І. Крип'якевича. О. Терлецький підкреслює, що історики цього напрямку застосовують у своїх дослідженнях нову методологію, роблять ставку на синтетичні праці в центрі яких завжди держава, яку здобувають визвольною боротьбою народу [51, арк. 4 зв.]. Сам О. Терлецький належав до державницької школи в українській історіографії. До цього напрямку зарахували О. Терлецького І. Крип'якевич [523], І. Кривецький [518], П. Ісаїв [502], а також автори «Історії українського козацтва» [506]; [507], Б. Гудь [436], Ф. Стеблій [695], Р. Децик [443], О. Сухий [680], Л. Зашкільняк [463].

Я. Дашкевич в одній із своїх робіт зазначає, що такі терміни визначення і поняття як: «українська держава», «українська державність», «українська державна ідея», «українська державна ідеологія», «самостійна українська

держава» виникли в кінці XIX – на початку XX ст. і поступово витіснили на друге місце такі визначення, як «історія українського народу», «історія України», навіть «українська історія». Ця термінологія остаточно утвердилася під час Першої світової війни в працях Д. Донцова, Л. Цегельського, М. Возняка [439, с. 721]. А серед істориків одним із перших її почав використовувати саме О. Терлецький – автор першого історико-політологічного дослідження «Історія Української держави».

Про історичну концепцію О. Терлецького свідчать й деякі інші його праці, що збереглися у рукописах і як цілість не були опубліковані. Маємо на увазі насамперед тексти під назвою «Погляд на історію України» [88], «Помилкові погляди на історію України» [92], «Спірні питання» [139]. Вони мають методологічно-концептуальний характер і є свідченням не лише поважної наукової кваліфікації автора, а й багаторічної роботи над удосконаленням свого фахового рівня як історика. Рукописи не датовані, та опосередковані дані дають підстави вважати, що вони були написані у 30-х роках XX ст.

У роботі «Погляд на історію України» О. Терлецький порушує питання про роль і місце історії України у всесвітній історії, зауваживши, що вперше він спробував це з'ясувати у книзі «Історія української держави». Автор чимало уваги приділяє такому питанню як «історична доба» й намагається зробити відповідну періодизацію всесвітньої історії та історії України під кутом зору аналогій між ними у той чи інший історичний період. Так, зокрема, він подає таку періодизацію історії України: I. Первісна доба до 800 р.; II. Княжа доба (800–1387 рр.); III. Литовсько-польська (1387–1552 рр.); IV. Козацька доба (1552–1782 рр.); V. Доба відродження (1782–1917 рр.); VI. Доба визвольних змагань (від 1917 р.) [88, арк. 7 зв.]. У всесвітній історії О. Терлецький виділяє стародавню, середньовічну і нову добу, зауважуючи, що історія – це насамперед історія культури, як духовної так і матеріальної. Він підкреслює, що візантійська культура – продовження античної і саме візантійська культура мала великий вплив на Україну. Цей вплив на історичний розвиток України,

«створив особну добу, яка починається менше-більше в IX ст., а кінчається в XV ст., бо тоді йдуть вже впливу західної культури, які тривають й до сьогодні. [...] Через те історію України можна поділити на дві головні доби: добу впливу візантійської культури та добу впливу західної культури» [88, арк. 4 зв.].

В контексті історичної концепції О. Терлецького дану роботу доповнює стаття «Помилкові погляди на історію України». Вона теж не датована, але припускаємо, що її текст був виголошений на засіданні Літературно-мистецького клубу в березні 1943 р. [657, с. 320]. Зasadничим концептом роботи є теза про важливість історичних знань для формування національної свідомості і роль традицій у цьому процесі. Під помилковими поглядами автор розуміє концептуальні питання історії України і їх різне (помилкове) тлумачення російською, польською й т.зв. «інтернаціональною» історіографією. До таких важливих і в той же час дискусійних проблем він відносить питання про чисельність населення України у різні історичні епохи, впливи візантійської культури на Україну, взаємини України з Росією, про т.зв. «демократизм в історії України», місце і роль Гетьманщини і Запорозької Січі, суть Переяславської унії 1654 р. й топонімічні назви різних регіонів України. При аналізі цих питань він наголошує на необхідності дотримання істориком певних методологічних засад – «не можна переносити сучасне в минуле». Свої роздуми з приводу помилкових поглядів на історію України О. Терлецький завершує словами: «Ми позбуваємося помилок у поглядах на історію України. Найбільш ідейна частина нашої нації змагає до того, щоби створити новий український світогляд. Цей світогляд опертий, як на сучаснім, так і на минулім України. І цей світогляд уможливить, що в українській нації виникне тип українця здатного до Великого Чину» [92, арк. 15].

До питання про важливу роль історичних знань й історичних традицій О. Терлецький неодноразово звертається у багатьох своїх працях. Він трактує їх в контексті боротьби українського народу за національну державність і розглядає як важливий інструмент поступу нації. Так, у статті «Наша традиція», зазначає, що: «Аналізуючи світогляд сучасних поколінь бачимо неіснування

тісного зв'язку між минувиною і сучасністю [...] Не відчуваючи міцного зв'язку з давнішими історичними добами живемо тільки «весняною» добою та нашим майбутнім. А цю нашу теперішність і майбутність не вміємо оперти на міцній підставі, на нашій історичній традиції, яка могла би дати оправдання існування відродженої України й наших великих сподівань у будучности. [...] Нам треба конечно зв'язати себе з нашою ближчою і дальшою минувиною, бо тоді щойно почуємо себе нацією [...] Треба подбати про те, щоби ця зв'язь опиралася на вірній традиції, не попсованій тенденційно в такому чи іншому напрямі [...]» [275, с.7, 8.]

У статті «Наша минувина, а теперішність» О. Терлецький підкреслює, що лише належне розуміння минулого дає можливість усвідомити «чиї ми діти», а досягти цього можна за допомогою історичних знань. При цьому він наголошує, що: «При оцінці минувини не розходиться се чи минувина даного народу була менше чи більше щасливою» [86, арк. 16], важливо інше – «Наука мусить оперувати фактами, вона мусить їх аналізувати, зрозуміти їх причини і їх наслідки».

У вступних заувагах до своєї праці «Історія Української держави» історик окрім внутрішніх і зовнішніх політичних чинників виникнення української держави, акцентує увагу на ролі географічного фактора, зокрема «позитивному впливові Чорного моря» і «негативному впливу степу на історію України». Зауважимо, що відома «Чорноморська доктрина» Ю. Липи була опублікована тільки у 1941 р., а в О. Терлецького ще в 1930 р. вийшло дві праці присвячені ролі географічного фактора та кочових народів в історії України [222]; [223]. Своє розуміння українського історичного процесу та ролі держави у ньому О.Терлецький виклав у таких рядках: «Історія народної маси стала у нас занадто високо понад історією української держави особливо в популярній літературі. Але події новіших часів показали нам практично, як тісно зв'язана історія народу з державою, і яке першорядне місце займає держава в життю народу. Це й спонукало автора до предложення нашому громадянству саме історії української держави» [219, с.6].

Важливо звернути увагу на методологічні установки вченого, які він стисло викладає на початку своєї праці: «Побіч поставлення ваги на політичні, як зовнішні, так і внутрішні обставини, поставлено вагу на географічні обставини [...] Так само конечним було узгляднити побіч суспільних, також економічні обставини, бо вони відіграли велику ролю в історії української держави [...]Зроблено також спробу оцінки нашої держави з європейської точки погляду, порівнюючи їх з європейськими державами» [219, с. 5].

Перший том праці О.Терлецького присвячений історії української держави княжої доби, в якій він виділяє п'ять періодів. До речі, ніде в його роботі не вживається термін «Київська Русь». Окремі представники сучасної історіографії, зокрема, І. Гирич, теж вважають цей термін штучним, введеним в науковий обіг російською історіографією і замість нього пропонують вживати «Давньоруська держава», «Русь» і наголошують, що «цілком правомірним є вживання до давньоруського часу історії терміну «давньоукраїнська історія». І так само вживання понять «давньоукраїнські князі», «давньоукраїнська мова» для періоду XIII ст.» [424, с. 16–17].

Концептуально важливим є трактування О. Терлецьким питання про етнічний характер давньоруської княжої держави. «Руська держава, чи радше федерація земель держав під гегемонією Києва, – пише він, – не була одностайною під етнічним оглядом. Вона обіймала вже у цій добі три етнічні групи : полудневу (українську), західну (білоруську) і північну (московську). З цих груп головну ролю відігравала група полуднева, українська й тому давню руську державу вже й цих часів можна назвати староукраїнською державою» [Т.1., с.42]. В іншому місці своєї праці історик ще раз наголошує на особливостях етнічного складу Київської держави, основою якої «був східно-словянський елемент з трьома етнічними групами, з яких вийшли опісля три східно-словянські народи». Але, в той же час, О. Терлецький підкреслює, що «в цій державі головну ролю відігравали все ж таки предки нинішніх українців. Центр руської держави лежав на українських землях [...] І тому зовсім справедливо

можна назвати давню київську державу українською, а вважаючи на дві другі східно-словянські групи, українсько-руською» [219, с. 75, 76].

Науковий підхід демонструє О. Терлецький при висвітленні питання про виникнення і становлення української державності. Він зазначає: «Бачимо, що давня київська держава з тих часів обіймала не тільки українські, але також і інші і словянські племена. Все ж таки її можемо уважати старою українською державою, бо український елемент, як під оглядом чисельності, так і що до політичного значіння мав значну перевагу над білоруським і московським елементом» [219, с. 35]. Висновки О.Терлецького про етнічний характер давньоруської держави «йшли в руслі» історичної концепції його наукового керівника М. Грушевського [432] і, що важливо підкреслити, зроблені майже сто років тому, підтверджуються сучасними дослідженнями [424]; [441]; [459]; [460].

Приділивши значну увагу Галицько-Волинському князівству, яке на його думку «було під певним оглядом продовженням київської держави», О. Терлецький наголошує, що «Коли Київську державу можна українською лише з певними застереженнями назвати, то галицько-волинська держава була вже цілком українською державою» [219, с. 172]. Занепад її мав далекосяжні наслідки: «На руїнах західно-української держави, – пише він, – повстала Велика Польща подібно, як на руїнах Польщі Велика Росія» [219, с. 187].

У першому томі «Історії Української держави» О.Терлецького можна знайти багато цікавих і неординарних думок і характеристик давньоруської держави, більшість з яких узгоджуються з сучасною українською історіографією. Так, скажімо, безперечно заслуговують на увагу його тези про взаємини Данила Галицького з папством. Визнання ним римського папи як глави Вселенської церкви трактується як «перша унія з Римом на українських землях» [219, с. 136]. Чи, наприклад, показ повстання князя М.Глинського не лише як «останньої збройної акції української аристократії», а а й «першим яскравим прикладом політичного москвофільства» [219, с. 216]. В руслі сучасних історіографічних дискусій можна розглядати оцінку О. Терлецьким

магдебурзького права. Він наголошує на національному аспекті його запровадження в Україні, говорить про його негативний вплив на українські міста. В цьому О. Терлецький солідаризується з відповідними оцінками М. Грушевського [434, с. 151], І. Крип'якевича [521, с. 139]. Наприкінці тому О. Терлецький викладає двадцять чотири тези свого бачення історії «старої української держави», суть яких можна звести до таких основних положень: 1) роль географічного фактора у виникненні, розвитку та занепаді київської та галицько-волинської держави (1, 2, 4, 6, 7 тези); 2) негативна роль Степу (2, 18, 20, 21 тези); 3) український характер цих держав (8, 9, 10, 12 тези): «Київська держава була східно-слов'янською чи руською державою з перевагою українського елементу й тому її можна називати українсько-руською, а навіть українською державою. Галицько-волинська держава була чисто українською державою» [219, с. 245]; 4) порівняльна характеристика Київської й Галицько-Волинської держави з тогочасними європейськими державами (14, 15, 16, 17 тези); 5) причини і наслідки занепаду давньоукраїнських держав (20, 21, 22, 23, 24 тези).

Другий том «Історії Української держави» О. Терлецького присвячений т.зв. «козацькій добі», яка на його думку розпочалася в середині XVI ст. утворенням Запорозької Січі і закінчилася в останній чверті XVIII ст. ліквідацією автономії України. Історик аналізує причини виникнення козацтва, особливості становлення на початковому етапі, а в подальшому розглядає його місце і роль у державотворчих процесах. Запорізьку Січ він розглядає як військову і водночас державну структуру, вказує на демократизм Січі. Серед козацтва він виділяє кілька груп – т.зв. «хліборобське» козацтво, «степове», «городове» та «реєстрове» і наголошує на особливій державотворчій ролі «хліборобської козаччини», яка «творила державу в державі» і формувала нову вищу суспільну верству.

В роботі добре показано еволюцію козацтва, поступове перетворення його у державотворчий чинник. Історик зауважує, що т.зв. «козацькі війни» були не лише соціальними, а й національними, тобто йшли в руслі

«національних домагань». Звідси О.Терлецький робить такий концептуальний висновок: «Коли на сході України творилися суспільні і мілітарні основи під будучу українську державу, то з західної України йшла освіта, йшов національний світогляд. На східній Україні стрінулися оба ці елементи. Їх поєднання дало можливість козащині стати державотворчим чинником, а українській народності – зв'язати себе з ідеєю політичної самостійності України» [220, с. 58].

О. Терлецький має свою візію виникнення і ролі козацтва яку у сконденсованій формі він висловив у такий спосіб: «В конкретно-історичних умовах середини XVI ст. саме воно перехопило естафету державотворчих традицій, яка перервалася після сходження з політичної арени Галицько-Волинського та Київського князівств» [220, с. 9].

В порівняльному плані заслуговують на увагу деякі висновки О. Терлецького і Н. Яковенко. Вони, зокрема, стосуються ролі козацтва в історії України та його взаємин із степом. Обоє істориків вважають рубіжною віхою в історії козацтва XVI ст. Н.Яковенко твердить, що: «Аж до останньої чверті XVI ст. [...] козацтво – це ще заняття, а не соціальний статус» [670, с. 179]. За її визначенням, козацтво – це «степовий промисел», а його взаємини з кочовою татарською цивілізацією – «це свого роду компроміс із Полем[...]» [670, с. 182]. В О. Терлецького знаходимо майже аналогічні рядки: «Український народ мав сусіда, який вчив його азійських звичок. [...] Коли на степовій Україні повстали козацько-українські ватаги, то це було головно наслідком того, що й в татарських степах існували такі самі ватаги. [...] Життя на українських степах було дуже подібне до життя в татарських степах» [220, с. 9].

Особливий інтерес викликають ті сторінки праці О.Терлецького в яких йдеться про взаємини української держави Гетьманщини із запорізькою Січчю. При висвітленні цього питання історик дає гостру критичну оцінку місця і ролі Запорозької Січі в історії української державності. Він неодноразово наголошує на «антисуспільній й антидержавній» ролі Січі. На його думку Запорозька Січ протягом усього свого існування «зоставалася військовим товариством з

примітивним соціальним підкладом», а її соціальний склад «представляв собою чинник, який під суспільним оглядом мусів стояти в опозиції так само до української держави, як давніше до польської [...] Січ залишалася особливим політичним організмом, який не хотів зв'язати себе з українською державою» [220, с. 119, 120].

Сучасна історіографія взаємини Запорозької Січі і Гетьманщини трактує дещо ширше і більш аргументовано, звертаючи увагу на причини конфронтації між ними. Так, В.Смолій пояснює, що революційні події середини XVII ст. докорінно змінили статус Запорозжя, оскільки із виникненням і становленням Української козацької держави центр суспільного життя перемістився до Гетьманщини. Тому спроби Коша Війська Запорозького продовжувати відігравати провідну роль у політичних справах України нашкоджувалися на протидію українських гетьманів. «Мали місце випадки, - пише він, - коли Кіш проводив політику, що суперечила державницьким устремлінням українських гетьманів і йшов із ними на конфронтацію, наслідки якої були згубними для молодій Українській державі» [507, с. 11].

В той же час автори колективної монографії «Історія українського козацтва» характеризуючи роботу О. Терлецького вважають, що вона й «донині залишається найбільш синтезною працею з проблем державного будівництва в Україні другої половини XVII – XVIII ст. [...] Як на найбільшу небезпеку для нормального розвитку новоутвореного державного організму він вказував на «існування степової козаччини в сусідстві хліборобсько-української держави» [508, с. 519–520].

Свою двотомну працю «Історія Української держави» О.Терлецький завершує «Кінцевими увагами» в яких намагається проаналізувати причини «упадку української держави козацької доби». Знову наголосивши на негативній ролі географічного фактору, дослідник звертає увагу на одну обставину, якої не враховує навіть сучасна історіографія, попри те, що й сьогодні ці обставини, принаймі частково, продовжують впливати на процес українського державотворення. «В українській державі, – пише він, –

стрінулися з собою два негативні типи Українців: один зі «степовим світоглядом» і другий «анархістичним польським світоглядом», типи, які знищили духову рівновагу і здатність до творчої праці українського громадянства при будові своєї держави. Що все те дуже причинилося до упадку української держави козацької доби, це річ цілком певна. [...] Російський царат і польська аристократія були непримиренними ворогами української держави. [...] Упадок держави викликали: некорисне географічне положення України щодо тодішніх цивілізаційних осередків, існування степу, сусідство з Ордою, внутрішні контрасти в зв'язку з існуванням двох негативних типів в українському громадянстві і врешті агресивна політика Польщі й Москви супроти України» [220, с. 286, 288].

У зв'язку із негативним ставленням і фальсифікацією російською і польською історіографіями українського державотворення, О. Терлецький пропонує українським історикам та загалом суспільству обговорити ряд концептуальних проблем історії української держави козацької доби. Серед пропонованих до дискусії тридцяти проблем, чи як пише автор – «точок», важливими були насамперед ті, в яких йшлося про негативну роль степу, некорисний вплив слабкого економічного розвитку Східної Європи, який «не допустив до витворення міцної міщанської верстви, яка в середній і західній Європі багато причинилася до консолідації держави». Історик звертає увагу на становий характер української держави козацької доби, в якій «політичну й суспільну перевагу мала одна суспільна верства – козацтво». Важливим було зауваження, що суспільно-політичний лад цієї держави був аналогічним до західно- і середньо-європейських держав, але він «спізнився у своєму розвитку понад сто років». Принципове значення мають висновки О. Терлецького про несумісність суспільно-політичного устрою козацької-української і московської держави і ця суперечність, як і саме існування української держави, не було в інтересах Москви. Дослідник зазначає, що «так званого «переляславського договору» з 1654 року не було, а уложено в березні 1654 р. точки договору між Україною і Москвою». Він наголошує на негативній ролі «Гадяцької унії», яка,

на його думку, «означала скасування незалежності козацько-української держави». Абсолютно по сучасному звучать його оцінки Запорозької Січі, яка: «дала основу до збудування української держави, але zostавшия при примітивнім політично-суспільнім ладі, стала в другій половині XVII і в XVIII ст. суперечним чинником до української держави, збудованої на європейський лад» [220, с. 291].

І, врешті, О. Терлецький, узагальнюючи всю історію української державності пропонує обговорити ще кілька концептуальних проблем, «які будуть синтезою цілої нашої політичної історії але до кінця XVIII ст.». До них він, насамперед, відносить питання про тяглість українського історичного процесу й державницької традиції, адже, на його думку «протягом тисячки років української історії до кінця XVIII ст. тільки сто кількадесят років не було на Україні самостійного політичного організму [...], а це показує, що існування української держави на цій території було й є історичною konieczністю». І друге не менш важлива теза: «Український народ був рівноправним з іншими європейськими народами, щодо здатності в державнім будівництві протягом цілої своєї історії аж до кінця XVIII ст., а політичні катастрофи, які його стрінули, були викликані почасти чинниками, які стояли поза волею українського народу» [220, с. 293].

Отже, на час виходу двотомної «Історії Української держави», а це 1923-1924 рр., робіт подібного формату в українській історіографії не існувало, як і ще не було узагальнюючих праць Д. Дорошенка, М. Голубця. Дослідження інших істориків т.зв. державницького напрямку, зокрема С. Томашівського, це в основному статті, в яких аналізувалися окремі аспекти державотворчого процесу в Україні. Тому, «Історія Української держави» О. Терлецького була не просто першим політологічним дослідженням з цієї теми, а після «Ілюстрованої історії України» та перших томів «Історії України-Руси» М.Грушевського й книги М.Аркаса, фактично стала четвертою фундаментальною працею в якій узагальнено один із найважливіших аспектів історії України від найдавніших часів до кінця вісімнадцятого століття – аспект державотворення.

Робота О.Терлецького отримала високу оцінку сучасників. Так, І. Крип'якевич у рецензії на «Історію Української держави» наголошує, що її авторові «належить признання» за широкопланову й різнобічну постановку ряду концептуальних проблем даної теми, спробу їх осмислення та висвітлення. Він порівнює трактування О.Терлецьким ряду питань, зокрема причин занепаду княжої держави, «пагубного впливу степу на історію України», деструктивної ролі антидержавних елементів серед української людності, з працями В.Липинського [387, с. 13].

При цьому І. Крип'якевич, як автор ряду праць з історії української держави козацької доби, в багатьох питаннях солідаризується з висновками О.Терлецького. Водночас в рецензії І.Крип'якевича висловлено ряд слушних зауважень і побажань авторові «Історії Української держави». Так, щодо Давньоруської держави він ставить під сумнів тезу О.Терлецького, що великий простір її державної території мав негативний вплив. «Се що Київська держава опанувала цілу східну Європу не було причиною її слабости, – зазначає І.Крип'якевич, – але, на наш погляд, якраз основою її сили. Київська держава до часів Ярослава мала у своїх руках не тільки Дніпро, але й Волгу та вчасти Дунай; не тільки Чорне море, а й Балтійське; не тільки Карпати, але і землі під Уралом. Київ користувався всіма багатствами і всіма комунікаційними лініями східної Європи [...] Давня наша держава завдячувала могутністю своїй широкопросторості; коли не вона втратила зрозуміння для експанзії і перестала ставити собі як ціль опанування східної Європи – втратила життєві соки і мусіла впасти» [387, с. 12].

Не погоджується І. Крип'якевич із ще однією тезою О. Терлецького, яка стосувалася ролі «громади» в житті давньоруської держави. І. Крип'якевич вважає це застарілим поглядом народницької історіографії і на його думку: «Поза боярством ніякої «громади», тобто зорганізованого громадянства не було [...] В ті далекі часи громадянство ще не було здібне до ніякої державної творчости, фактично провід у життю був у руках князя і нарід признав сей провід беззастережно» [387, с. 12–13]. Спростовує І. Крип'якевич також думку

О. Терлецького про вороже ставлення селянства до держави. Він вважає це одним із міфів «анархистичної історіографії» і підкреслює: «Проф. Терлецький для сих всіх питань має велике зрозуміння, але в розв'язці їх деколи ще піддається під вплив давньої школи» [387, с. 13].

Ще один історик-державник – Іван Кривецький, аналізуючи роботи цього напрямку, виділяє дослідження С. Томашівського «Українська історія. Нарис І. Старинні і середні віки» [639], В. Липинського «Україна на переломі 1657–1659» [538], І. Крип'якевича «Історія української держави XVII – XVIII в.» [522] й О. Терлецького [219]. При цьому підкреслює, що всі українська історіографія XII–XVIII ст. стояла на державницьких позиціях, а «загубила її щойно українська історіографія XIX ст.» [519, с. 38]. П. Ісаїв відносить О. Терлецького, І. Крип'якевича, М. Кордубу до т. зв. загальнонаціонального, немонархічного напрямку української державницької історіографії [503, с. 26]. Сучасна історіографія теж дає високу оцінку дослідженню О. Терлецького, визначаючи його характер, як теоретико-узагальнюючий і підкреслюючи, що його монографія «й донині залишається найбільш синтезною працею з проблем державного будівництва в Україні...» [507, с. 519.]

Історичні погляди О. Терлецького, методологія його наукових досліджень отримали дальший розвиток у черговій великоформатній праці «Історія України» [229], що побачила світ до 70-річного ювілею «Просвіти». Книга стала підсумком його багаторічної роботи над різними темами й різними періодами вітчизняної історії. До речі, окремими частинами ця робота вийшла двома роками раніше [225]; [226]; [227]; [228], а у 1938 «Просвіта» видала нове доповнене видання з багатьма ілюстраціями і картами [229]. У книзі найкраще й найповніше простежується історична концепція О. Терлецького, який, дотримуючись історичної схеми свого керівника М. Грушевського, послідовно стояв на державницьких позиціях в українській історіографії. Саме з цих позицій він аналізує всі аспекти української історії. О. Терлецький подає свою періодизацію історії України, виокремлюючи у ній три доби: княжу, козацьку і нову. Він характеризує кожен з них, зазначаючи, що провідну роль у першій

відігравали князі, в другій – козацтво, а в третій – селянство. Власне княжу добу дослідник вважає «найсвітлішою», яка виявила «славу, могутність і велич України». Центральне місце в козацькій добі посідає Гетьманська Україна. «Козацька доба, – пише він, – це доба відродження України по першому політичному ударі, по першому нещасті, яким був упадок княжої держави. Вона є доказом великої живучості українського народу. Нова доба в історії України постала тоді, коли перестала існувати Козаччина, - та суспільна верства, що була головним чинником при побудові цієї держави. Ця доба в історії України найкраща ... це щойно підготовка до чогось дальшого, до чогось вирішального в житті нації, яке раніше чи пізніше має наступити...» [229, с. 5–6].

Показавши, що ліквідація козащини призвела до втрати української державності і характеризуючи нову добу в історії України як бездержавну, О. Терлецький окреслює історичну перспективу українського народу. Такою перспективою, на його думку є «визвольні змагання», як «великий поступ у розвитку української нації». Він наголошує, що «ці змагання, це тільки перша спроба поставити наново українську державу, відбудувати те, що втрачено з кінцем княжої доби». Привертає до себе увагу твердження автора про те, що «нову добу можна б назвати також «селянською добою», бо в цій добі селянство – найважливіша суспільна верства, що на ній спирається українство» [229, с. 6].

Варто зауважити, що історії українського національного-визвольного руху О.Терлецького присвятив окремі праці. Так, ще 1921 року вийшла друком його невелика книжка «Як будував і як руйнував український народ», перевидана «Українським видавництвом» у 1941 р. [217]; [232]. В ній багато уваги приділено аналізу історії української державності і, зокрема, причинам її занепаду. Особливий інтерес вченого викликали події національної революції 1917–1921 рр., коли українці отримали шанс відродити свою державність, але не скористалися цим шансом.

Більшість висновків О. Терлецького, що стосуються давньоруської держави, чи як пише він – княжої доби, корелюють з аналогічними концептами сучасної історіографії. Це стосується хронологічних рамок даного періоду – VIII–XIV ст., питання етногенезу українців, етнічного характеру Руської держави та деяких інших питань. Але в окремих випадках, скажімо в хронології правління київських князів, він йде за М. Грушевським, тоді як нинішні дослідники Русі подають дещо інші дати. Не підтверджуються сьогодні думки О. Терлецького про розкол Вселенської церкви, обставини хрещення Русі та деякі інші питання. Але, загалом, «Історія Україна» О.Терлецького зайняла в українській історіографії міжвоєнного періоду гідне місце поруч з аналогічними роботами Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, М. Голубця.

Багато уваги О.Терлецький приділяє історії західноукраїнських земель, зокрема Галицько-Волинському князівству. Його висновок, що: «Галицько-Волинську державу можна вважати за наслідницю давньої київської держави з тією тільки відміною, що київська держава за часів своєї могутності обіймала білоруські та московські землі, а галицько-волинська держава була тільки державою українською» [229, с. 60] теж не суперечить сучасним трактуванням цього питання. При аналізі причин «упадку» княжої держави О.Терлецький повторює свої висновки з «Історії української держави» і вважає, що занепад цієї держави мав вкрай негативні наслідки на всі сторони життя тогочасного українського суспільства.

У розділі «Козацька доба» О.Терлецький стисло показавши причини і територію виникнення козацтва, більш детально зупиняється на утворенні Запорозької Січі та її ролі в історії України. Він малює дещо ідилічну картину: «...бодай цей невеликий клаптик землі, що належав до Січі, був незалежною українською землею, мав свою українську владу» [229, с. 95]. Події середини XVII ст., що їх очолив Богдан Хмельницький і які в сучасній українській історіографії іменуються національно-визвольною війною, національною революцією О.Терлецький визначає як «великий переворот». Високо оцінюючи державотворчу діяльність Б.Хмельницького, якого він називає «найбільшим

нашим гетьманом», й зауважує, що козацька держава еволюціонувала від «олігархічної республіки до спадкової монархії». Ця його теза узгоджується з висновками сучасних істориків, а там, де такого узгодження немає, мусимо розуміти, що багато подій, явищ, історичних осіб О.Терлецький трактує на рівні досягнень тодішньої історіографії. Тому ставити йому у вину, що ті чи інші питання історії України він висвітлює не так, як це подається сьогодні, недоречно. Свідомих спотворень історичного процесу у його працях немає.

Важливе місце в «Історії України» О.Терлецького посідають узагальнюючі розділи, як от: «Політично-суспільний лад від часів Богдана Хмельницького до Івана Мазепи», «Духовне життя на Україні від Богдана Хмельницького до Івана Мазепи». У них історик намагається підвести підсумки під цим періодом української історії, виділити характерні риси історичного процесу, порівняти його з аналогічним етапом в історії інших європейських держав.

Зважаючи на науково-популярний характер книги, О.Терлецький використовує у ній такий методичний прийом – він ставить у тексті проблемні запитання і водночас дає відповіді на них. Це привертало увагу читачів до концептуальних проблем історії України, а численні карти, схеми, портрети історичних діячів робили її цікавою та образною.

Найбільшим за обсягом – третій розділ праці – «Нова доба», який хронологічно охоплює період з кінця XVIII ст. і завершується серединою 30-х років XX ст. Якщо у попередніх розділах О. Терлецький висловлював свою точку зору на український історичний процес у минулому і подавав авторську інтерпретацію тих подій, то в останньому, він аналізує не просто сучасні йому події, а в багатьох випадках події, в яких він особисто брав участь. Це стосується, насамперед, окремих аспектів політичного, культурно-просвітнього життя, педагогічної діяльності тощо. Автор розпочинає цей розділ розглядом питання про т.зв. «велику українську колонізацію» південно-східних українських земель, яку він вважає найзначнішою подією нової доби, яка привела до збільшення території й зростання чисельності населення, що «дало

вагому підставу під побудову майбутньої української держави» [229, с. 176–177].

В книзі також порушується ще одне важливе питання. Автор звертає увагу на неповну соціальну структуру української нації у модерну епоху – час, коли власне вищі верстви українського суспільства – землевласники, підприємці, інтелігенція мали б відігравати провідну роль, відзначати напрямки його подальшого розвитку. Але, «українці творили передовсім селянську верству й тільки в малій частині були заступлені в міщанстві, та й то у дрібному і так само мали тільки дрібну шляхту. Великих земельних власників, тієї земельної аристократії й так само великого(цебто багатого) міщанства – українці – не мали» [229, с. 177].

Багато уваги О. Терлецький приділяє висвітленню політичної й, почасти, соціально-економічної та духовно-культурної ситуації в різних регіонах України, зокрема на Лівобережжі, Правобережжі та Галичині. Аналізуючи відмінності становища цих земель, він зауважує, що найдовше проіснувала українська державність в Гетьманщині, яка «була осередком національного життя» і де, майже до кінця XVIII ст. зберігалася «жива історична традиція». Навіть на Правобережжі ситуація була кращою, ніж в Галичині, де «від другої половини XIV ст. української держави вже не було. Буковина ще від XIII ст. була зв'язана з Молдовою, а Закарпаття з Угорщиною» [229, с. 192].

О.Терлецький наголошує на національному ренегатстві частини нащадків колишньої аристократії, які стали «політичними й навіть національними москвофілами». За таких обставин важливу роль у збереженні національної ідентичності належала мові, яка «стала дуже важним, не тільки національним, але й політичним чинником» [229, с. 185]. В той же час він розглядає питання мови не вузько однобічно, а в доволі широкому методологічному ключі. «Вживаючи чужої мови» у своїх творах, – пише О.Терлецький, – тодішні наші письменники не переставали бути справжніми українськими самостійниками й патріотами. З другого ж боку, коли хто писав українською мовою, то це ще не значило, що він – свідомий українець. Це були інші часи й інший, ніж тепер,

тоді національний світогляд. Сучасного нам світогляду не можна прикладати до давніших часів» [229, с. 169].

Зважаючи на сімдесятирічний досвід перебування України в складі СРСР і ностальгію частини українського суспільства за т.зв. «радянськими часами», значний інтерес являють ті сторінки «Історії України» О.Терлецького, де він аналізує поширення соціалістичних ідей в Україні. З тексту видно, що він знайомий з працями І.Франка «Соціалізм і соціал-демократизм», «Народники і марксистки», «Поза межами можливого», «Що таке поступ?», в яких Каменяр зробив блискучу наукову критику марксистської соціалістичної доктрини. О.Терлецький викладає своє бачення цієї проблеми, наголошуючи, що соціалістична наука вважала національне питання дрібничковим й неприхильно ставилися до національно-визвольних змагань т.зв. недержавних націй. «Українська національна думка, – пише історик, – попалася між два вогні: з одного боку українство нищила російська влада й її прихильники, а з другого вороги тієї влади – російські ліберали й соціялісти» [229, с. 218]. З цим питанням тісно пов'язана проблема впливу «більшовицького державного перевороту» на Україну, якій в праці О.Терлецького присвячено чимало уваги.

Історик розглядає причини домінування в тогочасному українському політикумі ідей автономізму та федералізму, під цим кутом аналізує універсали Центральної Ради, порівнює суспільно-політичний устрій більшовицької Росії й української держави і робить висновок: «сталось так, що Україна й Росія, із суперечним політичним та й суспільним ладом – станули одна проти одної. Колись так стояли одна побіч одної царська Росія й Гетьманська Україна. Тоді теж Україна йшла європейським шляхом, а Росія була зовсім інша, чужа Європі держава. Те саме повторилося знову тепер. [...] Між обома державами – прийшло до війни» [229, с. 294–295].

Українська національну революцію 1917–1923 рр. О. Терлецький аналізує не лише як історик та сучасник тих подій, а й як безпосередній учасник. Її хронологічні рамки він визначає саме 1917–1923 роками. Хоча в сучасній українській історіографії кінцевою датою революції здебільшого вважають

1921 р., інколи 1920-ий, все ж, дехто з істориків називає 1923 рік, маючи на увазі рішення Ради амбасадорів стосовно Галичини. Закономірно, що Західно-Українській Народній Республіці в книзі приділено значну увагу. О. Терлецький доволі детально розглядає передумови та обставини її виникнення, хід польсько-української війни, внутрішню і зовнішню політику, порівнює революційні події на західно- і східноукраїнських землях, врешті – аналізує причини поразки. Варто звернути увагу, що об’єктивне висвітлення історії ЗУНР, історик здійснював тоді, коли західноукраїнські землі входили до т.зв. Другої Речі Посполитої і це було свідченням не лише наукової принциповості, а й його громадянської позиції.

Розглядаючи причини поразки ЗУНР та УНР, О. Терлецький порушує важливе концептуальне питання – це невдача чи катастрофа? Відповідаючи на нього, він пише, що в історії України було дві політичні катастрофи. Перша – занепад київської та галицько-волинської держави, а друга – української держави козацької доби. Щодо поразки УНР та ЗУНР він зауважує: «Некорисний кінець наших визвольних змагань не можна вважати катастрофою, а тільки невдачею [...] Ця невдача, хоч і яка вона болюча, вирішального значіння в дальшому розвитку української нації немає. Вона не перервала доби відродження України, яке почалося з кінцем XVIII ст.» [229, с. 363].

У т.зв. «Кінцевих замітках» автор намагається визначити головні тенденції розвитку України в минулому й окреслити її ймовірні перспективи у майбутньому. Він вважає, що за одинадцять століть української історії «тільки півтретя століття не було української держави, а яких 850 років існувала на цих землях усе якась українська держава» [229, с. 364]. Тому на перспективи української нації він дивиться оптимістично і вважає, що у майбутньому вона відіграватиме важливу роль у світовій історії.

Завершується книжка примітками, в яких подано тлумачення деяких термінів, понять, наводиться стисла інформація про окремих історичних діячів, зроблено короткий список додаткової літератури. Тобто, зважаючи на науково-

популярний характер видання, розрахованого насамперед на широке коло читачів, О. Терлецький, все ж, спорядив книжку відповідним науковим апаратом, який, з одного боку розширював пізнавальні можливості, як самої праці, так і читача, а з другого засвідчував високу наукову й дидактичну кваліфікацію самого автора. Тому-то, рецензії на «Історію України» О. Терлецького були позитивними [396].

Так, у часописі «Просвіта: Місячник освіти – виховання – культури» неодноразово рекомендується використовувати роботи О.Терлецького, в т.ч. окремі випуски його «Історії України», які вийшли в чотирьох частинах у 1936 р. для просвітницької роботи з народом. «Автор, відомий наш історик, - пише рецензент, - книжечка написана так гарно, зрозуміло й доступно, що з найбільшою користю може її читати кожна письменна людина. Від неї треба починати працю на першому ступені самоосвіти» [453, с. 11]. Під враженням від книжки О. Терлецького, рецензент, а ним був один із штатних працівників «Просвіти» М.Дужий, підкреслював: «Рідна історія вчить і виховує. Розкриваючи минуле, вона вчить розуміти теперішність. [...] Рідна історія є тією таємною стрічкою, що сказати словами І.Франка – «вяже день нинішній з вчорашнім і грядущим» [453, с. 5]. Зауважимо, що даний часопис ще кілька разів у своїх рецензіях і рекомендаціях дає високу оцінку «Історії України» О. Терлецького [600, с. 31, 37]; [601, с.135]; [602, с. 189], а також таким його працям як «Гетьманська Україна й Запорозька Січ», «Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками» [600, с. 29, 189].

Варто звернути увагу, що «Історії України» О. Терлецький передруковувалася прокурівською газетою «Український голос», що виходила в період німецької окупації. В першому номері цієї газети, у редакційній статті під назвою «Вивчаймо історію України, шануймо й пишаймося її героями, що боролися за волю Українського народу!» зазначалося: «Ідучи назустріч величезному попитові з боку українського населення, зокрема учнів та вчителів, на зрозумілий і не сфальсифікований підручник історії України, ми частинами систематично друкуватимемо в нашій газеті «Історії України»

О. Терлецького (видання т-ства «Просвіта», Львів, 1938 р.), роблячи лише невеличкі зміни правопису. Цим редакція сподівається бодай частково заповнити прогалину в підручниках і допомогти українській школі» [650, с. 3]. Таким чином, у номерах 1–19 за 1941 р. була опублікована перша частина «Історія України» О.Терлецького – «Княжа доба».

Отже, «Історія України» О. Терлецького, поряд з аналогічними працями І. Крип'якевича, М. Голубця та ін., стала вагомим внеском в українську історіографію міжвоєнного періоду і незважаючи на свій науково-популярний характер, порушувала багато концептуальних та методологічних проблем вітчизняної історії. Водночас книга О. Терлецького була чи не найпопулярнішою серед широких кіл українського громадянства.

Аналізуючи історіографічну спадщину О.Терлецького не можна оминати інших його праць, насамперед книжкового формату, тим більше, що вони досі не були предметом наукових зацікавлень дослідників. Маємо зокрема на увазі книжки «Вплив природи на історію України» [Львів : Накл. Т-ва «Просвіта», 1930. – 75 с.] й «Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками» [Львів : Вид. «Просвіти», 1930. – 92 с.]. У першій з них вчений розглядає роль географічного фактора в історії України, до речі, одну з улюблених своїх тем. Ідея географічного детермінізму в історії, що її сформулював німецький географ К. фон Ритер, а в останній чверті ХІХ ст. розвинув засновник політичної географії Ф.В. Ратцель, безсумнівно була відомою О.Терлецькому. Власне в руслі цих концепцій, сутність яких за Ратцелем полягала в тому, що географічні характеристики належать до переліку проблем, котрими має займатися історична наука, викладає своє бачення даного питання О.Терлецький. В його книзі розглядається вплив природи на історію різних народів, висвітлюються географічні характеристики України – територія, площа, чисельність населення, клімат, природні багатства і природні рубежі, їх позитивні і негативні сторони тощо. Особливий інтерес становить розділ, в якому йдеться про расову приналежність українців та етнографічні зони України. Наукова полеміка автора з польськими та російськими географами

спрямована на обґрунтування тези, що Україна є самостійною природною одиницею й вплив природи на історію України переважно був корисним. Звідси О. Терлецький робить висновок: «Не знаючи [...] впливів географічних обставин на нашу історію, не можемо нераз зрозуміти, чому в першій половині княжої доби Україна станула на одному з перших місць між народами Європи, а з кінцем XVIII ст. знайшлася на одному з останніх місць між ними. Не можемо теж справедливо оцінити наших політичних катастроф, не знаючи, яку участь у цьому мали географічні обставини» [222, с.3].

Важливе місце в історичній концепції О.Терлецького займають питання взаємин України із кочовими народами чи, як пише історик, із степовиками. Це не випадково, адже ця проблематика була однією з центральних ще в давньоруських і козацьких літописах, а згодом в багаточисельних наукових дослідженнях української історіографії XIX–XX ст. Тому тема боротьби України з кочівниками червоною ниткою проходить через більшість робіт О.Терлецького, зокрема доволі широко вона присутня в «Історії Української держави», «Історії України», а також багатьох статтях вченого. Зрештою він присвятив їй окрему книжку – «Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками» [Львів: Вид. «Просвіти», 1930. – 92 с.].

Видана більш як вісімдесят літ тому, книжка О.Терлецького знайомила широкий загал читачів з темою, яку нинішні історики визначають як «Україна між Сходом і Заходом», щоправда з акцентом на східний чи степовий фактор в історії України. У передмові до книжки автор порушує принципове питання: «...Польща згідно Росія мають великі заслуги перед Європою, бо вони обороняли її перед турками й татарами, при чім заслуги України ставляться зовсім на боці. Не відмовляючи їм деяких заслуг під цим оглядом праця показує, що не вони, а саме Україна була головним заборолом культури й цивілізації і то не тільки за татарських часів, але перед тим також» [223, с. 3].

Історик наголошує – географічне розташування України зумовило, що «хліборобська Україна стрінулася із степом і мусіла відчувати наслідки такого сусідства». На його думку таке сусідство із степом поклало на Україну

особливу місію – обороняти не лише себе, а й інші народи перед небезпекою вторгнення кочівників, а це мало загальносвітове значення. «Тільки завдяки Україні, – зазначає він, – яка не пустила далі захід ні печенігів, ні торків, ні половців, та й давала багато до діла від себе татарам, середуща Європа могла спокійно розвиватися та поступати наперед у культурі та цивілізації» [223, с.42]. В книзі аргументовано показано, нездатність польсько-литовської держави, захистити загарбані українські землі від спустошливих нападів татар стала однією із причин виникнення феномену українського козацтва. Саме воно взяло на себе функції захисту – «українська козаччина стала заборолом України перед татарським лихом». Аналізуючи боротьбу української козацької держави з Кримом і Туреччиною, О. Терлецький вдало зауважує, що саме козаччина «зломила татарську силу і через те уможливила Росії покінчити зі знеможеною татарською ордою» [223, с. 85]

При цьому, він звертає увагу на ще один важливий аспект взаємин України із Степом: «До боротьби зі степовиками, зі степовим життям ішов український народ зі своїм плугом. [...] Хліборобство, ведене українськими руками, стрінулося зі степовим господарством [...] Тут так-сказати б – стрінувся плуг зі скотарською палицею. І де пройшов плуг, там розвивалася цивілізація» [223, с. 85–86].

З цього ж приводу, сучасний український історик В.Брехуненко зауважує: «Сценарій розвитку відносин між християнськими та мусульманськими претендентами на Степ стимулював активні етнічні, культурні, господарські контакти, які розвивалися паралельно військовим конфліктам [...]»[411, с. 36].

Зважаючи на науково-популярний характер книжки О.Терлецького, можна зрозуміти деяку емоційно-публіцистичну тональність його висновків, які, проте, мають під собою наукове підґрунтя. «Двадцять сім поколінь українського народу мало перед собою боротьбу зі степовиками, – пише він. Це немаловажна праця в історії людства! І під цим оглядом ні один народ східної Європи не може рівнятися з українським. [...] А коли ми пам'ятаємо, що

Україна таку почесну справу сповнила для культури й цивілізації, бо довгі століття її обороняла, то не на те це пам'ятаємо, щоби домагатись вдячності від цивілізованих народів, (бо без цього ми можемо обійтись), а на те, щоби ми вміли цінити нашу минувшину, щоби ми мали почуття цінності й вартості українського народу, бо тільки тоді потрапимо себе пошанувати та гідно виступати у зносинах з іншими народами, без огляду на те чи будуть це особисті наша зносини, чи навіть зносини на широкому політичному полі, там, де рішається доля народів» [223, с.88, 91].

Аналізуючи історіографію даної проблеми, зокрема феномен України як цивілізаційного перехрестя між Сходом і Заходом, Н. Яковенко зазначає, що образ України, як своєрідного захисника Європи від азійських кочівників вперше вжив ще М.Грушевський, який підкреслював, що українському народові довелося «в своїй боротьбі з степом відіграти почесну роль заборолу європейської культури від азійських орд». Дослідниця зауважує, що цей образ України – як «забороло» використав львівський учень Грушевського Омелян Терлецький» [671, с. 343]. Її роздуми про фактор Сходу в історії України привели до висновків: «[...] територія України. завдяки своєму географічному розташуванню на стику Євразійського Степу і двох масивів європейськості («візантійської» та «латинської») культур, справді є «перехрестям» між Азією, православною Європою та «латинською» Європою» [671, с. 364]. Завершуючи цю тему, Н. Яковенко наводить афористичний вислів П.Куліша: «Українці лежали головою до Європи, а ногами до Азії».

Перу О.Терлецького належить ще кілька праць книжкового формату, які появилися друком у різний час, мали різний характер, але завжди порушували актуальні й здебільшого недостатньо дослідженні теми української історії. Так, ще в Тернополі у 1909 р., тридятишестирічний історик видав окремою книжкою дослідження «Василь Константин князь Острожский. История фондации князя Острожского в Тернополи» [215], яка складалася із двох частин об'єднаних статтю князя В.-К. Острозького. Незважаючи на популярний характер видання, автор в доступній формі розкриває методологію свого дослідження,

яка роз'яснювала читачам «ази» історичної науки. Він звертає увагу на необхідність враховувати в історичних пошуках часу та обставин в яких доводилося діяти тій чи іншій особистості, в т.ч. князеві В.-К. Острозькому. З багатогранної діяльності князя О.Терлецький зупиняється на висвітленні трьох аспектів: його ставленні до Люблінської та Берестейської унії та внеску в культурно-освітню сферу. Він підкреслює – В.-К. Острозький вважав, що сильна православна церква могла бути захистом для українського народу, який втратив свою державу. В той же час, історик зауважує, що князь бачив занепад православної церкви і як один з можливих шляхів її порятунку розглядав унію. Але спосіб, в який вона запроваджувалося – таємні переговори церковних владик з Римом, привів до того, що князь з прихильника унії став її рішучим противником. Проти унії «виросла опозиція, провідником якої став власне кн. Костантин Острожский» [215, с.24, 25].

Своєрідним додатком до книжки є невелика розвідка «Історія фундації князя Острожского в Тернополи», що містить надзвичайно цікаві краєзнавчі матеріали не лише про щедрю меценатську діяльність князя, а й про історію власне Тернополя другої половини XVI – початку XX ст.

У 1921 р. у Львові виходила серія популярних книжечок «Знання. Бібліотека науково-популярних викладів під редакцією О.Терлецького». У ній було видруковано тринадцять невеликих розвідок, серед них дві авторства О.Терлецького: «Як будував і як руйнував український народ» [217] та «Кінець світу» [218].

Як зазначає автор, у першій розглядаються два важливі питання – розбудови і руйнування української держави та що переважає в українському менталітеті: «дух творення, чи дух нищення, чи трохи одного і другого» [232, с. 4].

Основна увага в роботі приділена історії трьох українських держав: Київській державі, Козацькій державі та УНР. Автор вказує, що «справа будування держави є одною з найважливіших справ, які виповнюють життя кожного народу». У стислій характеристиці цих держав історик звертає увагу

на їх особливості. Так, Київська держава Рюриковичів, на його думку, була «князівсько-панською, наскрізь аристократичною». Водночас вона не була «твором широких мас українського народу». Далі зазначає, що якщо Київська держава – «це справа рук аристократії», то другу – Козацьку, збудував український народ, передусім козацтво. А третя українська держава – УНР, засвідчує про творчий потенціал народу. «Коли дехто скаже вам, що в українському народі є тільки дух знищення, що ми вміємо тільки руйнувати, а не будувати, – пише він, – то на оборону приходить нам історія нашого народу, яка вчить, що в нашій історії побіч руйнування було також і багато будування» [232, с. 14].

Наступні сторінки дослідження розкривають «справу руйнування в українській історії». О. Терлецький, при цьому відштовхується від тези : «...нераз руйнується щось на те, щоб опісля на цім місці щось нове збудувати». Власне про таке руйнування задля нового будування йдеться далі в роботі. До такого, так би мовити, «творчого руйнування» він відносить козацькі війни та Хмельниччину, Українську революцію 1917–1921 рр. А от князівські міжусобиці, добу Руїни, Гайдамаччину вчений називає «руйнуванням без охоти будування». Звідси зроблено висновок : «У нас було замало політичного розуму і тому нам було дуже тяжко будувати свою державу. У нас не було єдності, а замість цього взаємна недовірливість, а той безоглядна боротьба» [232, с. 22].

Далі О. Терлецький аналізує проблему: чого було більше в українській історії – будування чи руйнування? Його відповідь на це запитання – це не лише пояснення наших здобутків і поразок в минулому, а й водночас певна проекція майбутнього. «Нам вільно також руйнувати те, що вважаємо за невідповідне чи навіть шкідливе, маючи однаке завжди на увазі, що на місці зруйнованого конче треба буде щось поставити. [...] У нас на всіх полях багато незабудованого місця. Тому нам треба взятися до праці в цьому напрямі і усуваючи те, що перешкоджає нам в цій праці, будувати гарну українську хату, в якій був би лад і порядок – будувати українську державу» [232, с. 23, 24] – стверджує історик.

У другому популярному нарисі «Кінець світа» [218] О. Терлецький розглядає проблему, яка набуде особливої популярності в другій половині ХХ ст. і якій свої праці присвятять відомі філософи, історики, політологи від св. Августина і до Френсіса Фукуями. Проблема про т.зв. «кінець світу». О.Терлецький у 1921 р. розумів і розглядав так: «Говорячи про кінець світа я не маю на думці існування цілого світа, чи кінця існування нашої землі, а хочу порушити тільки справу можливості загибелі людства на землі. Загибель людства на землі це власне той кінець світа, що ми його звичайно маємо на думці. Нам цікаво знати, чи людство може все існування на землі, чи може і чи мусить воно мати кінець і яким способом. Так само варто знати, чи цей кінець людства, цей кінець світа прийде несподівано, чи може люде будуть наперед про це знати» [218, с. 4]. Отже, О. Терлецький спробував з'ясувати одне з ключових питань історичної науки, яке і нині має різні інтерпретації. Одна із них розглядає кінець історії, як досягнення людством найвищої точки можливих якісних змін; друга – пояснює кінець історії, як припинення існування людства внаслідок глобальної планетарної катастрофи; третя – вважає, що має настати кінець світу і людство перейде до божественної теократичної історії. Як бачимо, О.Терлецький у своїй розвідці схилявся до другого варіанту трактування поняття «кінця світу».

Таким чином, у своїх історичних працях Омелян Терлецький неухильно стояв на державницьких позиціях і був одним із представників цієї школи в українській історіографії, він мав власну методологію історичних досліджень й методику викладання історичних дисциплін та враховував у науковій і викладацькій праці передові досягнення вітчизняної та європейської історіографії.

3.2. Науково-публіцистична та громадська діяльність Омеляна Терлецького в період німецької окупації (1941–1944)

Малознаною сторінкою життєвого шляху, громадської діяльності та науково-публіцистичної спадщини О. Терлецького є період Другої світової війни, зокрема, час німецької окупації України 1941–1944 рр. Аналізуючи їх, необхідно враховувати деякі специфічні обставини, без розуміння яких об'єктивне і неупереджене дослідження цього етапу в його житті буде вкрай важким і суб'єктивним.

По-перше, в О. Терлецького вже був досвід взаємин з німцями під час Першої світової війни, адже за дорученням СБУ він контактував з німецькими інституціями та особами, працюючи в таборах для військовополонених-українців. Тож свою співпрацю з Українським центральним комітетом (УЦК) він, очевидно, розглядав як своєрідне продовження українознавчої просвітницької роботи в умовах Другої світової війни. По-друге, німецький окупаційний режим у Генеральній Губернії та дистрикті «Галичина» був дещо ліберальнішим, ніж на інших окупованих українських територіях, зокрема в Райхскомісаріаті України.

Відповідно культурно-освітнє та наукове життя тут, хоч і суворо регламентувалося німецькою окупаційною адміністрацією, все ж було доволі активним та різноманітним. УЦК організував широку систему соціальної допомоги українському населенню. У Львові відкрився Літературно-мистецький клуб, діяли різні товариства та організації, зокрема Союз українських купців, Об'єднання українських журналістів, Спілка українських музикантів тощо, працювали Національний музей, бібліотека НТШ, театр, функціонували дитячі садки, школи, гімназії, вищі навчальні заклади. Виходила українська преса, а «Українське видавництво» видрукувало тисячі різноформатних публікацій. Власне з УЦК співпрацював О. Терлецький, друкуючи свої праці в «Українському видавництві», публікуючи статті у

«Краківських вістях», беручи участь в роботі Літературно-мистецького клубу, Об'єднанні українських наукових робітників.

Так, зазначене видавництво у 1941 р. перевидало роботу О. Терлецького «Як будував і як руйнував український народ» [232] і видрукувало його нову працю «Визвольна боротьба українського народу» [231]. Остання є коротким нарисом історії Української революції 1917–1921 рр. з акцентом на проблеми державності цього періоду. Ця невелика книжка вийшла тиражем 20000 примірників і складається з 10 розділів. У вступі автор наголошує, що при створенні і розбудові української держави було допущено чимало помилок, які спричинилися до її знищення, з одного боку, і полегшили руйнування національної державності, з другого. Далі у книзі відзначається важлива роль Наддніпрянської України для всіх українських земель. Опираючись на цю тезу, вчений головну увагу зосереджує на висвітленні історії УНР, Гетьманської Держави і практично не розглядає питань, пов'язаних із Західно-Українською Народною Республікою (ЗУНР).

Оскільки ці проблеми значно ширше аналізувалися О. Терлецьким в його «Історії України», зосередимося лише на концептуальних висновках вченого у його роботі «Визвольна боротьба українського народу». Так, визначаючи причини популярності соціалістичних гасел серед народних мас, автор зауважує: «Соціалістом називав себе тоді кожний, хто бажав якоїсь зміни в суспільному ладі. Коли ж хто тоді не називав себе соціалістом, того вважали реакціонером і буржуєм, що бажав повороту давніх порядків» [231, с. 16].

Далі в роботі аналізуються причини автономістської політики тогочасної еліти і її підтримки народними масами. «Тоді багатьом здавалося, – зазначає О. Терлецький, – що ставити занадто гостро українську справу – річ небажана, бо це могло б пошкодити одноцільності революційної справи в цілій Росії» [231, с. 16]. Він розглядає у цьому контексті діяльність українських політичних партій, позиції та рішення багатьох тогочасних українських з'їздів, аналізує під цим кутом зору універсали Центральної Ради тощо. Як і в деяких інших своїх роботах, дослідник вважає, що ліквідація монополії щодо

земельної власності польської шляхти і московських дворян призвела до ситуації, коли «по українських селах лише трудові хліборобські господарства та частинно середні» опинилися в руках українців. Звідси історик робить висновок: «Господарство України стало демократичним, українським» [231, с. 23–24.].

Важливе місце у книзі займає аналіз взаємин між тогочасними українськими державами та більшовицькою Росією. О. Терлецький наголошує на відмінностях їх суспільно-політичного устрою, зауважуючи, що ці відмінності були помітними ще в історичному минулому. «...Україна і Росія, – пише він, – із суперечним політичним та суспільним ладом – стали одна проти одної. Колись так стояли одна побіч одної царська Росія і гетьманська Україна. Тоді теж Україна йшла європейським шляхом, а Росія була зовсім інша, чужа Європі держава. Те саме повторилося знову тепер. [...] Між обома державами – прийшло до війни» [231, с. 34]. З цього дослідник робить категорично-радикальний висновок, що «тільки перемога України над Росією могла забезпечити існування Української держави».

Водночас історик звертає увагу на низький рівень національної свідомості українців, неукраїнський склад міст України, що, на його думку, сприяло поширенню та утвердженню більшовицьких ідей. Він позитивно оцінює Берестейській мирний договір УНР із Центральними державами 1918 р., вказуючи, що «це був перший мир, зроблений в часі світової війни [...], перший виступ відновленої Української держави на полі великої світової політики» [231, с. 44]. Але поразка центральних держав і підтримка Антантою спроб відбудувати «давнію царську Росію» не залишали місця Україні. Українська гетьманська монархічна держава П. Скоропадського, на думку вченого, була спробою певних політичних сил покласти край революції і збудувати українську державу на засадах консерватизму; реалізувати таку програму не вдалося.

Лише при висвітленні історії УНР доби Директорії О. Терлецький коротко згадує про ЗУНР та взаємини цих двох українських держав, зокрема

про відомий Акт Злуки. Загалом історик дає позитивну оцінку Директорії, зауважуючи, що спроба її лідерів, зокрема С. Петлюри, збудувати незалежну Українську державу не увінчалася успіхом через несприятливі обставини. Привертає до себе увагу оцінка вченим Варшавського договору 1920 р. Зазначаючи, що цей документ різко негативно сприйняли галицькі українці, історик стверджує, що «сьогодні [...] галичани належно оцінюють і постать С. Петлюри, з пошаною згадують нині на Україні цього легендарного героя, чие ім'я стало символом боротьби за незалежність України» [231, с.78].

У заключному розділі «Значення Українських визвольних змагань» О. Терлецький розглядає причини невдачі визвольної боротьби українців і ставить риторичне запитання: «Поразка Української національної революції – це невдача чи катастрофа?». Шукаючи відповіді на це запитання, автор називає п'ять основних причин поразки Української революції. На його думку, це була неготовність українського громадянства, передусім його тогочасної політичної еліти, до розбудови своєї власної держави, її будівництво відбувалося у вогні революції, низьким був авторитет української влади, серед народних мас поширювалися ідеї більшовизму та склалися несприятливі міжнародні обставини.

Розглядаючи питання – це була невдача чи катастрофа – О. Терлецький вважає, що в історії України були дві великі політичні катастрофи. Перша – це занепад Київської та Галицько-Волинської держав, а друга – падіння Української держави козацької доби. Однак поразка Української національної революції 1917–1921 рр., на думку вченого, не принесла таких важких наслідків, тому вона була не катастрофою, а лише тимчасовою невдачею. В ході революції «український народ став уже у великій своїй частині нацією [...] яка сягнула по найвище добро нації – самостійну державу» [231, с. 87]. У примітках до книжки історик уміщує невеликий термінологічний словничок, в якому подає окремі визначення та поняття, як от: лібералізм, демократизм, приватна власність, територіальна автономія і т. ін.

«Українське видавництво» поруч з перевиданням науково-популярної розвідки О. Терлецького «Як будував і як руйнував український народ» (тираж 10000 примірників), перевидало також книжки Д. Донцова «Де шукати наших історичних традицій?», Є. Храпливого «Нова організація німецького села» та підручник І. Крип'якевича «Історія України» [656, с. 671].

Як бачимо, вчений, громадський діяч і педагог О. Терлецький не полишав українознавчої праці навіть в складних умовах німецької окупації. Про це свідчать не лише згадані вище історичні розвідки книжкового формату, а й статті, опубліковані в українській пресі того періоду: «Краківських вістях», «Українському голосі», «Крем'янецькому віснику», «Студентському прапорі». Зауважимо, що в межах адміністративно-територіальних одиниць створених нацистською Німеччиною на окупованих українських землях виходило не менше 365 періодичних видань [530, с. 5].

Так, у двох номерах «Краківських вістей» надрукована стаття О. Терлецького «Головна Руська Рада в 1848–1851 рр.» [295]. Революційні події 1848 р. в Галичині, зокрема український національний рух того часу, були предметом пильної уваги вченого. У Відділі рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника зберігається чимало його матеріалів на цю тему [107]; [112]; [113]. З них видно, що він впродовж тривалого часу працював над вказаною темою, а публікація у «Краківських вістях» є своєрідним її узагальненням в той час. У статті розглядаються причини виникнення ГРР, її взаємини з польською Радою Народовою, австрійськими властями, розкрито особливості українського національного руху, в т. ч. діяльність філіалів ГРР. З поміж питань, які порушує О. Терлецький, варто звернути увагу на його концептуальні висновки. Він зазначає, що створення ГРР та її діяльність у 1848–1851 рр. були подією, яку «можна вважати завершенням першої фази усамостійнення українства від польскости. Існування українського народу, як окремої національної одиниці від польської було забезпечено остаточно в 1848 р.» [295, с. 3].

Далі у статті аналізується польська та українська (ліберально-соціалістична) історіографія цього питання. Історик вказує, що вони обидві, хоч

як це не дивно, негативно характеризують ГРР, показуючи її як видумку губернатора Ф. Стадіона, а її діяльність – як реакційну, бо «вона не тільки не пішла за духом часу, але стояла навіть у союзі з реакційним австрійським урядом і виступала проти польської та мадярської революції» [295, с. 3]. Заперечуючи такі твердження, О. Терлецький наголошує, що архівні документи ГРР, які він відшукав, дають підстави зробити інший висновок: «Діяльність Головної Руської Ради в 1848–1851 рр. була позитивною історичною подією і корисною для українського народу» [295, с. 3]. Він підкреслював, що український національний рух у 1848 р. абсолютно логічно виступав проти польських планів розбудови Польщі на українських землях, а створення ГРР стало відповіддю на появу польської Ради Народової. Поставившись негативно до планів відбудови Польщі на українських землях Галичини, українці «мусіли шукати підмогу в австрійському уряді, що єдиний міг знівечити польські плани» [295, с. 3]. Далі в статті показано структуру ГРР і розміщення її філіалів у Галичині.

У другій половині своєї статті О. Терлецький розглядав основні події українського національного руху в 1848 р., зокрема проаналізував відозву ГРР від 10 травня 1848 р., в якій вона заявила про підтримку демократичних реформ і забезпечення вільного національного розвитку галицьких українців в складі Австрійської монархії, як частини 15-мільйонного українського народу. Автор звертає увагу на соборницьку позицію ГРР, котра від початку наголошувала на єдності наддністрянських і наддніпрянських українців і своєю найважливішою справою вважала поділ Галичини на дві провінції – українську з центром у Львові та польську з центром у Кракові. У статті також висвітлюються питання про створення української національної гвардії, батальйону гірських стрільців, участь делегації ГРР у роботі Слов'янського конгресу в Празі, активізацію культурно-освітнього руху і, звичайно, селянську проблему, зокрема скасування панщини.

Чи не першим в історіографії О. Терлецький дав всебічну і водночас позитивну оцінку діяльності ГРР. Він зазначає, що вона «не досягнула

здійснення найважливішого свого постулату: поділу Галичини й утворення з української частини Галичини, Буковини і Закарпаття українського автономного краю в межах Австрії. Вона і в інших ділянках українського життя не досягнула всього того, чого добивалася, але незважаючи на те, діяльність її мала корисний вплив на українське життя в Галичині. Вона причинилася до оживлення українського життя, до збільшення національного почуття та до з'ясування національного світогляду. Передові діячі Головної Ради й Поменших Рад показали так багато любови до свого рідного народу, що вони стали зразком для пізніших українських поколінь» [295, с. 5].

Звернемо увагу, що деякі праці О. Терлецького друкувалися в українській пресі Райхскомісаріату України. Так, у 19-ти номерах проскурівської газети «Український голос» в 1941 р. було видруковано частину монографії вченого «Історія України». В редакційній статті видання зазначалося: «Ідучи назустріч величезному попитові з боку українського населення, зокрема учнів та вчителів, на зрозумілий і не сфальсифікований підручник історії України, ми частинами систематично друкуватимемо в нашій газеті «Історію України» О. Терлецького (видання т-ства Просвіта», Львів, 1938 р.), роблячи лише невеличкі зміни правопису. Цим редакція сподівається бодай частково заповнити прогалину в підручниках і допомогти українській школі» [650]. В 19-му номері редакція вмістила таке оголошення: «На цьому друкуванні «Історії України» за підручником Ом. Терлецького [...] припиняємо, бо якраз закінчено «Княжу добу», що висвітлена у підручнику Ом. Терлецького більш-менш повно. Далі йде розділ «Козацька доба», який ми подаватимемо вже за іншим підручником, а саме: Ів. Петренко «Історія України від найдавніших до теперішніх часів»; видання Українського Видавництва, Краків, 1941». Цього ж таки 1941 р. у ще одній газеті рейхскомісаріату «Україна» – «Крем'янецькому віснику. – 1941. – 19 жовтня» передруковано, до речі втретє, працю О. Терлецького «Як будував і як руйнував український народ» [289].

У щомісячнику «Студентський прапор», який видавало Об'єднання праці українських студентів у Львові за редакцією Б. Лончини, О. Терлецький

опублікував цікаву розвідку «Молодь в історії України» [297]. Зберігся чорновий рукописний варіант цієї роботи [69]. У ній автор розмірковує над роллю молоді у світовому історичному процесі, взаєминами між старшим і молодшим поколінням, зокрема, показує роль молоді в історії України. Науковець розуміє, що непросто виокремити роль молоді на тому чи іншому етапі історичного розвитку, але робить спробу на українському матеріалі показати особливу місію молодого покоління в часи «національного й політичного занепаду України» [297, с. 35]. У статті на конкретних прикладах різних історичних епох висвітлюється ця місійна роль молоді в історії України. Під цим кутом зору акцентується увага на жертвній праці «Руської трійці», аналізується полемічна робота Василя Подолинського «Слово перестороги», вказується, що товариство «Просвіта» очолював 27-річний А. Вахнянин, висвітлюється широкомасштабна діяльність молодого І. Франка і його побратимів, наголошується, що Кирило-Мефодіївське товариство заснувало теж молоде покоління українців. До нього вчений відносить також М. Міхновського – одного із засновників Революційної української партії та автора відомої праці «Самостійна Україна», Українських січових стрільців, героїв Крут та інших представників української молоді. Завершується стаття такими висновками О. Терлецького: «Українська молодь має за собою гарну традицію. [...] Нація вимагає праці від усіх своїх членів. Вона вимагає її особливо від української молоді, яка одноручно враз із старшим поколінням, повинна йти нестримно шляхом, що веде до кращої майбутності українського народу» [297, с. 37–38].

Як уже зазначалося, німецький окупаційний режим в дистрикті «Галичина» мав свої особливості. Плануючи в майбутньому включити ці землі безпосередньо до Рейху, окупанти дозволили тут створення певних українських соціальних структур. Так, при УЦК на початку 1943 р. історики створили Об'єднання українських наукових робітників. У березні цього року І. Крип'якевич у листі до О. Оглоблина писав: «Об'єднання наукових робітників при УЦК розпочало свою роботу. Я веду «історичний гурток», є в

ньому до 20 людей: Кордуба, Терлецький, Карпинець, Білецький, Пріцак [...] Мали вже три засідання, два присвячені програмі, а на третьому проф. Терлецький дав дуже інтересну доповідь про Головну Руську Раду з 1848 р.» [414, с. 266]. Цей гурток фактично виконував функцію колишньої історико-філософської секції НТШ, діяльність якого була заборонена німецькими властями. Раз у два тижні члени гуртка збиралися на засідання, де виголошували й обговорювали наукові доповіді. Так, у березні 1943 р. на засіданні гуртка О. Терлецький виголосив доповідь «Помилкові погляди на історію» [657, с. 320]. У ній О. Терлецький проаналізував «московські, польські, інтернаціональні впливи» на українську історіографію і зазначив, що саме вони спричинилися до помилкових поглядів на історію України [92]. Тоді ж відбулося обговорення рефератів О. Пріцака «Формація української нації», М. Семчишина «Організація праці й виклики пресових дописувачів», Б. Ольховського «Критерії приналежності до українського народу» [406, с. 74]. 21 березня ц.р. в будинку Союзу українських купців у Львові О. Терлецький виступив із лекцією «Купець в історії культури та цивілізації» [657, с. 320], чорновий варіант якої зберігся у Відділі рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника [127].

Об'єднання українських наукових робітників у своїй праці намагалося комплексно, на міждисциплінарному рівні дослідити тему про роль Галичини в історії України. З цією метою воно організувало читання циклу лекцій «Галичина та її політичний, економічний і культурний стан у минулому і сучасному». В рамках циклу було заслухано та обговорено лекції науковців, зокрема: О. Терлецького «Побут і культура Галичини впродовж століть», Я. Пастернака «До галицької етногенези (формація населення Галичини)», Ю. Полянського «Положення простору і його будова», І. Крип'якевича «Галичина в княжих часах», В. Кубійовича «Демографічні проблеми Галичини», М. Смішка «Перехрестя культурних доріг минулого Галичини», В. Лева «Боротьба за літературну мову та її характер у Галичині», Є. Храпливого «Сільське господарство Галичини» [406, с. 90].

Варто звернути увагу, що об'єднання працювало не лише у вузьких рамках своїх засідань, а й намагалося поширити діяльність на ширші кола населення шляхом зібрань у Літературно-мистецькому клубі та серед студентської молоді. Так, в приміщенні Інституту народної творчості науковці об'єднання у жовтні-грудні 1943 р. провели для студентів цикл лекцій, де були виголошені такі доповіді: О. Терлецький «Доля Галичини в історії України», М. Шлемкевич «Найважливіші філософські напрямки», Я. Пастернак «Княжі городища», І. Крип'якевич «Чорне море в історії України», В. Кубійович «Українська національна територія» [628].

У грудні 1943 р. УЦК організував відзначення 85-річчя «Просвіти». 7 грудня о. Г. Костельник у Преображенській церкві відправив панахиду за померлими просвітянами, в якій взяли участь представники УЦК, колишні керівники «Просвіти», в т. ч. заступник голови товариства О. Терлецький, а також очільники всіх українських установ та громадяни Львова [573, с. 106].

Ще однією з форм українського культурно-освітнього життя в окупованому нацистами Львові були різноманітні заходи в Літературно-мистецькому клубі. Газета «Краківські вісті» повідомляла про них у рубриках «З відчитової залі» та «З товариського життя». В одному з листопадових номерів за 1943 р. міститься інформація: «У четвер, ц.м. в Літературно-Мистецькому Клубі у Львові виголосив проф. О. Терлецький реферат «Побут і культура Галичини впродовж століть». [...] Слухачі, що виповнили вщерть клубову залю, вислухали змістовного реферату прелегента з великим зацікавленням» [516, с. 5]; [658, с. 670]. Далі автор матеріалу фактично дослівно викладає зміст реферату О. Терлецького. Заслужують на увагу концептуальні висновки вченого щодо проблеми соборності українських земель. «Галичина займала в історії України завжди визначне місце, – зазначає він. – У княжих часах вела вона перед в економічній, суспільній, політичній та культурній ділянках, у період Козаччини була головним культурним вогнищем, а пізніше й тепер є головним осідком націоналізму та й найвідомішою з усіх українських земель. Але, все-таки, точка тяжости лежала й лежатиме завжди на центральній

частині української землі – на Великій Україні, тому й тісний, найтісніший зв'язок Галичини з нею є нашим історичним імперативом» [516, с. 5].

Як зазначається у «Віснику Українського Центрального Комітету» в 1943 р. відбулося вшанування пам'яті М.Шашкевича: «Ці роковини незважаючи на різні труднощі теперішнього воєнного часу, повинна гідно вшанувати ціла Галичина [...] цілий місяць червень проголошуємо місяцем пошани 100-річчя смерті Маркіяна Шашкевича» [417, с. 9]. З цієї нагоди Відділ культурної праці при УЦК, упорядкував збірник приурочений до сторіччя смерті Маркіяна Шашкевича «Поклін Маркіянові Шашкевичеві: матеріали та вказівки», в якому опубліковано статтю О. Терлецького [296]. У календарі «За народ» на 1942 р. вийшла друком розвідка О. Терлецького «Було колись Україна вміла панувати», яка включала такі розділи: Україна як культурний чинник. Україна заборолом культури перед степовиками. Україна і Польща. Україна і Московщина. Кінцеві замітки [291], а також стаття «Майбутнє України» [292]

У Відділі рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника збереглися чернетки і матеріали лекцій, прочитаних О. Терлецьким в період німецької окупації, зокрема лекція прочитана 15 квітня 1943 р. для біженців з Харківщини та Донеччини [82].

Зауважимо, що О. Терлецькому тоді (1943 р.) виповнилося 70 років. Тому можна лише подивуватись, як у такому поважному віці і в такий складний час, незважаючи на вкрай несприятливі обставини, він продовжував головну справу свого життя – українознавчі студії та національну культурно-просвітницьку діяльність. Ось як про це каже історик у своїй автобіографії, написаній у листопаді 1944 р., тобто вже у радянський час: «За часів німецької окупації не сповняв ніяких званевих обов'язків і рахувався безробітним, але після перебутої тяжкої серцевої недуги опрацьовував архівальні матеріали, зібрані за часів Радянської Влади в 1939–1941 рр., і виготовив теж кільканайцять рефератів з історії і географії як матеріал для прелегентів. На весні 1944 р. виїхав для скріплення свого здоров'я до брата в Сколім, а коли тут настала примусова евакуація в липні 1944 р., виїхав на село і був на селі, аж поки не

прийшла Червона Армія до села Плавія 29/9 1944 р. В кілька день опісля виїхав звідси й приїхав до Львова 13/10 1944 р.» [15, арк. 3].

Важливим джерелом для реконструкції життя і діяльності О.Терлецького в роки німецької окупації є також епістолярна спадщина, зокрема листи О. Терлецького до дружини Євгенії [141], з яких ми дізнаємося, про перебування О. Терлецького на лікуванні у м. Криниці влітку 1942 р. У споминах Петра Дужого міститься цікава інформація про те, що О. Терлецький в період німецької окупації читав лекції для членів ОУН: «Вишкіл був замаскований під культурно-освітній вишкіл. Викладачами, м.ін., були Микола Дужий, Омелян Терлецький і ін. До речі, так було організовано, що професор Терлецький і не знав, що він працює над усвідомленням членів ОУН, а просто молодих людей, які цікавилися історією і з тією метою приїхали до Львова» [203, с. 453].

3.3. Наукова та викладацька робота в радянський період

Омелян Терлецькому та його галицькому поколінню випала непроста доля. Вони народилися, здобули освіту й утвердилися як професіонали у своїх галузях за Австрії, значну частину свого творчого потенціалу змушені були реалізовувати за Польщі, а завершувати свій земний шлях в СРСР. Пережили дві світові війни і здебільшого зберегли своє моральне обличчя і національні переконання. Але досвід, який вони отримали у т.зв. «радянські» часи, кардинально відрізнявся від усього, що бачили і переживали до цього. Багато з них так і не змогли повністю адаптуватися до радянської дійсності, а ті, кому вдалося це зробити, змушені були відмовитися, або принаймі вдавати, що відмовились від своїх переконань.

О. Терлецький належав до перших; гімназійний професор за Австрії та Польщі; шанована і поважна людина, непересічна особистість – історик, географ, мистецтвознавець; активний громадський діяч – один з очільників «Просвіти», «Рідної школи», «Учительської громади», член НТШ, автор понад двадцяти книжок та понад півтори сотні статей, засновник та керівник хорів – вже лише цей стислий перелік дає уявлення про масштаби його наукової та публіцистичної спадщини, громадської та педагогічної діяльності. Що відчув і пережив він у вересні 1939-го та в липні 1944-го?! Адже під час приходу т.зв. «перших совітів» йому було вже – 66, а других – 71! Вік для історика, зокрема О. Терлецького, хоч і поважний, але такий, який дозволяв багаторічний досвід та наукові напрацювання реалізувати у великоформатних узагальнюючих українознавчих працях. А вченого та його співпрацівників, як свідчать архівні матеріали, заставляли «не менше двох разів щомісяця впровадити колективну форму праці над «Коротким курсом історії ВКП(б)» і окремими творами класиків марксизму – Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна»[148, с. 259]. У одному з перших номерів газети «Вільна Україна» за жовтень 1939 р. зазначалося: «Багато професорів Західної України зовсім незнайомі з духом радянської культури і сильно відстали від її великих досягнень за останні роки» [405, с. 3].

Такі «примусові марксистсько-ленінсько-сталінські конспекти» О. Терлецького збереглися в фондах Відділу рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника [126]. Вони засвідчують якими методами радянський режим «перевиховував» і змушував опановувати нову «універсальну» комуністичну доктрину представників львівської історичної школи Михайла Грушевського.

Як зазначав О. Терлецький в автобіографії: «З приходом Червоної Армії в 1939 році зголосився до праці і від 26/10 1939 до 15/1 1940 р. сповняв обов'язки учителя в повній середній школі у Львові, а з днем 15/1 1940 р. став старшим викладачем в історичному факультеті державного Львівського університету ім. І. Франка і був керівником кафедри середніх віків. Поза тим працював також як старший працівник в Інституті історії України АН УРСР і виконав тоді три наукові праці для Академії у Києві, а одну для Академії у Москві» [15, арк. 3–Ззв.].

Тож, як бачимо, шістдесятишестирічному колишньому гімназійному професору довелося продовжувати свій професійний шлях спершу у радянській середній школі. Нам вдалося віднайти матеріали О. Терлецького, що стосувалися методики викладання курсу історії у середній школі [133]. У них він зазначає, що «...мусить змінитися й спосіб навчання історії в школах. Мусить настати перевірка і переоцінка історичних подій, які з тих чи інших причин були оцінювані досі інакше...» [133, арк. 1 зв.].

В наказі ч. 307 по Львівському державному університету ім. Івана Франка від 29 жовтня 1940 р. зазначено: «доручити тимчасово керування кафедрами до затвердження ВКВ таким товаришам [...] Історія середніх віків – ст. викл. тов. Терлецький О. з оплатою 140 крб» [14, арк. 1]. В одному з рукописів О. Терлецького віднаходимо чорновий варіант кафедрального звіту за 1939/1940 н. р., у якому зазначається, що в зазначений період він читав лекції з історії середніх віків на третьому курсі історичного факультету, а також на першому та третьому – філологічного [129, арк. 117]. Цим і вичерпується інформація про викладацьку роботу О. Терлецького в ЛДУ ім. І. Франка у 1940 р. В особовій справі О. Терлецького поміщено виписку Вищої

атестаційної комісії (протокол №20 від 31 травня 1941 р.) про надання йому вченого звання доцента кафедри історії середніх віків Львівського державного університету й відмовлено у присвоєнні вченого ступеня кандидата історичних наук [15, арк. 36].

Дещо більше матеріалів є про його наукову діяльність у цей період. В січні 1940 р. проф. І. Крип'якевич в листі до тодішнього директора Інституту історії України АН УРСР С. Белоусова порушував питання про необхідність створення Львівського відділення Інституту і пропонував заступником керівника проф. О. Терлецького, а науковим секретарем д-ра Витановича [154, с. 119]. У наступному листі І. Крип'якевич пропонує старшими науковими співробітниками В. Гарасимчука, О. Терлецького, І. Кревецького та себе, а молодшими – І. Карпинця і С. Білецького. При цьому він зауважує, що «чотири перші мають праці від 1900-х рр., два останні – з 1930-х рр. [148, с. 150]. Як відомо, згідно постанови РНК УРСР «Про організацію наукових установ в Західних областях УРСР» від 2 січня 1940 р., було прийнято рішення про створення Львівського відділу Інституту історії України АН УРСР. Дирекція Інституту 1 лютого ц.р. видала наказ про створення Львівського відділу. Його першими працівниками стали І. Крип'якевич – завідувач відділу, старшими науковими співробітниками О.А. Терлецький, В.І. Герасимчук, Ф.Я. Голійчук, а молодшими – І.І. Карпинець, С.Т. Білецький, О.Й. Пріцак. Посадовий оклад старшому науковому співробітнику проф. О. Терлецькому було визначено в розмірі 600 крб. [154, с. 127–128].

Вже 12 лютого 1940 р. відділ обговорив і прийняв тематику наукової роботи працівників. О. Терлецькому було затверджено тему «Суспільні і політичні відносини в Галичині від прилучення її до Австрії до половини XIX ст.». Варто зазначити, що у березні 1940 р. дирекція Інституту історії України АН УРСР залучила співробітників свого відділу у Львові до написання колективної загальноінститутської чотиритомної книги нарисів з історії України. І. Крип'якевич, В. Гарасимчук, О. Терлецький, І. Карпинець і А. Лютман зобов'язувалися терміново до 1 червня 1940 р. (пізніше цей термін

подовжено до 1 липня 1940 р.) підготувати окремий розділ з історії західноукраїнських земель від половини XIX ст. до 1917 р. загальним обсягом три друковані аркуші, що згодом було виконано [542, с. 89]. У фонді 309 ЦДІА України, м. Львів, вдалося віднайти примірник цієї праці, одним з співавторів якої був й О. Терлецький [5].

У червні 1940 р. відбулася сесія відділу суспільних наук АН УРСР. Від Львівського відділу Інституту історії України з доповідями виступили І. Крип'якевич «Комунікаційні зв'язки західноукраїнських земель з Наддніпрянщиною у XVI–XVII ст.», І. Карпинець «Колонізація західноукраїнських земель польськими осадниками 1919–1939 рр.» та О. Терлецький «З суспільно-політичних відносин Галичини в першій половині XIX ст.» [615, с. 2]; [99]. Зазначимо, що в першому варіанті тема доповіді О. Терлецького була більш конкретною – «Українське відродження в Галичині в першій половині XIX ст.» [148, с. 191].

У звіті про діяльність Львівського відділу за період з 1 лютого до 17 вересня 1940 р., щодо наукової роботи О. Терлецького, зазначається, що він розробляв теми: «Український національний рух в Галичині у першій половині XIX століття», «Національно-політичні відносини в Галичині від прилучення до Австрії до 1837 р.» та «Національні і політичні справи в Галичині в часі від 1850 до 1880 рр.» [148, с. 223]. На щастя оригінали цих праць збереглися у фондах Відділу рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника [83]; [84]; [85] та ЦДІА України у м. Львові [4].

У вересні 1940 р., у зв'язку з тим, що О. Терлецький за сумісництвом працював у ЛДУ ім. І. Франка, де мав значне навчальне навантаження, директор Інституту історії України АН УРСР С.М. Белоусов рекомендував завідувачеві Львівського відділу проф. І. Крип'якевичу перевести О. Терлецького на півставки з чотирьохгодинним робочим днем, оскільки Президія АН УРСР у таких випадках не дозволяла подібного сумісництва [148, с. 228]. У відповідності з цими рекомендаціями з жовтня 1940 р. його було переведено на півставки старшого наукового співробітника.

У звіті Львівського відділу Інституту історії України про роботу у 1940 р. зазначається, що протягом року не відбулося ніяких змін у кадровому складі, лише О. Терлецького було переведено на половину ставки посадового окладу. Головною науковою проблемою, яку розробляв відділ, стала історія Західної України. О. Терлецький, зокрема, опрацював тему «Огляд національно-політичних відносин Галичини у 1772–1837 рр.». Оригінал цієї праці і машинописний варіант знаходиться у Відділі рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника [83]; [84]; [85]. У лютому 1941 р. тема широко обговорювалася на засіданні відділу. Офіційним рецензентом праці вченого був І. Карпинець, який дав їй позитивну оцінку. В обговоренні взяли участь І. Крип'якевич, С. Білецький, Ф. Голійчук, які схвалили виконану роботу, в той же час висловили ряд пропозицій, зокрема щодо ширшого залучення архівних матеріалів [148, с. 276].

Взявши до уваги ці пропозиції О. Терлецький розпочав комплексне дослідження першоджерел, в першу чергу – архіву Головної Руської Ради, який до нього практично ніхто детально не вивчав. Над цими архівними матеріалами вчений працював впродовж Другої світової війни. У Відділі рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника збереглися оригінальні рукописні матеріали вченого та велика машинописна праця «Організація Руських Рад в Галичині в 1848–1851 роках» [107]; [108]; [109]; [111]; [112]; [113], які засвідчують глибоке проникнення історика в суть революційних подій 1848 р., зокрема детальний аналіз українського національного руху, в т. ч. всебічне дослідження виникнення, діяльності та значення Головної Руської Ради. На жаль, ці унікальні матеріали О. Терлецького так і не побачили світ друком, а самого вченого, вже після війни, керівники радянської науки намагалися схилити до дослідження іншої теми – «Запровадження церковної унії на західноукраїнських землях», від чого О. Терлецький відмовився. У 1941 р. продовжував роботу над темою про національно-політичні відносини в Галичині, зокрема, активно працював над збором архівних матеріалів до політичної історії Галичини у 1837–1851 рр. [45];

[55]. Основна увага вченого була зосереджена на вивченні історії Головної Руської Ради.

Таким чином, перше знайомство О. Терлецького з радянською владою і радянською історичною наукою у 1940–1941 рр. пройшло відносно безконфліктно. Серйозні непорозуміння і переслідування розпочнуться вже після завершення німецько-радянської війни, коли тоталітарний комуністичний режим розпочне черговий виток боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» і, зокрема, львівською історичною школою Михайла Грушевського до якої належав й О. Терлецький.

Друга світова війна перервала роботу Львівського відділення Інституту історії України АН УРСР. Але, вже 31 липня 1944 р., тобто через три дні після вступу радянських військ у Львів, за участю директора інституту М. Петровського, відбулося перше організаційне засідання відділу на якому з інформацією про стан збереження майна та ситуацію із співробітниками виступив І. Крип'якевич. Він зазначив, що на даний момент у Львові перебувають чотири працівники (І. Крип'якевич, В. Герасимчук, С. Білецький, І. Карпинець), а двоє – О. Терлецький та Ф. Голійчук знаходяться поза межами Львова [148, с. 435]. Сам О. Терлецький в автобіографії пише, що «від 15 жовтня 1944 р., знову став працювати науковим співробітником Львівського відділу Інституту історії України та доцентом ЛДУ ім. Ів. Франка» [42, арк. 85]. Тоді ж, у жовтні 1944 р., І. Крип'якевич в листі до М. Петровського інформував його, що робота у львівському відділі йде нормально, приміщення впорядковане, а наукові співробітники продовжують досліджувати передвоєнну тематику, зокрема О. Терлецький «продовжує роботу над Головною Руською Радою 1848–1849 р., яку розпочав в 1941 р.» [148, с. 442].

Восени 1944 р. відділ, як і до війни, нараховував шість працівників: І. Крип'якевич – завідувач, О. Терлецький, М. Кордуба, Ф. Голійчук, І. Карпинець – старші наукові співробітники, С. Білецький – молодший науковий співробітник. На квітневому засіданні відділу у 1945 р. О. Терлецький виступив з доповіддю «Справа з'єднання українських земель в Австрії в 1848–

1850 рр.», у якій порушив питання про поділ Галичини на дві провінції – українську і польську, приєднання до Галичини Закарпаття та Лемківщини і роль у цих процесах Головної Руської Ради [58]. В обговоренні взяли участь І. Крип'якевич, М. Кордуба, І. Карпинець та С. Білецький, які дали позитивну оцінку виконаній роботі [148, с. 503–505].

У червні 1945 р. львівський відділ Інституту історії України АН УРСР рекомендував Омеляна Терлецького до присвоєння йому наукового ступеня кандидата історичних наук і звання доцента Львова [148, с. 507]. Попри те, що головним напрямком наукових досліджень відділу залишалася історія західноукраїнських земель, Вчена рада Інституту наприкінці 1945 р. внесла в наукові плани відділу на 1946 рік суттєві зміни, без попереднього погодження з виконавцями теми. Вони здебільшого кардинально відрізнялися від наукових зацікавлень та багаторічних напрацювань окремих співробітників. Так, О. Терлецькому нав'язувалася тема «Запровадження церковної унії на західноукраїнських землях». З приводу нової тематики на засіданні відділу 21 грудня 1945 р. відбулася дискусія, під час якої О. Терлецький заявив, що від 1940 р. працює над темою «Головна Руська Рада 1848–1851 рр.». В процесі досліджень йому вдалося віднайти й проаналізувати ряд архівних матеріалів, частина з яких була втрачена під час німецької окупації, тому його копії фактично «заступають затрачені документи». «В 1946 р. [я] мав намір продовжувати роботу і дати оцінку Головної Руської Ради, – заявив він на засіданні. Уважаю своїм обов'язком супроти української історіографії цю працю докінчити. Маю вже 73 р. життя і 50 років наукової праці; не в силі брати нову тему, а над темою, яку пропонує Інститут «Запровадження церковної унії в західноукраїнських землях», ніколи не працював. Прошу залишити обрану [мною] тему «Головна Руська Рада» [148, с. 517].

Спроба наприкінці 1945 р. нав'язати львівському відділу Інституту історії України нову тематику, стала першим сигналом брутальної кампанії боротьби з т.зв. «українським буржуазним націоналізмом» і представниками львівської

історичної школи Михайла Грушевського, яка безпрецедентного розмаху набуде у 1946–1947 рр.

Варто зазначити, що українська еліта західних областей під час ідеологічних кампаній зазнавала особливого тиску з боку влади. Якщо у всій Україні загалом боролися з «націоналістичними ухилами», «проявами буржуазного націоналізму», то у Західній Україні з особливою силою розгортали всеосяжну кампанію переслідування вчених-істориків за належність до школи Грушевського. В одному з виступів М. Хрущов зазначав, що під час обговорення діяльності окремих українських істориків і літераторів привертає увагу наявність «ідеологічних помилок і перекручування, намагання відродити буржуазно-націоналістичні концепції історика М. Грушевського і його “школи”» [540, с. 43].

Насамперед розгорнувся широкомасштабний наступ на львівські відділення київських академічних установ, зокрема Інститут історії України. 11 вересня 1946 р. Президія АН УРСР викликала зі Львова ряд провідних вчених, які працювали у місцевих відділах столичних інститутів історії, літератури та економіки: І. Крип'якевича, О. Терлецького, М. Кордубу, І. Карпинця, М. Возняка, О. Степанів, В. Огоновського, Я. Ярему [438, с. 388]. На зустрічі з віце-президентом АН УРСР М. Лаврентьєвим їм було поставлено категоричну вимогу переїхати до Києва начебто для зосередження кращих наукових сил у столиці. Реакція львівських вчених на примусовий переїзд була різко негативною. В інформації відділу науки управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У подано надзвичайно промовисті аргументи О. Терлецького, М. Возняка, І. Крип'якевича, М. Кордуби проти переїзду, які засвідчують їх глибоке розуміння суті подій, особисту мужність і безкомпромісність.

Так, О. Терлецький, заперечуючи доцільність свого переїзду до Києва, звертав увагу, що за кордоном його будуть трактувати як примусове намагання ізолювати львівських вчених від галичан. Щодо нього особисто, то вік – 73 роки й стан здоров'я не дадуть можливості працювати у Києві нормально. Насамкінець він категорично заявив: «Їхати до Києва не можу, дайте

можливість дожити на рідній землі. Якщо примусите їхати – піду на пенсію і порву з роботою в академії» [149, с. 346].

Доля львівських відділів академічних інститутів була вирішена. 13 вересня 1946 р. на Президії АН УРСР було офіційно поставлене питання про їх ліквідацію. Спроби І. Крип'якевича переконати в доцільності існування двох наукових центрів – у Києві та Львові, позитивного результату не дали. 21 вересня 1946 р. Президія АН УРСР звернулася до Ради міністрів республіки «санкціонувати ліквідацію у Львові відділів інститутів: літератури, історії та економіки». 28 жовтня 1946 р. Рада Міністрів УРСР за підписом М. Хрущова постановила ліквідувати згадані інститути, провідних наукових працівників дозволила перевести до Києва і, водночас, розпорядилася протягом 1946–1947 років «перемістити до фундаментальної бібліотеки Академії наук УРСР в м. Києві потрібні контингенти книжок та архівних матеріалів із Львівського філіалу бібліотеки Академії наук УРСР» [149, с. 357].

В такий спосіб, радянський тоталітарний режим спочатку заборонив діяльність на західноукраїнських землях національних наукових та культурно-просвітницьких інституцій, репресував або морально знищив їх найкращих представників, а згодом ліквідував створені ним же філіали київських академічних установ. В цьому контексті надзвичайно цікавим є повідомлення Львівського обкому КП(б)У ЦК КП(б)У про реакцію львівської інтелігенції на таку політику комуністичної влади. Зрозуміло, що така інформація надходила до владних структур з різних джерел, в т.ч. від відомих «секретних сотрудников». В повідомленні йдеться про те, що частина місцевих наукових працівників неправильно, навіть вороже реагують на критику буржуазно-націоналістичної концепції М. Грушевського, висловлюють незадоволення закриттям львівських відділень науково-дослідних інститутів Академії наук. До цих працівників в першу чергу належить академік Возняк, професор Кордуба, старший науковий співробітник Терлецький. Так, М. Возняк серед працівників львівського університету говорив: «Чому ми (Терлецький, Кордуба і я) повинні «каятися». Це були наші переконання, коли ми свого часу писали. Приймайте

нас такими якими ми є. Тепер ми стараємося писати по-іншому, тобто все ж, пишемо, а ви не друкуйте нас, якщо ми погано пишемо. Я переконався, що серед комуністів немає розумних людей, а всі тільки рупори абстрактних доктрин, які виробляються на кухні в Кремлі. Китайські мури Кремля відгородили кремлівських кухарів від усього світу» [149, с. 350].

А старший науковий співробітник інституту історії Львівського філіалу АН УРСР О. Терлецький, зазначається у повідомленні, про М. Возняка заявив: «Возняк [...] розумна й далекоглядна людина. Він пішов в партію, щоб її покращувати зсередини, спрямовувати, вчити. Адже й там є добрі українці, але лише мізки у них налаштовані на московський лад. Якщо б у нас було більше Возняків, то нас так би не мордували, як зараз» [149, с. 350].

Після ліквідації львівського відділу Інституту історії України, О. Терлецькому дозволили працювати за індивідуальним планом й залишили у Львові. Але вже восени 1947 р. дирекція Інституту звернулася до президента АН УРСР О. Палладіна з проханням відрахувати О. Терлецького і Ф. Голійчука зі складу установи, мотивуючи це невідповідністю зайнятим посадам. Директор Інституту М. Петровський вважав, що вони не можуть працювати в науковій установі, оскільки не мають належної кваліфікації, а Терлецький, до того ж, обтяжений «винятково важким політичним минулим». В листопаді 1947 р. обох вчених звільнили з Інституту [152, с. 120–121].

О. Терлецькому вдалося тимчасово влаштуватися на роботу у львівський відділ Інституту археології АН УРСР, в якому, як він сам зазначає в автобіографії, працював з 13 березня 1948 р. до 18 січня 1950 р. [42, арк. 85]. Коли у червні 1951 р. було створено Інститут суспільних наук АН УРСР, О. Терлецький почав працювати у ньому на посаді старшого наукового співробітника відділу історії України, де розробляв теми: «Взаємозв'язки між східними і західними слов'янами з найдавніших часів до половини XIII ст.» [114]; [115]; [67], «Соціальна боротьба в Галицькому князівстві в XII ст. та Іван Берладник» [100]; [101], «Діяльність Головної Руської Ради в 1848–1851 рр.» та деякі інші.

Як зазначається в його характеристиці за підписом директора Інститут О. Нестеренка та парторга Ю. Захарука: «тов. Терлецький О.А. за своїм віком та по причині важкого тану здоров'я, протягом останнього року не міг приймати участі в роботі Інституту. З уваги на це Президія Академії наук УРСР своєю постановою від 25 квітня 1952 р. звільнила тов. Терлецького О.А. з посади старшого наукового співробітника Інституту суспільних наук АН УРСР [42, арк. 87]. Цікаво, що у чорновому варіанті характеристики зазначається, що звільнення відбулося «у зв'язку з переходом О. Терлецького на пенсію» [42, арк. 89].

У постанові Президії АН УРСР від 25 квітня 1952 р. за підписом її президента О.В. Палладіна сказано: «Старшого наукового співробітника тов. Терлецького Омеляна Антоновича, який працює в відділі історії України Інституту суспільних наук АН УРСР, у зв'язку з переходом його на пенсію з 15 травня 1952 р. звільнити з роботи в Інституті суспільних наук АН УРСР» [42, арк.93]. Коли у 1953 р. директором Інституту став І. П. Крип'якевич, він почав клопотати про підвищення О. Терлецькому персональної пенсії з 600 до 1200 крб. [42, арк. 95].

Повертаючись у сорокові повоєнні роки, варто зазначити, що це були лише перші кола комуністичного пекла, адже паралельно з переслідуваннями в наукових установах, О. Терлецького, М. Кордубу, І. Крип'якевича та інших представників львівського історичної школи М. Грушевського ще з більшою брутальністю й цинізмом цькували у Львівському університеті. Шокуючі деталі цієї українофобської вакханалії наводить у своїй статті Ярослав Дашкевич – «Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів»[438, с. 369–401].

Як зазначає О. Терлецький в автобіографії, написаній 24 листопада 1944 р., він повернувся до Львова тринадцятого жовтня ц.р.: «Тут зголосився до праці й зараз працюю як в.о. доцента в кафедрі середніх віків у Львівському державному університеті ім. І. Франка» [15, арк. 3 зв.]. Згідно наказу ректора ЛДУ від 17 жовтня 1944 р. О. Терлецького було поновлено на посаді в.о.

доцента кафедри середніх віків Львівського державного університету. Навчальний рік в університеті на середніх і старших курсах розпочався 15 жовтня, а на перших курсах усіх факультетів 1 листопада 1944 р. [24, арк. 6].

У звіті про роботу кафедри історії середніх віків за 1944/1945 н. р. зазначається, що «Терлецький О. А. у першому семестрі 1944/1945 н. р. з курсу історія середніх віків відбув 80 годин, закінчив виклади темою «Середньовічна культура і зародження буржуазної ідеології (XV ст.) на другому курсі, а на четвертому – курс «Джерелознавство», відбув 32 години згідно з планами і програмами, матеріал повністю закінчений» [28, арк. 9]. У цьому навчальному році виконувач обов'язків завідувача кафедри М.М. Скорик у своєму звіті задовільно оцінював викладацьку роботу О. Терлецького [28, арк. 3] і зазначав, що результатом його кропіткої праці «стало значне покращення студентами рівня підготовки самостійних університетських студій» [29, арк. 5 зв.].

Навіть тодішній декан історичного факультету В. Горбатюк, який за короткий час стане одним з основних інквізиторів у переслідуванні О. Терлецького, М. Кордуби, І. Крип'якевича, у звіті про роботу факультету за 1944/1945 н. р. теж характеризує його з позитивного боку: «Професорсько-викладацький склад сумлінно відносився до праці, не шкодував сил на те, щоб виконати навчальні плани і добитись високої якості навчання. Зокрема треба відмітити як без сумніву кращих викладачів: Крип'якевича І. П., доц. Вейцківського І. І., в. о. Терлецького Ом., в. о. доцента Смішко» [27, арк. 4]. Далі він зазначає, що «викладачі брали активну участь у всіх політично-громадських заходах і подіях: недільниках, мітингах, демонстраціях тощо, виступали з прилюдними доповідями, із статтями в місцевій пресі (проф. Крип'якевич, в. о. доц. Терлецький, в.о. доц. Смішко)» [27, арк. 6–6 зв.], а на історичній секції наукової сесії, присвяченої річниці визволення м. Львова, О. Терлецький читав доповідь «Головна Руська Рада і селянське питання» [25, арк. 29].

У доповідній записці ректора університету І. Беякевича про роботу за 1944/1945 н. р. вже звучать інші характеристики й тенденції, спрямовані на

викорінення ідейно-ворожих елементів в середовищі університету. Попри позитивні характеристики О. Терлецького з боку завідувача кафедри та декана історичного факультету, ректор наголошує, що «У окремих викладачів була низька якість лекцій (викл. Федяй – історія СРСР, в.о. доц. Терлецький – історія середніх віків та ін.) [...] Рівень ідеологічної роботи серед наукових працівників був часто невисокий [...] Недостатньо велася боротьба в напрямку викриття ідейно-ворожих теорій в минулих працях окремих науковців (проф. Крип'якевич, в. о. доц. Терлецький) та критики наукових праць, виданих в попередні роки [25, арк. 53].

У 1945/1946 н. р. в університеті було створено кафедру історії південних і західних слов'ян [26, арк. 1], яку очолив професор М. Кордуба. Через брак викладачів, сюди з кафедри історії середніх віків було переведено доцента О. Терлецького, вже на першому засіданні кафедри (29 вересня) – затверджено запропонований Терлецьким план загального курсу «Історії західних і південних слов'ян» для третього курсу історичного факультету [32, арк. 1], який мав читатися у першому семестрі в загальному обсязі 98 годин (з них 70 лекційних год.) [40, арк. 3]. В наступному 1946/1947 н. р. О. Терлецький продовжував читати на другому й третьому курсі історичного факультету «Історію західних і південних слов'ян» [34, арк. 3 зв.]; [33, арк. 1].

Маховик репресій проти істориків львівської школи М. Грушевського набирав обертів. Перші доноси появилися вже в грудні 1945 р., а офіційно «критику буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського та його школи» у Львівському університеті розпочато в лютому 1946 р. На засіданні партбюро було затверджено тематичний план доповідей з критикою «буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського та його школи». У звіті про роботу історичного факультету за 1945/1946 н. р. зазначається, що на пленарних засіданнях кафедр в січні-березні 1946 р. було заслухано реферати І. Крип'якевича, М. Кордуби, О. Терлецького, проф. П. Добролюбського з приводу буржуазно-націоналістичної концепції історії України проф. Грушевського [...] було піддано гострій принциповій критиці буржуазно-

націоналістичне висвітлення історії України Грушевським і особливо його учнями [...]» [31, арк. 37]; [30, арк. 2]; [26, арк.16 зв.–17].

Особливою завзятістю у боротьбі з концепціями М. Грушевського та його учнями виділявся тодішній ректор ЛДУ І. Белякевич, декан історичного факультету В. Горбатюк та завідувач кафедри історії СРСР В. Осечинський. У своєму несамовитому українофобстві вони мали підтримку московських та київських можновладців й координували свою діяльність із львівськими партійними чиновниками.

Так у своїй «Доповідній записці» І. Белякевич пише про «буржуазно-націоналістичні вилазки» у статтях І.П. Крип'якевича, лекціях М. Рудницького, а серед тих, що проявили себе найяскравішими виразниками «низькопоклонства перед буржуазною культурою Заходу» називає історика Омеляна Терлецького [438, с. 374].

Заступник заввідділом пропаганди та агітації львівського обкому КП(б)У Меньшов на нараді партактиву Залізничного району Львова наголошував: «професор Крип'якевич, доцент Терлецький довгий час в минулому були учнями Грушевського і в своїх роботах мали багато серйозних помилок у висвітленні історії України, але досі ще не викрили до кінця своїх помилок» [438, с. 375].

У звіті комісії управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) про перевірку стану ідеологічної роботи в Україні від 1 липня 1946 р. начальник цього управління Г. Александров інформував секретаря ЦК ВКП(б) А. Жданова: «Отъявленные националисты, выступавшие во время немецкого оккупации с погромными фашистскими брошюрами, Крипякевич, Кордуба, Терлецкий и другие имеют возможность и сейчас с кафедр институтов проводят свои враждебные теории» [149, с. 340].

Тобто, прізвища львівських істориків, їх діяльність і позиція аналізувались на найвищому рівні в Москві, тому функціонери в Києві та Львові поводити себе так агресивно і брутально. Були у цьому «антиукраїнському хорі» й інші «солісти», в т.ч. місцевого походження, які

виконували свої «партії» у виставі написаній «композиторами із спец. та парт.органів».

Тотальний наступ антиукраїнських сил розпочався наприкінці червня – липні 1946 р. Заввідділом управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) С. Ковальов опублікував у московській газеті «Культура и жизнь» (1946, 4 липня, 2 с.) статтю «Исправить ошибки в освещении некоторых вопросов истории Украины», в якій заявив: «Відсутність критики буржуазно-націоналістичних поглядів Грушевського приводить до того, що окремі професори у Львівському університеті (Крип'якевич, Кордуба та ін.) й тепер читають лекції з історії України в дусі Грушевського, дотримуються його концепції, відверто виступають на захист його поглядів». Статтю відразу ж передрукувала київська «Радянська Україна». – 1946. – 24 липня та львівська «Вільна Україна». – 1946. – 26 липня. Отримавши команду із центру, місцеві «борці з УБН» посилили цькування львівських істориків.

24 липня 1946 р. у Львівському будинку партійної освіти було скликано нараду з питань ідеологічної роботи, у якій взяли участь партапаратчики, лектори, викладачі суспільних дисциплін, діячі науки, літератури і мистецтва, працівники культосвітніх установ, преси – всього понад 400 осіб. З доповіддю «Про стан і завдання ідеологічної роботи партійних організацій Львівської області» виступив секретар обкому Є. Желяк, який підкреслив, що буржуазно-націоналістичні концепції т.зв. історичної школи Грушевського, до якої належать М. Кордуба, І. Крип'якевич та ін., «стали духовною зброєю банд українсько-німецьких націоналістів» [438, с. 377]. 3–4 серпня 1946 р. газета «Вільна Україна» надрукувала статтю В. Горбатюка «Викорінімо залишки буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і його «школи»», в якій нещадній критиці та безпідставним звинуваченням піддано І. Крип'якевича, М. Возняка та інших українських вчених.

13 серпня ц.р. на нараді партійно-радянського активу Залізничного району Львова (на території якого знаходився ЛДУ) змусили виступати з покайнними промовами професора І. Крип'якевича та доцента О. Терлецького.

Останній, змушений був виправдовуватись і говорити, що незважаючи на свій похилий вік (О. Терлецькому йшов 73 рік!) пробує перебудувати свій світогляд, переосмислити концепцію Грушевського і т.ін. На пленумі Львівського обкому КП(б)У 29–30 серпня 1946 р. перший секретар І. Грушецький вкотре наголосив: «Деяка частина місцевої інтелігенції, особливо історики та літератори – учні й послідовники Грушевського, які тепер працюють викладачами у наших вузах, намагаються використати кафедру для поширення буржуазно-націоналістичних поглядів серед нашого студентства. Ряд науковців, як Крип'якевич, Кордуба, Терлецький та інші, ще залишаються на позиціях «школи» Грушевського, не роззброїлися не розкритикували своїх помилок».

За кілька днів, на пленумі Львівського міського партії, секретар міському І. Боднар заявив: «Партійна організація Львова вчасно не викрила шкідливих виступів і статей послідовників і учнів контрреволюційної псевдонаукової історичної «школи» Грушевського в наших вузах, наукових закладах [...] – Кордуби, Терлецького, Крип'якевича та інших» [438, с. 381–382].

Своєрідною кульмінацією цього «суду нечестивих», стали загальноміські збори львівської інтелігенції в приміщенні театру ім. М. Заньковецької, на які зігнали вчених, наукових працівників, викладачів вузів, письменників, художників, артистів, представників партійних, радянських і громадських організацій. В президії зборів засідали заступник голови Ради міністрів УРСР М. Бажан, три секретарі обкому, голова облвиконкому та інші чиновники. З покайнними промовами виступили І. Крип'якевич, М. Рудницький. Преса інформувала, що: «не задовільнив учасників виступ одного з послідовників і учнів Грушевського, доцента Терлецького. Його промова на зборах свідчить, що він нічого не забув і нічого не навчився. Автор ряду ворожих антинаукових книжок, що безсоромно фальсифікують історію України, доцент Терлецький дозволив собі твердити, що він, ніби «не мав нагоди робити помилок». Як згадує очевидець цього судилища Я. Дашкевич, О. Терлецький виступав спокійно, мужньо, з великою гідністю: «В залі шуміли. На репліку з залу «ви ж

псуєте наших дітей», він гірко всміхнувся і відповів з притиском: «Ваших дітей я не псую» [438, с. 384].

На завершення секретар обкому Є. Желяк ще раз наголосив: «Колишні його [Грушевського – Р.Т.] учні та послідовники Крип'якевич, Кордуба, Терлецький та деякі інші все ж до останнього часу не відмовилися від псевдонаукових антинародних концепцій свого вчителя. Ці наукові працівники, які припустили досить багато помилок у своїх творах, повинні нарешті, беззастережно стати на правильний шлях в своїй громадській, науковій діяльності...» [438, с. 385]. Ці події знайшли відголосок за океаном на шпальтах української «Свободи» [663, с. 1]

Т. Марусик у своїй монографії «Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. XX ст.)» зазначає, що «в одному із звітів, датованому 23 липня 1947 р. йшла мова про антирадянську діяльність викладача львівського університету Олександра Надрагу, бібліотекаря Львівського етнографічного музею Юліана Федусевича, доктора філософських наук Богдана Барвінського, професорів Івана Крип'якевича та Омеляна Терлецького» [544, с. 116].

Нова хвиля переслідувань накопилася на початку 1947/1948 н. р. після постанов ЦК ВКП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР» та «Про покращення викладання і політично виховної роботи у вищих навчальних закладах УРСР». Для їх обговорення провели ряд засідань Ради університету, одне з яких перетворилося на загальне засідання всіх викладачів й тривало п'ять днів – 7, 8, 9, 10 і 14 жовтня 1947 р. На цих зборищах, ректор університету та виступаючі як своєрідні ритуальні мантри знову повторювали про незадовільне викладання ряду дисциплін, які на низькому ідейному рівні читали викладачі Терлецький, Шпитковський, Сосюкало; наголошували на фактичній відмові ряду викладачів, які в роки окупації співробітничали з німцями, засудити свою поведінку (проф. Паше-Озерський, доц. Коструба, доц. Терлецький, доц. Давидяк); звертали увагу, що проф. Крип'якевич, проф. Левицький,

проф. Рудницький, доц. Терлецький, Шпитковський та ін. не відмовилися від своїх ідеалістичних, буржуазно-націоналістичних поглядів. Раду не задовільнили виступи проф. Рудницького, доц. Давидяка, Коструби, Терлецького, в яких не було самокритики, засудили їх за те, що вони пішли шляхом захисту своїх поглядів і поведінки, ворожих радянській ідеології, затушковували ворожість цих поглядів [438, с. 386].

Таким чином, суспільна атмосфера навколо вчених, які належали до школи Грушевського, була нестерпною. Публічні звинувачення, постійні цькування, вимоги покаяння й інші методи морального терору спричинили 2 травня 1947 р. інсульт і смерть М. Кордуби. На кафедрі західних і піденних слов'ян залишився лише доц. О. Терлецький, якому й змушені були доручити виконувати обов'язки завідувача. Саме він у червні 1947 р. підготував і подав звіт про роботу кафедри у 1946–1947 н. р. [34, арк. 2.]

В новому 1947/1948 н. р. на кафедрі далі числився лише доц. Терлецький, який, до речі, працював лише на 0,5 ставки. Тиск на нього продовжувався, його звинувачували «у всеможливих націоналістичних гріхах». Про це йдеться у довідці Львівського обкому КП(б)У для ЦК КП(б)У щодо суспільно-політичної характеристики львівської інтелігенції; інформації Львівського обкому КП(б)У ЦК КП(б)У про політичні настрої інтелігенції Львівської області; на львівській міській партійній конференції про ідейно-виховну роботу в закладах освіти, науки і культури та ін. [149, с. 397, 469, 470, 635]. Становище О. Терлецького під морально-психологічним оглядом стало просто нестерпним. У звіті декана історичного факультету про роботу у 1947–1948 н. р. зазначено: «У першому півріччі були розглянуті і піддані критиці друковані праці окремих викладачів, внаслідок чого були виявлені грубі буржуазно-націоналістичні погляди, які вони просували в цих роботах (Терлецький, Смішко та ін.) [35, арк. 6].

Черговий виток репресивних заходів щодо представників історичної школи М. Грушевського добігав кінця. Третього січня 1948 р. сімдесятип'ятирічний О. Терлецький, хворий і нервово виснажений безглуздими звинуваченнями і переслідуваннями, звертається до ректорату

Львівського університету з проханням звільнити його «від обов'язків доцента по кафедрі історії південних і західних слов'ян [...], тому що я наслідком старечого віку [...] і перебутої тяжкої хвороби серця в 1941 р. і недавньої хвороби запалення нервів, не почуваюся в силі сповняти таких тяжких і відповідальних обов'язків» [15, арк. 31]. 7 січня 1948 р. ректор Львівського університету І. Белякевич підписав наказ: звільнити за власним бажанням [15, арк. 32].

Який тиск чинився на О. Терлецького і в 1947–1949 рр. допомагають зрозуміти т.зв. «Вияснення Омеляна Антоновича Терлецького в справі пороблених різних закидів в українській і російській пресі»[119]. Так, у газеті «Львовская правда» М. Вовк та С. Назаренко звинувачували О. Терлецького в пропаганді націоналістичної ідеології, організації синьожупанників, співпраці в роки німецької окупації з УЦК. Не влаштовувала їх й довголітня праця О. Терлецького в «Рідній школі». Газета «Вільна Україна» приписувала йому «низькопоклонство перед Заходом».

В Наукових записках Львівського університету 1949 р. видруковано статтю В. Осечинського «К вопросу об историографии западноукраинских земель в период первой мировой империалистической войны» в якій О. Терлецького звинувачено в «буржуазному націоналізмі», його праці «Історія України» (1938) та «Історія української громади в Раштаті» (1919) піддано розгромній критиці [571, с. 26–27]. Навіть у 70-х роках ХХ століття відомий «борець з українським буржуазним націоналізмом» Ю. Римаренко не давав спокою вже покійному О. Терлецькому за його праці з антропогеографії та впливу географічних чинників на історію, називаючи його «правовірним расистом» [605, с.158–159].

Зважаючи на все це – розправа з Омеляном Терлецьким та його колегами істориками, бачиться нині як один з елементів боротьби тоталітарного режиму з Україною й українцями взагалі. З іншого боку, це була боротьба новоприбулих «істориків» з вченими і викладачами української національності. По-третє, масштаби і запеклість цієї боротьби значною мірою визначалися продовженням

діяльності ОУН і збройним опором УПА, з якими не могла собі дати раду радянська комуністична система.

Про останні шість років життя Омеляна Терлецького (1952–1958) маємо мізерну інформацію. Це, в основному, родинні спогади, які поки що, не мають можливості більш-менш повно реконструювати цей відтинок його складного життєвого шляху. Але, світлий образ галицького інтелігента, професора – поступово проявляється із мороку замовчування і забуття.

Отже наукова спадщина О. Терлецького налічує понад сто сімдесят позицій. З них двадцять дві праці книжкового формату, більше шістдесяти наукових й науково-популярних статей, десять рецензій і близько вісімдесяти статей в таборовій пресі. Більшість з них присвячена історії України й всесвітній історії, є також роботи з політології, географії мистецтвознавства та ін. Як історик О. Терлецький сформувався під впливом позитивізму, але в процесі становлення та розвитку своєї історичної концепції враховував новітні дослідження європейської модерної історіографії. В українській історіографії він належить до представників державницької школи.

В період німецької окупації, попри похилий вік продовжував займатися активною науковою й громадською діяльністю – працював архівах, видавав книжки, публікував в періодиці нові дослідження й перевидавав попередні, брав участь у роботі різних українських інституцій. Але, чи не найважчі випробовування йому довелося пережити у т.зв. радянський період. З одного боку, він начебто зробив черговий крок у своїй службовій кар'єрі – став доцентом університету, а з другого – саме в цей час зазнав найбільших принижень і переслідувань як представник львівської історичної школи М.Грушевського, й активний громадський діяч міжвоєнного періоду.

ВИСНОВКИ

Омелян Терлецький належав до покоління, яке за аналогією з «добою священиків» й «добою адвокатів» можна б назвати «добою істориків». Власне представники цих трьох поколінь відіграли в українському національному русі важливу роль не лише як своєрідні «генератори» нових, суголосних часові ідей, а й як безпосередні учасники цього руху. Майже всі вони походили із священичих родин, але свою професійну освіту і кар'єру здобували вже не у стінах Львівської духовної семінарії, а здебільшого на правничому і філософському факультетах Львівського університету. Якщо наприкінці ХІХ ст. «священики і адвокати» поруч із теоретичною розробкою ідейних засад національного руху, дуже часто практично реалізовували свої концепції як депутати (посли) Галицького сейму і Віденського парламенту, то історики, в основному, займалися ідеологічним забезпеченням/обґрунтуванням цього руху. Їхнє першочергове завдання полягало у вироблені «історичної метрики» для молодой української нації, обґрунтуванні тяглості українського історичного процесу починаючи із давньоруських часів, утвердженні ідеї державності і визначенні місця України в європейському історичному процесі останнього тисячоліття. Внаслідок польського домінування в суспільно-політичному житті Галичини другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст., вони, за окремими винятками, не мали можливості реалізувати себе як науковці і професори у вищих державних навчальних закладах і змушені були працювати у гімназіях, реальних школах. Водночас взяли на себе значну частину важливої громадсько-педагогічної діяльності у різних українських інституціях.

Одним словом, це було покоління, яке висунуло із свого середовища цілу плеяду надзвичайно цікавих особистостей, які власне формували історичну свідомість нації, зберігали і плекали народні традиції, мову, національну церкву, ширили освіту, культуру, створювали культурно-просвітницькі, економічно-господарські товариства – закладали міцний фундамент під майбутню будову Української держави.

Формування світогляду О. Терлецького відбувалося насамперед у родинному середовищі, яке по лінії батька належало до національно свідомого греко-католицького духовенства, а мати була рідною сестрою відомого громадського діяча А.Вахнянина. Важливу роль при цьому відіграло навчання у Стрийській гімназії, де він формувався під впливом українських педагогів Ю. Федусевича, К. Горбала і рідного дядька по матері – І.Вахнянина. Саме в учнівському середовищі Стрийської гімназії, де великою популярністю користувалася «Руська історична бібліотека» О. Барвінського, проявилися перші зацікавлення О.Терлецького історією України.

Становлення історичних поглядів і початок формування історичної концепції О. Терлецького проходило під час студій на філософському факультеті Львівського університету. Тут працювали відомі польські вчені, але вирішальна роль у процесі становлення і формування О. Терлецького як історика належала М. Грушевському, до історичної школи якого у Львові він належав. Середовище істориків з якими він навчався, а згодом протягом тривалого часу співпрацював у різних навчальних і наукових закладах, громадських інституціях вражає, адже це першорядні непересічні особистості в тогочасній історіографії.

Блискуче стартувавши в історичній науці двома вагомими історичними розвідками в «Записках НТШ», на які отримав позитивні рецензії від свого наукового керівника, О. Терлецький після закінчення університетських студій переїжджає до Тернополя, де в місцевій гімназії, згодом Вищій Реальній школі, розпочинає педагогічну діяльність, яка тривала півстоліття. З них – чотирнадцять припадає на навчальні заклади Тернополя, а тридцять шість – Львова. Це були державні і приватні гімназії, а у т.зв. «радянський» період – історичний факультет Львівського університету. Як професор він виробив свою оригінальну методику викладання, на особливості якої звертали увагу його учні. Важливо підкреслити, що О. Терлецький впродовж ряду років очолював Українське педагогічне товариство «Рідна школа», «Учительська громада», був редактором педагогічного часопису «Світло», а, отже, брав безпосередню

участь не в не лише в їх щоденній практичній роботі, а й теоретичному обґрунтуванні основних напрямків, методів і форм діяльності. Це добре засвідчують його праці навчально-методичного й виховного спрямування.

Окремою сторінкою різнопланової громадської діяльності О.Терлецького є його культурно-просвітницька робота в таборах для військовополонених українців в Німеччині під час Першої світової війни. Ця діяльність здійснювалася по лінії Союзу визволення України, отже в цьому плані він співпрацював з такими відомими громадсько-політичними діячами, як О.Скоропис-Йолтуховський, В.Дорошенко, А.Жук та ін. Перший і з них написав передмову до унікальної за використанням джерельним матеріалом книжки О.Терлецького «Історія української громади в Раштаті 1915-1918», яка до нині не втратила своєї наукової вартості і залишається чи не єдиним дослідженням написаним на основі документів й матеріалів, що нині втрачені для історичної науки. В таборах О. Терлецький тісно співпрацював з В. Сімовичем, В. Пачовським та ін., а з Б. Лепким та З. Кузелею ще й як член редколегії часопису «Шлях». До сьогодні абсолютно невідомими були його публікації у таборовій пресі – часописах «Громадська думка», «Вільне слово», «Шлях». Вдалося встановити, що в них протягом січня 1918 – вересня 1919 рр. О. Терлецький опублікував 76 матеріалів статей – статей, заміток, оглядів, частина з яких під своїм прізвищем та криптонімами «О.Т.», «О. Т-ий» («Громадська думка», «Вільне слово»), а частина під псевдонімом «Даренко» й криптонімами «Д.» («Шлях»). У них порушувалися різноманітні питання історії України, політології, всесвітньої історії, мистецтвознавства та деякі ін.

Окрім півстолітньої педагогічної діяльності і, відповідно, співробітництва з різними освітніми інституціями, важливою сторінкою громадської праці О.Терлецького була його понад тридцятип'ятирічна робота у товаристві «Просвіта». Вона розпочалася ще на початку ХХ ст., у 1902 р., коли він став заступником голови тернопільської філії «Просвіти» й тривала до ліквідації радянським режимом товариства у 1939 р. Упродовж цих років О. Терлецький був членом Головного Виділу (1925, 1926–1927, 1929–1930 рр.), заступником

Голови товариства М.Галущинського (1923 р.), І. Брика (1937–1939 рр.), брав активну участь у підготовці та проведенні 60-ти і 70-ти річного ювілеїв «Просвіти», організовував і керував роботою розмаїтих просвітянських курсів, редагував часопис товариства «Народна Просвіта». Саме «Просвіта» у 20-30-х рр. видала низку історичних монографій О. Терлецького, зокрема одинадцять із двадцяти двох його книжок. У щорічних календарях «Просвіти», журналах «Народна Просвіта», «Життя і знання» він опублікував понад двадцять статей на різні теми, частина з яких не просто висвітлювала ті чи інші питання з історії України або була присвячена певним ювілейним датам, а й мала методологічно-концептуальний характер.

Окремо слід сказати про роботу О.Терлецького в Науковому товаристві імені Шевченка. До неї його залучив ще у 90-х роках ХІХ ст. М. Грушевський. Саме в «Записках НТШ» О. Терлецький опублікував свої перші наукові роботи, які отримали схвальну оцінку критики, в т.ч. М.Грушевського. Окрім них в «Записках НТШ» молодий дослідник надрукував кілька рецензій на роботи російських і польських науковців. Ці публікації засвідчили, що в історичну науку прийшов кваліфікований спеціаліст, який береться за вивчення недосліджених, або малодосліджених проблем історії України. У 1921 р. О. Терлецький став дійсним членом історико-філософської секції НТШ, а 1936 р. очолював історико-джерелознавчу комісію товариства.

Активна громадська позиція О. Терлецького проявляється і в інших сферах його діяльності. Так, ще у тернопільський період (1898–1913 рр.) він бере безпосередню участь в культурно-громадському житті міста – як член, а в окремі роки і голова товариства «Руська бесіда», засновник і диригент товариства «Тернопільський Боян». У Львові, у міжвоєнний період, він співпрацює з УНДО, зокрема був заступником голови й культурно-освітнім референтом Народної організації українців м. Львова – фактично міського філіалу УНДО. Кілька статей О.Терлецького було видруковано у програмному часописі УНДО «Шлях Нації».

Таким чином, громадсько-педагогічна діяльність була надзвичайно активною й багатогранною. Він брав участь практично у всіх товариствах й організаціях пов'язаних із навчальним процесом і культурно-просвітницькою сферою. В деяких із них він займав керівні посади, займався розробкою теоретичних засад їх функціонування, редагував їхні часописи й опублікував там ряд своїх праць.

Наукова, науково-популярна, навчально-методична й публіцистична спадщина О. Терлецького налічує майже 170 позицій. Це двадцять дві праці книжкового формату, шістдесят наукових й науково-популярних статей, сімдесят шість статей в таборівій періодиці і десять рецензій. Перша публікація – стаття в «Записках НТШ» вийшла у 1896 р., остання побачила світ у 1972 р., вже після його смерті у США. З двадцяти двох книжок, перша з яких була видрукована 1909 р. в Тернополі, а остання 1972 р. в Нью-Йорку, дев'ятнадцять присвячено різним проблемам історії України, по одній географії, історичній географії та природознавству. У більшості з цих книг порушувалися важливі концептуальні проблеми, а такі дослідження, як «Історія фундації князя Острозького в Тернополи», «Історія української громади в Раштаті 1915–1918», написані на першоджерелах, які на сьогодні є втраченими, залишаються єдиними монографічними роботами на цю тематику і зберігають свою наукову вартість і в наш час. Двотомна «Історія української держави» була першою історико-політологічною працею в якій на теоретичному рівні аналізувалися проблеми української державності княжої і козацької доби. Своєрідним її продовженням стала книжка «Визвольна боротьба українського народу», в основі якої – розгляд питань історії української революції і державності 1917–1921 рр. Різні видання «Історії України» О. Терлецького, поруч з аналогічними роботами І. Крип'якевича, М. Голубця, Д. Дорошенка, користувалися найбільшою популярністю серед широких верств населення західноукраїнських земель міжвоєнного періоду.

Кілька десятків наукових і науково-популярних статей О. Терлецького були присвячені актуальним недослідженим або малодослідженим питанням

історії України. Це насамперед стосується його двох аналітичних розвідок «Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340 по смерті Болеслава Юрія II» та «Козаки на Білій Русі в р. 1654–1656», опублікованих в «Записках НТШ». У них вперше в історіографії молодий зробив успішну спробу зібрати, систематизувати й проаналізувати маловідомі сторінки прикінцевої історії Галицько-Волинського князівства та української революції середини XVII ст. Концептуальний характер мали його статті в часописах «Світло», «Українська школа», «Рідна школа», присвячені різним аспектам українського шкільництва, методиці викладання історії України. Своєрідним доповненням його монографії про українських військовополонених у Раштатському таборі Німеччини, стали його публікації в «Літописі Червоної Калини», в яких він висвітлює аналогічну тему у Вецлярському таборі. Окремо слід сказати про кільканадцять ювілейних статей О. Терлецького в «Народному ілюстрованому календарі товариства “Просвіта”», в яких розповідалося про важливі дати і події історії України. Проблеми просвітянської роботи неодноразово порушувалися ним у часописі «Народна Просвіта», а мистецтвознавчі розвідки у «Життя і знання». Кілька статей з географії опубліковані ним у часописі «Наша школа».

Практично абсолютно невідомою залишалася до недавнього часу значна частина його творчої спадщини у таборівій пресі: «Громадській думці», «Вільному слові», «Шляху» – унікальних часописах, що виходили у Німеччині в час і після завершення Першої світової війни. А це понад 70 статей на різну тематику, серед якої домінує історична. Аналогічна картина з публікаціями О. Терлецького у «Краківських вістях», «Крем'янецькому віснику», прокурівському «Українському голосі», американські «Свободі» та деяких інших виданнях періоду Другої світової війни. Варто звернути увагу, що окремі викінчені дослідження О. Терлецького так і залишилися в рукописах і ще чекають своєї публікації, принаймні як пам'ятки історичної думки того періоду.

В період німецької окупації (1941–1944) О. Терлецький, якому було вже 68–71 рік, незважаючи на несприятливі обставини, продовжував займатися науково-публіцистичною та громадською діяльністю. Маючи певний досвід

взаємин з німцями під час Першої світової війни, свою співпрацю з УЦК він, очевидно, розглядав як своєрідне продовження українознавчої просвітницької роботи в умовах Другої світової війни. Власне з УЦК контактував О. Терлецький, друкуючи свої праці в «Українському видавництві», публікуючи статті у «Краківських вістях», беручи участь в роботі Літературно-мистецького клубу, Об'єднанні українських наукових робітників. Зазначене видавництво у 1941 р. перевидало роботу О. Терлецького «Як будував і як руйнував український народ» і видрукувало його нову працю «Визвольна боротьба українського народу». Незважаючи на вкрай несприятливі обставини, маючи поважний вік, він все ж, продовжував головну справу свого життя – українознавчі студії, зокрема дослідження архівних джерельних матеріалів з історії Головної Руської Ради, а також національну культурно-просвітницьку діяльність.

Найважчі випробовування і найтрагічніша доля випала О. Терлецькому на схилі віку, у т.зв. радянський період. Восени 1939 р. йому було вже – шістдесят шість, а влітку 1944-го – сімдесят один рік. Досвід, який О.Терлецький і його покоління отримали з встановленням у краї тоталітарного комуністичного режиму, кардинально відрізнявся від усього, що вони бачили і переживали до цього. Адже він здобув університетську науку і став гімназійним професором за Австрії. Ця посада давала високий соціальний статус у тогочасному галицькому суспільстві. Значну частину свого педагогічного потенціалу і громадських зацікавлень реалізував за Польщі. Не припиняв активної наукової і громадської діяльності, навіть в умовах німецької окупації. У т.зв. УРСР змушений був розпочати життя заново. Всі попередні наукові й педагогічні принципи, моральні засади, звичаї, традиції, уподобання, стиль життя, релігійні цінності треба було змінювати. О. Терлецький так і не зміг адаптуватися до радянської дійсності.

Волею обставин він ще кілька років попрацював старшим викладачем, доцентом і навіть виконуючим обов'язки завідувача кафедри на історичному факультеті Львівського університету. Паралельно працював науковим

співробітником Львівського відділу Інституту історії України, після ліквідації якого – у відділі археології профільного академічного інституту і завершив свою трудову діяльність, яка розпочалася ще у 1898 р., у 1952 р. на посаді старшого наукового співробітника відділу історії України Інституту суспільних наук АН УРСР.

Але, це один так би мовити формальний бік радянських реалій. Інший, визначальний, полягав в тому, що комуністичний тоталітарний режим спочатку заборонив діяльність на західноукраїнських землях національних наукових і культурно-просвітницьких інституцій, репресував чи морально знищив їх найкращих представників, а згодом ліквідував створені ним же філіали київських академічних установ. Далі, у повоєнні роки розпочав брутальну боротьбу з львівською історичною школою М. Грушевського, до якої належав й О. Терлецький. Власне він, разом з М. Кордубою, М. Возняком, І. Крип'якевичем, найчастіше фігурували в офіційних радянських документах та пресі, як представники «буржуазно-націоналістичні концепції». Їм довелося пройти через безглузді звинувачення і переслідування, публічні езекуції і, врешті, як це сталося з О. Терлецьким, звільнення з роботи. Зважаючи на це, розправа з О. Терлецьким та його колегами-істориками бачиться нині як один з елементів боротьби тоталітарного режиму з Україною та українцями взагалі.

Історик, географ, мистецтвознавець, один з керівників «Просвіти», «Рідної школи», «Учительської громади», музичний діяч, професор гімназії і доцент університету, старший науковий співробітник Інституту історії України, а згодом Інститут суспільних наук, автор понад 170 різноформатних публікацій – вже лише цей перелік дає уяву про цю непересічну особистість нашої національної історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ у м. ЛЬВІВ
(ЦДІА України, м. Львів)

Ф. 206. Українське педагогічне товариство «Рідна школа», м. Львів,

оп. 1.

1. Спр. 1387. Список учителів жіночої гімназії ім. Т. Шевченка у Львові. 1932–1933 рр., 5 арк.

Ф. 309. Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів,

оп. 1.

2. Спр. 44. Протоколи засідань членів комісії нової історії України та історичної секції товариства. 1934–1939 рр., 33 арк.
3. Спр. 383. Облікові картки дійсних членів товариства з прізвищами на літери «О–Я». 1939 р., 67 арк.
4. Спр. 1896. Праці Терлецького Омеляна «Головна Рада в 1848–1851 рр.», «Національно-політичні відносини в Галичині від її прилучення до Австрії в 1772 до 1837 року». Б. р., 99 арк.

оп. 2.

5. Спр. 60. Колективна праця працівників Львівського відділення Інституту історії України «Західна Україна 1850–1914 рр.». 1940 р., 83 арк.

Ф. 344. Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), м. Львів,

оп. 1.

6. Спр. 170. Статут народної організації у Львові. Б. р., 11 арк.
7. Спр. 173. Протоколи засідань керівного складу НО у Львові за 1930–1934 рр., 67 арк.
8. Спр. 174. План роботи народної організації за 1932–1934 рр., 5 арк.
9. Спр. 177. Звіт НО за 1934–1935 рр., 8 арк.

Ф. 348. Товариство «Просвіта», м. Львів,

оп. 1.

- 10. Спр. 141 а. Протоколи, звіти, повідомлення та інші документи про роботу конгресового комітету української культури. 1937 р., 51 арк.
- 11. Спр. 210. Повідомлення про утворення комітету для підготовки конгресу української культури в 1938 році (копія). 1937 р., 2 арк.
- 12. Спр. 5484. Звіти, протоколи, листування та інші документи про діяльність філіалу товариства у м. Тернопіль. 1888–1937 рр., 49 арк.

АРХІВ ЛЬВІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Ф. Р. 119. Львівський ордену Леніна державний університет імені Івана Франка,

оп. 1.

- 13. Спр. 181. Особова справа старшого викладача Терлецького Омеляна Антоновича. 25 грудня 1939 – 18 травня 1940 р., 11 арк.
- 14. Спр. 410. Списки завідувачів кафедрами, 24 арк.

оп. 1-ОС.

- 15. Спр. 1448. Терлецький Омелян Антонович. 21 грудня 1944 – 1 лютого 1948 рр., 36 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ДАЛО)

Ф. 26. Львівський університет ім. Я. Казимира

оп 7.

- 16. Спр. 359. Програма лекцій на зимовий семестр 1893/1894 н. р. 16 травня 1893–23 червня 1893 рр., 49 арк.
- 17. Спр. 360. Програма лекцій на літній семестр 1893/94 н. р. 13 грудня 1893 – 31 січня 1894 рр., 54 арк.
- 18. Спр. 365. Програми лекцій на 1894/95 н. р. 15 травня 1894 – 28 березня 1895 рр., 111 арк.

оп. 11.

19. Спр. 1304. Робота по історії студента Терлецького Омеляна на тему: «Імператор Отто III, папа Сильвестр II і празький єпископ св. Адальберт (св. Войцех – Р. Т.). 14 липня 1893 р., 50 арк.

оп. 12.

20. Спр. 906. Списки професорсько-викладацького і адміністративно-технічного складу та програма лекцій Львівського університету на літній семестр 1892/1893 н.р., 46 арк.

оп. 15.

21. Спр. 593. Каталог слухачів філософського факультету, зимовий семестр 1892–1893 рр., 52 арк.
22. Спр. 594. Каталог слухачів філософського факультету, літній семестр 1895–1896 рр., 35 арк.
23. Спр. 717. Свідоцтва про закінчення університету, 610 арк.

Ф. Р.–119. Львівський ордена Леніна державний університет імені Івана Франка

оп. 11.

24. Спр. 4. Звіт про роботу університету за 1944/1945 н. р., 72 арк.
25. Спр. 5. Доповідь ректора університету на бюро обкому КП(б)У про «Підсумки 1944/1945 навч. р. та підготовку до 1945/1946 навч. р., 54 арк.
26. Спр. 9. Звіт про навчально-методичну, ідейно-виховну роботу університету за 1945/1946 н. р., 27 арк.

оп. 17.

27. Спр. 2. Звіт про роботу факультету за 1944/1945 н.р., 14 арк.
28. Спр. 9. Звіт про роботу кафедри історії середніх віків ЛДУ в 1944/1945 н. р., 10 арк.
29. Спр. 10. Протоколи засідань кафедри стародавньої історії та історії середніх віків (19 січня – 25 червня 1945 р.), 6 арк.
30. Спр. 16. План роботи Вченої ради історичного факультету на другий семестр і список членів ради на 1945–1946 рр., 3 арк.

- 31. Спр. 17. Звіт про роботу історичного факультету за 1945–1946 н.
- 32. Спр. 25 Звіт про роботу кафедри західних і південних слов'ян за 1945–1946 рр., 2 арк.
- 33. Спр. 45. План роботи кафедри на другий семестр 1946–1947 і проект п'ятирічного плану науково-дослідної роботи кафедри на 1946–1950 рр., 2 арк.
- 34. Спр. 46. Звіт про роботу кафедри історії південних і західних слов'ян за 1946–1946 н.р., 3 арк.
- 35. Спр. 67. Звіт про роботу історичного факультету за 1947–1948 н. р., 15 арк.

Ф.110 Львівське староство

оп. 1.

- 36. Спр. 781. Справа про реєстрацію товариства вчителів середніх та вищих шкіл та «Учительської громади» у Львові (1923–1939), 98 арк.

оп. 1.

- 37. Спр. 803. Справа про реєстрацію українського товариства «Львівський Боян». 7 лютого 1921 – 22 листопада 1937 рр., 47 арк.

оп. 4.

- 38. Спр. 966 Спостережна справа за краєвим з'їздом учителів української школи у Львові, 19 лютого – 22 лютого 1929 р., 15 арк.

Ф. 296. Товариство «Академічна громада» у Львові,

оп. 1.

- 39. Спр. 7. Книга реєстрації членів товариства. 26.01.1896–3.13.1901, 86 арк.

Ф-2923 (Особистий фонд Мирона Кордуби),

оп. 1

- 40. Спр. 4. Правила навчального розпорядку у вищих учбових закладах; робочі плани кафедри. Б. р., 14 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ДАТО)

Ф. 40. Початкові та семирічні школи Тернопільського воєводства,

оп. 1

41. Спр. 704. Інвентарний журнал Вищої реальної школи в м. Тернополі. 1902–1907 рр, 132 арк.

АРХІВ ІНСТИТУТУ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА НАН
УКРАЇНИ (АІУ НАНУ)

Ф.1. Діяльність Львівського відділу Інституту історії АН УРСР (1951–1970 рр.),

оп. 3–ОС

42. Од. зб. 110. Особові справи звільнених працівників інституту на букву «Р», «П», «Т» за 1951–1970 рр., 167 арк.

ЛЬВІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
ІМ. ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА НАН УКРАЇНИ. ВІДДІЛ РУКОПИСІВ

Ф. 119 (Академічна Громада)

43. АГ-1 «Ватра», товариство з 26.11.1896 р. перейменовано в «Академічну громаду», товариство студентів у Львові. «Книга кореспонденційна» (листки). 1895.3.XII – 1896.30.XI., Львів, 431 с.

Ф. 11. Барвінський

44. Спр. 5675/347. Охримович Володимир. Листи до Олександра Григоровича Барвінського, 9 арк.

Ф. 115 (Терлецький Омелян)

45. Спр. 2/І. Джерела ІІ [матеріали до історії Галичини]. Б. р., 81 арк.
46. Спр. 9/І. Важніші питання з історії України [план-конспект лекції]. Б. р., 3 арк.
47. Спр. 7/І. В Київській державі князь // відновлення єпископату галицького у Львові [історичні матеріали]. 1930–1937 рр., 70 арк.
48. Спр. 8/І. В нинішнім викладі я хочу говорити про народні рухи на Україні-Руси в XVIII ст.// Надія на Москву все нас заводить [лекція]. 1904 р., 20 арк.
49. Спр. 12/І. Вплив природи на історію України [матеріали]. Б. р., 49 арк.

- 50.Спр. 16/І. Геополітичне становище України в історії [лекції]. Б.р., 13 арк.
- 51.Спр. 18/І. Головні напрями в українській історіографії [лекція]. 1938 р., 6 арк.
- 52.Спр.19/І. Господарська історія українського народу [лекція]. Б.р., 16 арк.
- 53.Спр. 20/І. Михайло Грушевський – історик ХІХ в. Б.р., 2 арк.
- 54.Спр. 21/І. М. Грушевський – історик ХІХ в. Б.р., 9 арк.
- 55.Спр. 22/ІІ. Джерела VII – матеріали до історії Галичини [конспекти різних праць], 56 арк.
- 56.Спр. 25/ІІ. Економічна самостійність України [лекція-конспект]. Б.р., 6 арк.
- 57.Спр. 26/ІІ. Етнографічний стан Великої України, ч. ХІ. Б.р., 14 арк.
- 58.Спр. 28/ІІ. Закарпатська Україна й Лемківщина очікують своєї гарної майбутності [лекція]. Б.р., 6 арк.
- 59.Спр. 30/ІІ. З історії міщанства [лекція]. Б.р., 6 арк.
- 60.Спр. 31/ІІ. Значення Галицько-українського міщанства в просвітньо-національному русі в ХVІ і ХVІІ століттях [лекція]. Б.р., 11 арк.
- 61.Спр. 32/ІІ. Значення України в світовому господарстві. Б.р., 25 арк.
- 62.Спр. 33/ІІ. Зовнішня політика [фрагмент з «Історії України нової доби»]. Б.р., 89 арк.
- 63.Спр. 42/ІІІ Історія «Учительської громади». 1930 р., 188 арк.
- 64.Спр. 48/V. 1) Населення України і українська державність [лекція]. Б.р., 2 арк. 2) Погляд на козацьку добу від 1657 до 1782. Б.д., 2 арк. 3) Велика Україна чи Наддніпрянщина? [лекція]. Б.д., 2 арк. 4) Значення визвольних змагань[лекція]. Б.р., 2 арк.
- 65.Спр. 49/V. Лекції прочитані на бібліотечних курсах. 1935 р., травень, 7 арк.
- 66.Спр. 50/ V Лекції по історії України, прочитані по дорученню Організації українців міста Львова, 1934, лютий, 37 арк.
- 67.Спр. 52/V. Линниченко в своїй історії взаємин польсько-руських звертає увагу // але були теж події, які їх об'єднували [машинопис]. Б.р., 27 арк.

- [«Політичні відносини у східних і західних слов'ян до половини XIII віку» – Р.Т]
- 68.Спр. 52a/V. Листопадовий зрив [лекція]. 1937, 6 арк.
- 69.Спр. 526/V. Молодь в історії України. Б.р., 4 арк.
- 70.Спр. 57/VI. Матеріали до історії Галичини, зошит IV. 56 арк.
- 71.Спр. 53/VI. Український світогляд Великої України, ч. XII. 1937, червень, 62 арк.
- 72.Спр. 59/VII. Матеріали до історії Галицького князівства в середині XII ст. Б.р., 19 арк. [підготовчі матеріали до праці «Соціальна боротьба в Галицькому князівстві в середині XII віка та Іван Берладник» – Р.Т.].
- 73.60/VIII. Матеріали до історії Галичини 1913–1925 рр. Б.д., 8 арк.
- 74.Спр. 62/VII. Матеріали до історії Галичини в р. 1340: 1) Література критична до походів Казимира Великого на Русь в р. 1340, 18 арк. 2) Джерела до походів К[азимира] В[еликого] на Русь в р. 1340. Б.р., 17 арк.
- 75.Спр. 64/VII. XXXII. Матеріали до історії Галичини. Б.р., 22 арк.
- 76.Спр. 65/VII. Матеріали до історії України XVII ст. [нотатки]. Б.д., 49 арк.
- 77.Спр. 68/VII. Матеріали до історії України (1917–1932). Б.р., 19 арк.
- 78.Спр. 69/VII. Матеріали до історії України нової доби. VI. (Велика Україна, ч. 3). Б.р., 58 арк.
- 79.Спр. 70/VII. Матеріали до історії України (1772–1933). IV. (Галичина, ч. 2). Б.р., 90 арк.
- 80.Спр. 71/VII. Нові матеріали до історії Закарпатської України і Буковини, чч. XXVII–XXXV. 1937 р., 14 арк.
- 81.Спр. 74/VII. Матеріали до Хмельниччини. 15 березня 1895 р., 50 арк.
- 82.Спр. 75/ VII. Минуле і сучасне України [лекція]. 1943р., 12 арк.
- 83.Спр. 76/VIII. Національно-політичні відносини в Галичині від прилучення до Австрії в 1772 р. до 1837 р. [машинопис]. 1940 р., 90 арк.
- 84.Спр. 77/VIII. Національно-політичні відносини в Галичині від прилучення до Австрії в 1772 р. до 1837 р. Б. р., 69 арк.

- 85.Спр. 78/VIII. Національно-політичні відносини в Галичині від прилучення до Австрії в 1772 р. до 1837 р. [машинопис, перша редакція]. Б. р., 86 арк.
- 86.Спр. 81/VIII. Наша минувшина, а теперішність [лекція читана в «Міщанському братстві»]. Тернопіль, 1912, 63 арк.
- 87.Спр. 81/IX Питання поділу Галичини і об'єднання українських земель, що були під Австрією. Б.р., 67 арк.
- 88.Спр. 83/IX. Погляд на історію України. Б.д., 9 арк.
- 89.Спр.85/IX. Політичні партії на Україні від Хмельницького до Мазепи[пізніша редакція]. Львів, 1913, 30 арк.
- 90.Спр.86/IX. Політичні партії на Україні від Хмельницького до Мазепи [матеріали]. Львів, 1913, 33 арк.
- 91.Спр.89/IX Політичні і культурні відносини в Галичині 1850 до 1880 рр. Б.р., 44 арк.
- 92.Спр.97/IX. Помилкові погляди на історію України. Б.р., 8 арк.
- 93.Спр. 103/X. Славний і могутній колись нарід український // свою душу й серце. Б.р., 2 арк.
- 94.Спр. 106/X. Соціальна боротьба у Східній Галичині в середині XIX віку [машинопис]. Б.р., 41 арк.
- 95.Спр. 107/X. Соціальні і національно-політичні погляди між українським народом у Галичині в середині XIX століття. Б.р., 97 арк.
- 96.Спр. 108/X. Соціальні і національно-політичні погляди між українським народом у Галичині в середині XIX століття [машинопис]. Б.р., 166 арк.
- 97.Спр. 109/X. Соціальні і національно-політичні погляди між українським народом у Галичині в середині XIX століття [машинопис]. Б.р., 169 арк.
- 98.Спр. 110/. XI. Причини наших політичних катастроф в минулих і новіших часах [лекція]. 3 березня 1933 р., 7 арк.
- 99.Спр. 113/XI. Український національний рух в Галичині в першій половині XIX ст. [доповідь прочитана в червні 1940 року на сесії АН УРСР у Львові]; [машинопис; дві редакції]. 1940 р., 28 арк.

100. Спр. 121/IXа. Рукопис праці «Фізгеографія, економіка, етнічні та інші суспільні відносини в Галицькому князівстві в половині XII в.». Б.р., 50 арк. [Рукопис праці «Соціальна боротьба в Галицькому князівстві в середині XII віка та Іван Берладник» – Р.Т.].
101. Спр. 122/XI а. Фізгеографія, економіка і етнічні та суспільні відносини в Галицькому князівстві в половині XII в. [машинопис]. Б.р., 69 арк. [«Соціальна боротьба в Галицькому князівстві в середині XII віка та Іван Берладник» – Р.Т.].
102. Спр. 125/XII. Виклад для ремісничої молоді // 1848 рік – Головна Руська Рада [лекція]. Б.р., 9 арк.
103. Спр. 133/XIII. Матеріали до аграрних відносин Східної Галичини половині XIX віку. З архіву львівської Головної Ради [машинопис]. 1946–1948 рр., 27 арк.
104. Спр. 135/XIII. Материалы по аграрным отношениям в восточной Галиции в первой половине XIX века. Б.р., 12 арк. [переклад на російську Б. Кремортат].
105. Спр. 136/XIII. Матеріали до історії Галичини 1848–1851 рр. [виписки, плани]. Б.р., 44 арк.
106. Спр. 142/XIII. Миллер И. С. Отзыв на статью доцента Е.А. Терлецкого «Крестьянский вопрос и Главный Украинский Совет (Головна Руська Рада) во Львове в 1848–1851 гг. [машинопис]. 1948 р., 7 арк.
107. Спр. 142/XIII. Організація Руських Рад в Галичині в 1848–1851 рр. 1946 р., 39 арк.
108. Спр. 143/XIII. Організація Руських Рад в Галичині в 1848–1851 роках [машинопис]. 1947 р., 82 арк.
109. Спр. 144/XIII. Організація Руських Рад в Галичині в 1848–1851 роках [машинопис]. 1947., 82 арк.
110. Спр. 148/XIV Питання поділу Галичини і об'єднання українських земель, що були під Австрією в 1848–1850 рр. [машинопис]. 1944 р., 55 арк.

111. Спр. 156/XV. Селянські справи і Головна Руська Рада (1848–1951) [машинопис]. 1948 р., 62 арк.
112. Спр. 157/XV. Селянські справи і Головна Руська Рада (1848–1951) [машинопис]. Б.р., 60 арк.
113. Спр. 158/XV. Селянські справи і Головна Руська Рада (1848–1951) [машинопис]. Б.р., 82 арк.
114. Спр. 184/XVII. Взаємовідносини східних і західних слов'ян. Б.р., 165 арк.
115. Спр. 184а/XVII. Примітки до роботи про взаємовідносини східних і західних слов'ян. Б.р., 25 арк.
116. Спр. 186/XVIII. Матеріали до історії слов'ян [чорновики, конспекти, бібліографія]. Б.р., 102 арк.
117. Спр. 189/XVIII. Dzieje Slowian do r. 1000. Ч. I. 1894 р., 28 арк.
118. Спр. 190/XVIII. Dzieje Slowian do r. 1000. Ч. II. 1893 р., 27 арк.
119. Спр. 225/XX. Вияснення О. Терлецького в справі пороблених різних закидів в українській і російській пресі [машинопис]. 1950 р., 7 арк.
120. Спр. 306/XXVI Зауваження на роботу [рецензія на]: «Соціальні і політичні погляди між українським народом в половині XIX ст.» [машинопис]. 1947 р., 3 арк.; Доц. А. Брагінець [рецензія на]: «Організація Руських Рад в Галичині в 1848–1851 рр. – 82 ст.» [машинопис]. 1951 р., січень, 1 арк.
121. Спр. 221/XX. Важна історична подія [машинопис]. Б.р., 3 арк.
122. Спр. 223/XX. Вибрані питання з історіографії. Б.р., 18 арк.
123. Спр. 227/XX. Загальні замітки про освітню працю між народом [лекція-конспект]. Б.р., 6 арк.
124. Спр. 229/XX. Замість некрологу [про книгу Й. Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» з нагоди смерті великого гіганта думки і чину]. 23 березня 1953 р., 20 арк.
125. Спр. 235/XXI. Kilka uwag o pokoju szegedyńska. 28 листопада 1894 р., 12 арк.

126. Спр. 238/XXI. Конспекти творів класиків марксизму-ленінізму, 22 арк.
127. Спр. 241/XXI. Купець в історії культури і цивілізації [лекція], 4 арк.
128. Спр. 245/XXI. G. Masperos «Geschichte der morgenländischen Völker im Altertum» [конспект]. 20 жовтня 1894 р., 38 арк.
129. Спр. 248/XXI. Матеріали до всесвітньої історії (стародавня історія та середні віки). Б.р., 130 арк.
130. Спр. 250/ XXII. Міркування на полі всесвітньої історії. Б.р., 98 арк.
131. Спр. 251/XXII. Міркування на історичні теми. Б.р., 66 арк.
132. Спр. 253/XXII. Навчання історії у всенародних школах [чорновий план лекції]. Б.р., 3 арк.
133. Спр. 258/XXII: Реферат про навчання середньовічної історії, 1939–1940, 6 арк.
134. Спр. 259/ XXII. Терлецький Омелян Антонович. «Роля рідної історії в національній усвідомлювані нашого народу. Реферат на конгрес «Просвіти» у Львові в 1929 р.». 1929 р., вересень, 26 арк.
135. Спр. 283/XXIV. Студентський конспект з географії. Б.р. 35 арк.
136. Спр. 285/ XXIV. Конспекти з всесвітньої історії. Ч. 1. Б.р., 36 арк.
137. Спр. 286/ XXIV. Конспекти з всесвітньої історії. Ч. 2. 1894 р., 55 арк.
138. Спр. 287/XXIV. Конспекти з всесвітньої історії. Ч. 3. 1895 р., серпень 13, 21 арк.
139. Спр. 307/XXVI. Спірні питання. Б.р., 2 арк.
140. Спр. 315/XXIX. Бадлюк [Прощальна промова з нагоди залишення О.Терлецьким посади директора «Рідної школи»]. Львів, 1934 р., лютий, 4 арк.
141. Спр. 329/ XXIX Переписка [чотири листи з Євгенією Терлецькою]. 1942 р., 4 арк.
142. Спр. 292/XXV. Враження з подорожі в Італію, 1906 р., 9 арк,

143. Спр. 293/XXV. Географічні записки і загальні враження [щоденник подорожі], 1906 р., 10 арк.
144. Спр. 294/XXV. Загальна характеристика міст та загальні уваги подорожі в Італію, 1906 р., 13 арк.,
145. Спр. 296/XXV. Кілька уваг про Італію [помітки про подорож], 6 арк.
146. Спр. 299/XXV. Нариси з Італії [2 нариси], 1906 р., 90 арк.
147. Спр. 332/XXIX. Інструкція для подорожі по Італії та Греції. Відень, 1900 р., 2 арк.

ОПУБЛІКОВАНІ МАТЕРІАЛИ

148. Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: У 2 кн. – Кн. 1: 1936–1947 / [відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій; упорядн. О. С. Рубльов, О. В. Юркова. НАН України. Інститут історії України]. – Київ : Інститут історії України, 2011. – 630 с.
149. Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Київ : Наукова думка, 1995. – Т. 2: 1953–1966 / [упоряд. Т. Галайчак та ін.]. – Львів : [б.в.], 1996. – 919 с.
150. Протоколи засідань Товариства Українських Наукових Викладів ім. Петра Могили (1906–1939 рр.) / [упоряд. і тлумач Богдан Горбів]. – Львів: Тріада плюс, 2012. – 327с.
151. Товариство Просвіта у Львові. Статути / [упоряд. В. Пашук]. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Львівське обласне об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка. – Львів, 1999. – 271 с.
152. У лецатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). Збірник документів і матеріалів. У 2 ч. – Ч. 2: 1944–1956 рр. / [упоряд. Р. Я. Пиріг та ін.]. НАН України.

- Інститут історії України; Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Київ, 1996. – 247 с.
153. Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1.I.1935– 25.XII.1937 р. – Львів: Накладом Товариства, 1937. – 126 с.
 154. Юркова О. В. Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР, 1936–1941 / О. В. Юркова. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2001. – 210 с.
 155. Blazheiovskyi Dmytro. Historical Šematism of the Eparchy of Peremyśl including the Apostolic Administration of Lemkivščyna, 1828–1939 / Dmytro Blazejowskyj. – Lviv : Kamenyar, 1995. – 1008 s.
 156. Dziennik Urzędowy Kuratorjum Okręgu Szkolnego Lwowskiego. – Lwów : Nakładem Kuratorjum O. S. L., 1928. – Rocznik XXXII.
 157. Dziennik Urzędowy Kuratorjum Okręgu Szkolnego Lwowskiego. – Lwów : Nakładem Kuratorjum O. S. L., 1930, Rocznik XXXIV.
 158. Kronika uniwersytetu Lwowskiego / [zestawił W. Hahn]. – Lwów : Senat Akademicki Uniwersytetu Lwowskiego, 1899. – T. 1 (1894/95–1897/98). – 265 s.

Звіти

159. Державна гімназія з українською мовою навчання у Львові. Звідомлення за шкільні роки 1921/22 – 1930/31 і за шкільний рік 1931/32. – Львів: Накладом батьківського комітету, 1932. – 85 с.
160. Звідомлення з діяльності Українського Педагогічного Товариства за час від 1 вересня 1922 по 31 серпня 1923 р. – Львів, 1923. – 8 с.
161. Звідомлення з діяльності Українського Педагогічного Товариства за час від 1 вересня 1923 до 31 серпня 1924. – Львів, 1924. – 17 с.
162. Звіт дирекції Академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1920/1921. – Львів: Накладом наукового фонду, 1921. – 39 с.
163. Звіт дирекції ц. к. Академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1913/1914 рр. – Львів, 1914. – 114 с.

164. Звіт дирекції ц.к. гімназії Франц-Йосифа I в Тернополи за рік шкільний 1905/1906. – Тернопіль : Накладом фонду шкільного з друкарні Йосифа Степка, 1906. – 58 с.
165. Звіт з діяльності Товариства «Просьвіта» за час від 1 січня 1902 до 31 грудня 1903. – Львів : Накладом Т-ва «Просьвіта», 1904. – 45 с.
166. Звіт з діяльності Товариства «Просвіта» у Львові за 1925 рік. – Львів : Накладом Т-ва «Просвіта», 1925. – 23 с.
167. Звіт з діяльності Товариства «Просвіта» за час від 25 грудня 1925 року до 24 грудня 1926: [Відбитка]. – [Львів, 1927. – С. 229–258]. – Передрук з «Народної Просвіти» за 1927 р.
168. Звіт з діяльності Товариства «Просвіта» за час від 25.XII.1926 року до 25.XII.1927. – Львів : Накладом Т-ва «Просвіта», 1927. – 122 с.
169. Звіт з діяльності Товариства «Просвіта» за час від 1-го січня 1929 до 30-го червня 1930 р. – Львів : Накладом Т-ва «Просвіта», 1931. – 103 с.
170. Звіт Товариства «Просьвіта» з діяльності за час від 1 січня 1908 до 31 грудня 1909. – Львів : Коштом і заходом Т-ва «Просьвіта», 1910. – 139 с.
171. «Просвіта». 1936–1938: Звідомлення з діяльності за час від 1 січня 1936 р. по 31 грудня 1938 р. XLIX Загальні збори «Просвіти» 8 червня 1939. – Львів, 1939. – 84 с.
172. Товариство «Просвіта» в рр. 1933–1935. Звідомлення з діяльності за час від 1 січня 1933 р. до 31 грудня 1935 року. – Львів : Накладом Т-ва «Просвіта», 1936. – 71 с.
173. Część urzędowa // Sprawozdanie dyirekcji c. k. Wyższego Gimnazjum Realnego w Stryju za rok szkolny 1891. – Stryj: Nakładem funduszu naukowego, 1891. – S. 73–110.
174. Spis nauczycieli szkół wyższych, średnich, zawodowych, seminarjów nauczycielskich oraz wykaz zakładów naukowych i władz szkolnych. Rocznik II / [zestawił Z. Zagórowski]. – Warszawa; Lwów, 1926. – 665 s. (S. 142)

175. Sprawozdanie c. k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1898/9. – Lwów : Nakładem c. k. Rady szkolnej krajowej, 1899. – 17 s.+ XVII.
176. Sprawozdanie c. k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1904/5. – Lwów: Nakładem c. k. Rady Szkolnej krajowej, 1905. – 83 c.
177. Sprawozdanie c. k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1908/1909. – Lwów: Nakładem c. k. Rady szkolnej krajowej, 1910. – 166 s.
178. Sprawozdanie dyrekcji c. k. Wyższego Gimnazjum Realnego w Stryju za rok szkolny 1890. – Stryj: Nakładem funduszu naukowego, 1890. – 42 s. + VIII.
179. Sprawozdanie dyrekcji c. k. gimnazjum w Stryju za rok szkolny 1892. – Stryj: Nakładem funduszu naukowego, 1892. – 77 s.
180. Sprawozdanie dyrekcji c. k. Wyższej Szkoły Realnej a drugie c. k. gimnazjum w Jarosławiu za rok szkolny 1886. – Jarosław : Nakładem funduszu naukowego, 1886. – 64 s.
181. Sprawozdanie dyrekcji c. k. Wyższego Gimnazjum w Tarnopolu za rok szkolny 1899. –Tarnopol: Nakładem funduszu naukowego, 1899. – 85 s.
182. Sprawozdanie dyrekcji c. k. Wyższej Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1900/01. – Tarnopol : Nakładem funduszu naukowego, 1901. –82 s.
183. Sprawozdanie dyrekcji c. k. Wyższej Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1901/02. – Tarnopol: Nakładem funduszu naukowego, 1902. – 84 s.
184. Sprawozdanie dyrekcji c. k. Wyższej Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1902/03. – Tarnopol: Nakładem funduszu naukowego, 1903. – 63 s.
185. Sprawozdanie dyrekcji c. k. Wyższej Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1903/04. – Tarnopol: Nakładem funduszu naukowego, 1904. – 64 s.
186. Sprawozdanie dyrekcji c. k. Wyższej Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1904/05. – Tarnopol: Nakładem funduszu naukowego, 1905. – 71 s.

187. Sprawozdanie dyrekcji c. k. Wyższej Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1905/6. – Tarnopol: Nakładem funduszu naukowego, 1906. – 63 s.
188. Sprawozdanie dyrekcji c. k. Wyższej Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1906/7. – Tarnopol: Nakładem funduszu naukowego, 1907. – 62 s.
189. Sprawozdanie dyrekcji c. k. Wyższej Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1908/9. – Tarnopol: Nakładem funduszu naukowego, 1909. – 70 s.
190. Sprawozdanie dyrekcji c. k. Wyższej Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1909/10. – Tarnopol: Nakładem funduszu naukowego, 1910. – 68 s.
191. Sprawozdanie dyrekcji c. k. Wyższej Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1910/11. – Tarnopol: Nakładem funduszu naukowego, 1911. – 84 s.
192. Sprawozdanie dyrekcji c. k. Wyższej Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1911/12. – Tarnopol: Nakładem funduszu naukowego, 1912. – 77 s.
193. Sprawozdanie dyrekcji c. k. Wyższej Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1912/13. – Tarnopol: Nakładem funduszu naukowego, 1913. – 53 s.
194. Sprawozdanie dyrekcji c. k. Wyższej Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1913/14. – Tarnopol: Nakładem funduszu naukowego, 1914. – 80 s.
195. Sprawozdanie dyrekcji Pańswowego III. Gimnazjum im. Króla Stefana Batorego we Lwowie za rok szkolny 1929/1930. – Lwów: Nakładem Dyrekcji Gimnazjum i Koła Rodzicielskiego, 1930. – 48 s.
196. Wiadomości szkolne // Sprawozdanie dyrekcji c. k. Wyższego Gimnazjum Realnego w Stryju za rok szkolny 1887. – Stryj: Nakładem funduszu naukowego, 1887. – S. 1–34.
197. Wiadomości szkolne // Sprawozdanie dyrekcji c. k. Wyższego Gimnazjum Realnego w Stryju za rok szkolny 1888. – Stryj: Nakładem funduszu naukowego, 1888. – S. 1–38.

Спогади

198. Б. Л. Таборова Мельпомена / Богдан Лепкий // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Число 4. – С. 3.
199. Боднарчук І. Із поживклих листків хроніки Стрийської гімназії / І. Боднарчук //Свобода. – Джерсі-Сіті, 1986. – 19 лютого. – С. 2.

200. Городиський Зенон. Державний університет ім. Івана Франка у Львові (спогад з часів совєтської окупації в 1939-41 роках) / Зенон Городиський // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1989. – 7 лютого. – С. 2. [продовж. у]: 8 лютого. – С. 2; 9 лютого. – С. 2; 10 лютого. – С. 2; 11 лютого. – С. 2; 14 лютого. – С. 2. ; 15 лютого. – С. 2; 16 лютого – Ч. – С. 2, 8.
201. Домбровський О. Портрети з етикеткою й без етикетки / О. Домбровський // Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові: на 100-річчя першого українського іспиту зрілості. 1878–1978. – Мюнхен; Філядельфія: [б. в.], 1982. – II частина. – С. 105–119.
202. Домбровський О. Семінар з історії України при НТШ у тридцятих роках / О. Домбровський // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1973. – Вип. 1–2. – С. 119–130.
203. Дужий П. Українська справа: вчора і сьогодні / П. Дужий; [упоряд. І. Васюта]. – Львів : Афіша, 2002. – Т. 1. Л. – 563 с.
204. Кордуба М. Приїзд проф. Грушевського до Львова (особисті спомини) / М. Кордуба // Вістник Союзу визволення України. Відень. – 1916. – Ч. 128 (68). – 10 грудня. – С. 795–796.
205. Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія) / І. Крип'якевич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність [відп.ред. Я. Ісаєвич]. – Львів, 2001. – Вип. 8. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 75–140.
206. Матла З. Націоналістичне підпілля в Академічній гімназії в 1929–1930 рр. / З. Матла // Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові: на 100-річчя першого українського іспиту зрілості. 1878–1978. – Філядельфія; Мюнхен: [б. в.], 1978. – С. 283–297.
207. Монцібович О. Мої спомини з Академічної Гімназії 1920–1928 / О. Монцібович // Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові: на 100-річчя першого українського іспиту зрілості 1878–1978. – Філядельфія; Мюнхен: [б. в.], 1978. – С. 507–513.

208. Олесницький Є. Сторінки з мого життя / Є. Олесницький // Діло. – 1935. – 26 січня. – С. 4.
209. Олянчин Домет. Спогади про культурно-світню працю на Підляшшю, Поліссі і Волині в 1917 р. / Домет Олянчин // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Число 1. – С. 12–13.
210. Сімович В. Перед двадцятьма роками (Спогад з праці по таборах полонених у Німеччині) / В. Сімович // Праці в двох томах. – Чернівці : Книги-XXI, 2005. – Т. 2: Літературознавство. Культура. – С. 775–792.
211. Старосольська-Любович У. Кузня духовного зростання / У. Старосольська-Любович // Приватна Дівоча гімназія «Рідної школи» Українського Педагогічного Товариства ім. Іллі та Іванни Кокорудзів у Львові / [редкол.: Н. Безкоровайна-Стецьків та ін.]. – Дрогобич: Відродження, 1997. – С. 46–49.
212. Шах С. Львів – місто моєї молодости. Цісарсько-Королівська Академічна гімназія / С. Шах. – Львів : Видавництво Національного університету «Львівська Політехніка», 2010. – 240 с.
213. Юсько С. Сторінки історії приватної дівочої гімназії «Рідної школи» УПТ ім. Іллі та Іванни Кокорудзів у Львові / С. Юсько // Приватна Дівоча гімназія «Рідної школи» Українського Педагогічного Товариства ім. Іллі та Іванни Кокорудзів у Львові / [редкол.: Н. Безкоровайна-Стецьків та ін.]. – Дрогобич: Відродження, 1997. – С. 30–38.
214. Hornik Maurycy. Historia zakładu / Maurycy Hornik // Księga pamiątkowa poświęcona zjazdowi jubileuszowemu z okazji 50-lecia istnienia Gimnazjum I. w Jarosławiu : 1884–1934. – Jarosław, 1934. – S. 45–64.

ДОСЛІДЖЕННЯ

Праці О. Терлецького

I. Книги

215. Терлецький Ом. Василь Константин князь Острожский. Історія фондації князя Острожского в Тернополи / О. Терлецький. – Тернопіль, 1909. – 47 с.
216. Терлецький О. Історія української громади в Раштаті 1915–1918 / О. Терлецький. – Київ; Ляйпціг : Українська накладня, 1919. – 428 с.
217. Терлецький О. Як будував і як руйнував український народ / О. Терлецький. — Львів : Накл. Укр. книгарні й антикварні 1921. — 19 с. («Знання»: Бібліотека популярно наукових викладів під редакцією О. Терлецького, Ч. І.).
218. Терлецький О. Кінець світу / О. Терлецький. – Львів, 1921. – 20 с. («Знання»: Бібліотека популярно наукових викладів під редакцією О. Терлецького, Ч. 6.).
219. Терлецький О. Історія Української держави: [У 2 т.]. Т. 1.: Княжа доба / О. Терлецький. – Львів : Накл. фонду «Учітеся, брати мої!», 1923. – 252 с.
220. Терлецький О. Історія Української держави: [У 2 т.]. Т. 2.: Козацька доба / О. Терлецький. – Львів: Накл. фонду «Учітеся, брати мої!», 1924. – 304 с.
221. Терлецький О. Елементарна географія / О. Терлецький. – Львів : Рідна школа, 1926. – 84 с.
222. Терлецький О. Вплив природи на історію України / О. Терлецький. – Львів : Накл. Т-ва «Просвіта», 1930. — 75с. (Ч.761).
223. Терлецький Омелян. Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками / О. Терлецький. — Львів : Вид. «Просвіти», 1930. — 92 с. — (Ч. 760). (Народня б-ка «Просвіти»).
224. Терлецький О. Гетьманська Україна і Запорозька Січ / О. Терлецький. – Львів: Накл. фонду «Учітеся, брати мої!», 1935. – 87 с. (Науково-популярна б-ка Т-ва «Просвіта»; Ч. 17 (1)).
225. Терлецький О. Історія України: [У 4 кн. Кн. 1]: княжа доба / О. Терлецький. – Львів : Накл. Т-ва «Просвіта», 1936. – 72с. – (Ч. 820).

226. Терлецький О. Історія України: [У 4 кн. Кн. 2]: козацька доба / О. Терлецький. – Львів : Накл. Т-ва «Просвіта», 1936. – 84 с. (Ч. 821)
227. Терлецький О. Історія України від 1782 до 1917 р.: [У 4 кн. Кн. 3] / О. Терлецький. – Львів : Накл. Т-ва «Просвіта», 1936. – 104 с. – (Ч. 827).
228. Терлецький О. Історія України від 1917 р. до найновіших часів: [У 4 кн. Кн. 4]: /О. Терлецький. – Львів : Накл. Т-ва «Просвіта», 1936. – 112 с. – (Ч. 830).
229. Терлецький О. Історія України з багатьма образками та мапами. Нове, переглянене й доповнене видання / О. Терлецький. – Львів: Накл. Т-ва «Просвіта», 1938. – 408 с.
230. Терлецький О. Від Переяслава до Конотопу (з приводу 280-ліття конотопського бою) / О. Терлецький. – Львів : Накл. Т-ва «Просвіта», 1939. – 84 с.
231. Терлецький О. Визвольна боротьба українського народу / О Терлецький. – Львів: Українське видавництво, 1941. – 92 с.
232. Терлецький Омелян. Як будував і як руйнував український народ / О. Терлецький. – Львів: Українське видавництво, 1941. – 24 с.
233. Терлецький О. Визвольна боротьба українського народу 1917-1921 рр. / О. Терлецький. – 2-ге вид. попр. – Лондон: Об'єднання бувших вояків українців, 1950. – 51 с.
234. Терлецький О. Історія Української держави: у 2 т. Т. 1. Княжа доба / О. Терлецький. – Нью-Йорк : Видавництво Чарторійських, 1972. – 247 с.
235. Терлецький О. Історія Української держави: у 2 т. Т. 2. Козацька доба / О. Терлецький. – Нью-Йорк : Видавництво Чарторійських, 1965. – 302 с.
236. Terletzkyj O. Die Ukrainer in Deutschland 1915–1918: Lager Rastatt / O. Terletzkyj. Übertr. aus d. Ukrain. v. Arthur Luther. – Leipzig: Ukrainischer Verlag, 1920. – 136 s.

II. Наукові та науково-популярні статті

237. Терлецький О. Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340 по смерті Болеслава Юрія II / О. Терлецький // Записки НТШ. – Львів, 1896. – Т. XVI. – С. 1–26.
238. Терлецький О. Козаки на Білій Русі в р. 1654–1656 / О. Терлецький // Записки НТШ. – Львів, 1896. – Т. XIV. – С. 1–30.
239. Терлецький О. Про Шевченківські вечерниці / О. Терлецький // Подільський голос. – 1904. – 1 грудня. – С. 2.
240. Терлецький О. Два музеї / О. Терлецький // Подільський голос. – 1906. – 25 січня. – С. 1–2; [продовження у]: Ч. 2. – 1 лютого. – С. 2.
241. Emilian Terlecki. Antropogeografia w szkołach średnich / E. Terlecki // Sprawozdanie Dyrekcji c. k. Wyższej Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1911/12. – Tarnopol: Nakładem funduszu naukowego, 1912. – S. 12–32.
242. Терлецький О. Антропологеографія в середніх школах / Омелян Терлецький // Наша школа. – Львів; Чернівці, 1913. – Рік V. – С. 234–259.
243. Терлецький О. Антропологеографія в середніх школах [передрук з «Нашої школи»] / О. Терлецький. – Львів : З друкарні НТШ, 1913. – 27 с.
244. Терлецький О. Дві лекції географії в середніх школах / О. Терлецький // Наша школа: науково-педагогічна часопись; під ред. С. Томашівського. – Львів; Чернівці, 1913. – Рік V – С. 36–43; 84–91.
245. Терлецький О. Кілька спізнених уваг про Шевченківські концерти у Львові / О. Терлецький // Діло. – 1914. – 7 мая. – С. 6–7; [продовження у]: 8 мая. – С. 7; 9 мая. – С. 6–7.
246. Терлецький О. Національне виховання і наша історія // Світло: місячник посвячений справам національного і суспільного виховання. – 1921. – липень. – Ч. 2. – С. 9–11.
247. Терлецький О. Новими шляхами // Світло: місячник посвячений справам національного і суспільного виховання. – 1921. – вересень. – Ч. 3. – С. 21–24.

248. Терлецький О. В справі видавництва «Учітеся» // Світло: місячник посвячений справам національного і суспільного виховання. – 1921. – листопад. – Ч. 5. – С. 50–51.
249. Терлецький О. Всеукраїнське виховання // Світло: місячник присвячений справам національного і суспільного виховання. – 1922. – січень-март. – Ч. 1–3. – С. 35–38.
250. Терлецький О. Географічні обставини і три українські держави // Народній ілюстрований календар товариства «Просвіта» на звичайний рік 1923. – Львів, 1922. – Річник 45. – С. 78–85.
251. О.Т. Про пам'ятні роковини [До річниці 22 січня 1918] / О. Терлецький // Народня Просвіта. – 1923. – Річник 1 (X). – Ч. 1. – С.7–8.
252. О.Т. На віче! / О. Терлецький // Народня Просвіта. – 1923. – Річник 1(X). – Ч. 5. – С.73–74.
253. О.Т. Сповнім обов'язок / О.Терлецький // Народня Просвіта. – 1923. – Річник 1(X). – Ч. 8. – С.1.
254. О.Т. В якій історичній добі тепер живемо ?/ О. Терлецький // Народня Просвіта. – 1923. – Річник1(X). – Ч. 8. – С. 131–133.
255. О.Т. Яка повинна бути народня просвіта? / О. Терлецький // Народня Просвіта, 1923. – Річник 1(X). – Ч. 10. – С. 155–156.
256. Терлецький О. Рідна школа і наша сучасність / О. Терлецький // Рідна школа. – 1927. – Ч. 1. – Червень. – С. 1–3.
257. Терлецький О. Суспільні верстви в історії України / О. Терлецький // Народній ілюстрований календар товариства «Просвіта» на звичайний рік 1929. – Львів, 1928. – Річник 51. – С. 132–140.
258. Вибух Везувія: (оповідання наочного свідка) / О. Терлецький // Життя і знання. – Львів, 1929 – Рік II. 1928–1929. – Ч. 16 (4). – С. 108–114.
259. Терлецький О. Мандрівні народи // Життя і знання. – Львів, 1929. – Рік II. 1928–1929. – Ч. 19/20 (7/8). – Квітень-травень. – С. 204–209.

260. Терлецький О. На Ватиканському горбі / О. Терлецький // Життя і знання. – Львів, 1929. – Рік II. 1928–1929. – Ч. 22/23 (10/11). – Липень–серпень. – С. 310–317.
261. Терлецький О. Україна на вершку могутости за козацької доби / О. Терлецький // Народній ілюстрований календар товариства «Просвіта» на звичайний рік 1930. – Львів, 1929. – Річник 52. – С. 77–84.
262. Терлецький О. Первісна культура людей / О. Терлецький // Життя і знання. – Львів, 1930. – Рік III. 1929–1930. – Ч. 31 (7). – Квітень. – С. 198–203.
263. Терлецький О. Україна і Московщина // Народній ілюстрований календар товариства «Просвіта» на звичайний рік 1931. – Львів, 1930. – Річник 53. – С. 68–78.
264. Терлецький О. Наука історії України в середніх школах з українською мовою навчання / О. Терлецький // Українська школа. Часопис т-ва «Учительська Громада» у Львові. – 1930. – Ч. 1. – С. 5–10.
265. Терлецький О. Гієритичне мистецтво в старинних і середньовічних часах / О. Терлецький // Життя і знання. – Львів, 1931. – Рік IV. 1930–1931. – Ч. 43(7). – квітень. – С. 208–214.
266. Терлецький О. Бенедиктинська мистецька школа в Бойроні / О. Терлецький // Життя і знання. – Львів, 1931. – Рік IV. 1930–1931. – Ч. 44 (8). – травень. – С. 236–239.
267. Терлецький О. З життя полонених-Українців в Німеччині в 1916 році / О. Терлецький // Літопис Червоної Калини. – 1932. – число 7–8 (листопад–серпень). – С. 8–10.
268. Терлецький О. Українці-полонені у в'язницькому таборі (під час повстання української держави в другій половині 1917 року / О. Терлецький // Літопис Червоної Калини. – 1932. – число 12 (грудень). – С. 4–5.

269. Терлецький О. Як полонені Українці у вецлярському таборі привитали революцію в 1917 році? / О. Терлецький // Літопис Червоної Калини. – 1932. – число 11 (листопад). – С. 6–8.
270. Терлецький О. Берестейський мир і українці-полонені у Вецлярському таборі / О. Терлецький // Літопис Червоної Калини. – 1933. – число 2 (лютий). – С. 17–19.
271. Терлецький Ом. Галичина [Україна: освіта культура] / О. Терлецький // Українська загальна енциклопедія; [за ред. І. Раковського]. – Львів; Станіславів; Коломия, 1933. – Т. 3: С–Я. – С. 829–831.
272. Терлецький О. Україна на вершку могутності за козацької доби / О. Терлецький// Ілюстрований календар-альманах Українського товариства «Просвіта» в реп. Аргентина на рік звичайний 1934. – Буенос-Айрес, 1934. – С. 107–115.
273. Терлецький О. Україна і Московщина / О. Терлецький // Ілюстрований календар-альманах Українського товариства «Просвіта» в реп. Аргентина на рік звичайний 1934. – Буенос-Айрес, 1934. – С. 141–154.
274. Терлецький О. Історія «Учительської громади» (1908–1933) / О. Терлецький // Двадцятьпятьліття товариства «Учительська громада». Ювілейний науковий збірник. – Львів, 1935. – С. 7–48.
275. Терлецький О. Наша традиція // О. Терлецький // Шлях Нації. Місячник Української національної політики і громадського життя. – Львів, 1935. – Ч. 2. – 1 червня – С. 7–10.
276. Терлецький О. Листопад // Омелян Терлецький // Шлях Нації. Місячник Української національної політики і громадського життя. – Львів, 1935. – Ч. 7. – 1 листопада. – С. 1–4.
277. Терлецький О. Галичина в історії України / О. Терлецький // Календар Червоної Калини на 1937 р. – Львів, 1936. – С. 28–36.

278. Терлецький Омелян. Положення української землі/ О. Терлецький // Шлях Молоді: Двотижневик позашкільного виховання молоді. – 1936. – Ч. 1. – 1 квітня. – С. 2.
279. Терлецький Омелян. Великі роковини / О. Терлецький // Рідна Школа. – 1936. – Ч. 2. – 15 січня. – С. 22.
280. Терлецький Омелян. Як повстала Велика Україна / О. Терлецький // Рідна Школа. – 1937. – Ч. 17. – 1 вересня. – С. 239.
281. Терлецький О. Листопад / О. Терлецький // Рідна Школа. – 1937. – Ч. 21. – 1 листопада. – С. 293–295.
282. О. Т. За століттями історії / О. Терлецький // Народний ілюстрований календар товариства «Просвіта» на звичайний рік 1937. – Львів, 1937. – Річник 57. – С. 12–13.
283. Терлецький О. Великий Гетьман (з приводу 280-ліття смерти Б. Хмельницького) / О. Терлецький // Просвіта. Місячник освіти-культури. – 1937. – Ч. 7–12 (липень-грудень). – С. 138–140.
284. Терлецький О. Велика подія: Берестейський мир / О. Терлецький // Народний ілюстрований ювілейний календар товариства «Просвіта» на звичайний рік 1938. – Річник 58. – Львів, 1938. – С. 105–108.
285. Терлецький О. Гадяцька умова: з приводу 280-ліття / О. Терлецький // Тимощук Гриць. Про характер; Богацький Василь. На роздоріжжі. – Львів : Накл. Т-ва «Просвіта», 1938. – С. 42–48.
286. Терлецький О. 30-ліття «Учительської Громади» (1908–1938) / О. Терлецький // Українська школа. – Львів, 1938. – Ч. 1–6. – С. 2–5.
287. Терлецький О. Велика битва під Конотопом: у 280-ті роковини конотопської перемоги / О. Терлецький // Народний ілюстрований календар товариства «Просвіта» на звичайний рік 1939. – Львів, 1939. – Річник 59. – С. 76–79.
288. Терлецький О. Історія України / О. Терлецький // Український голос. – Проскурів, 1941. – Ч. 1–19.

289. Терлецький О. Як будував і як руйнував український народ / О. Терлецький // Крем'янецький вісник. – 1941. – №23. – 19 жовтня.
290. Терлецький О. Бій під Крутами / О. Терлецький // Крем'янецький вісник. – 1942. – №8.
291. Терлецький О. Було колись Україна вміла панувати: Драматична історія України. Україна як культурний чинник. Україна заборолом культури перед степовиками. Україна і Польща. Україна і Московщина. Кінцеві замітки / О. Терлецький // За народ: календар на 1942. – Львів : Українське видавництво, 1942. – С. 49–55.
292. Терлецький О. Майбутнє України / О. Терлецький // За народ: календар на 1942. – Львів : Українське видавництво, 1942. – С. 55–57.
293. Терлецький О. Творчість Т. Шевченка – історична подія / О. Терлецький // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1942. – 10 березня. – С. 2.
294. Терлецький О. Вибух Везувія / О. Терлецький // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1943. – 8 вересня. – С. 4. [продовження у]: 9 вересня. – С. 4; 10 вересня. – С.4.
295. Терлецький О. Головна Руська Рада в 1848–1851 рр. / О. Терлецький // Краківські вісті. – 1943. – Ч. 119. – С. 3–4; [продовження у]: Ч. – 120. – С. 4–5.
296. Терлецький О. Маркіян Шашкевич / О. Терлецький // Поклін Маркіянові Шашкевичеві: матеріали та вказівки. – Краків; Львів: Українське видавництво, 1943. – С.14–21.
297. Терлецький О. Молодь в історії України / О. Терлецький // Студентський прапор. – 1944. – Ч. 1(7). – Січень. – С. 33–38.
298. Терлецький О. Творчість Тараса Шевченка – історична подія / О. Терлецький // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1945. – 9 березня. – С. 2.

III. Статті в таборових виданнях (1918–1919)

299. О. Т. З політичного поля / О. Терлецький // Громадська Думка. – Вецярь, 1918. – Ч. 1–2. – 6 січня. – С. 3–4.
300. О. Т. Чому я викладав астрономію / О. Терлецький // Громадська Думка. – Вецярь, 1918. – Ч. 1–2. – 6 січня. – С. 4–5.
301. О. Т. З політичного поля [2. Що таке палямент і яке його завданнє] / О. Терлецький // Громадська Думка. – Вецярь, 1918. – Ч. 3–4. – неділя, 13 січня. – С. 3–4.
302. О. Т. З політичного поля [3. Правительство і його завданнє; 4. Судові власти в державі] / О. Терлецький // Громадська Думка. – Вецярь, 1918. – Ч. 5–6. – 20 січня. – С. 3.
303. О. Т. З політичного поля [5. Парламент і горожанє] / О. Терлецький // Громадська Думка. – Вецярь, 1918. – Ч. 7. – 24 січня. – С. 2.
304. О.Т. З політичного поля [6. Правительство і горожанє] / О. Терлецький // Громадська Думка. – Вецярь, 1918. – Ч. 17. – 16 березня. – С. 3.
305. О. Т. Українська справа в німецькім парляменті / О. Терлецький // Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 17. – 27 лютого. – С. 2.
306. О. Т. З політичного поля / О. Терлецький // Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 18. – 2 березня. – С. 2.
307. О. Т. Німецькі усівя мира Росії / О. Терлецький // Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 19. – 6 березня. – С. 1.
308. О. Т. Заповіт Шевченка виконаний / О. Терлецький // Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 20. – 9 березня. – С. 1.
309. О. Т. Мир Росії з чотирма союзними державами / О. Терлецький // Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 20. – 9 березня. – С. 1–2.
310. О. Т. Найблизші завдання української республіки / О. Терлецький // Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 22. – 16 березня. – С. 1–2.
311. О. Т-ий. Після більшевицького наїзду / О. Терлецький // Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 23. – 20 березня. – С. 1.

312. О. Т. З нагоди десятих роковин смерти Володимира Антоновича / О. Терлецький // Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 25. – 27 березня. – С. 4.
313. О. Т. Більше довірря / О. Терлецький // Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 26. – 30 березня. – С. 1.
314. О. Т-ий. Українська Республіка і велика боротьба на Заході / О. Терлецький // Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. – 27. – 3 квітня. – С. 4.
315. О. Т-ий. Парлямент чи Робітнича Рада / О. Терлецький // Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 29. – 10 квітня. – С. 4.
316. О. Т. Армія у нас буде / О. Терлецький // Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 30. – 13 квітня. – С. 1.
317. О. Т. Наша сила в наших селах / О. Терлецький // Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 31–32. – 20 квітня. – С. 1.
318. О. Т-ий. Дещо про опозицію / О. Терлецький // Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 31–32. – 20 квітня. – С. 4–5.
319. О. Т. Не люблять нас / О. Терлецький // Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 33–34. – 27 квітня. – С. 1.
320. О. Т-ий. Українська держава перед небезпекою анархії / О. Терлецький // Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 35–36. – 4 травня. – С. 1.
321. О. Т. У четвертім році війни / О. Терлецький // Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 54. – 10 серпня. – С. 1.
322. О. Т. В ім'я незалежности української держави / О. Терлецький // Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 56. – 24 серпня. – С. 1.
323. О. Т. Чи треба нам федерації з Москвою / О. Терлецький // Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 57. – 31 серпня. – С. 1.
324. О. Т. Сказане слово / О. Терлецький // Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 58. – 7 вересня. – С. 1.

325. О. Т. Гетьман Скоропадський у цісаря Вільгельма II / О. Терлецький // Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 59. – 14 вересня. – С. 1.
326. О.Т. По гостині гетьмана Скоропадського в Німеччині / О. Терлецький // Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 60. – 21 вересня. – С. 2.
327. Даренко. Що таке революція і чи вона потрібна / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 3. – 5 березня. – С. 3–4.
328. Даренко. Директорія // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 4. – 8 березня. – С. 3–4.
329. Даренко. Зірвання переговорів між Україною і Польщею / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 5. – 15 березня. – С. 1–2.
330. Д. Дотеперішні наслідки світової війни / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 5. – 15 березня. – С. 4.
331. Даренко. Галицька Україна / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 5. – 15 березня. – С. 2–3.
332. Д. Ще про наслідки світової війни/ О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 6. – 19 березня. – С. 4.
333. Даренко. Робочий народ в нашій київській державі / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 6. – 19 березня. – С. 2–3.
334. Д. «Волимо під царя православного» / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 7. – 22 березня. – С. 1–2.
335. Даренко Заведення панщини на українських землях/ О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 7. – 22 березня. – С. 2–3.
336. Даренко. Суспільний лад в козацько-українській державі // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 9. – 29 березня. – С. 2–3.
337. Д. Що буде даліше? / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 10. – 2 квітня. – С. 1–2.
338. Даренко. Угорщина і Семигород / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 10. – 2 квітня. – С. 2–3.

339. Д. Власними силами / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 11. – 5 квітня. – С. 1-2.
340. Даренко. Чому на Україні тепліше вліті, а холодніше в зимі чим у Німеччині/ О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 11. – 5 квітня. – С. 4.
341. Д. Руки геть! / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 12. – 9 квітня. – С. 1.
342. Даренко. Земельна справа в Україні // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 12. – 9 квітня. – С. 2–3.
343. Даренко. По світу / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 13. – 12 квітня. – С. 2–3.
344. Д. Львів і Данціг/ О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 14. – 16 квітня. – С. 2.
345. Даренко. Найменчі єства на світі / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 14. – 16 квітня. – С. 2–3.
346. Д. Вандрівні душі / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 15. – 19 квітня. – С. 2.
347. Даренко. Воскресення народів / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 15. – 19 квітня. – С. 3–4.
348. Даренко. Будовання і руйнування в українській історії/ О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 16. – 26 квітня. – С. 2–3.
349. Даренко. В яких обставинах повстало християнство / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 17–18. – 3 травня. – С. 3–4.
350. Д. В справі організації селянських хорів / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 19. – 7 травня. – С. 2–3.
351. Д. Стара пісня / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 20. – 10 травня. – С. 1–2.
352. Даренко. По світу / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 20. – 10 травня. – С. 2–3.

353. Д. Міждержавні наради / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 21. – 14 травня. – С. 2–3.
354. Д. Герб України / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 22. – 17 травня. – С. 2–3.
355. Даренко Польща [Загальний погляд на польську історію] / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 23. – 21 травня. – С. 2–3.
356. Даренко Польща [Загальний погляд на польську історію] / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 24. – 24 травня. – С. 2–3.
357. Даренко Польща [Вплив географічних обставин на історію Польщі] / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 25. – 28 травня. – С. 2–3.
358. Даренко Польща / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 26. – 31 травня. – С. 2–3.
359. Даренко. Польща [Характерні черти польського життя 1. Національна ідея і польський шовінізм] / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 27. – 4 червня. – С. 2–3.
360. Даренко. Польща [2. Польський католицизм; 3. Польська література] / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 28. – 7 червня. – С. 2–3.
361. Даренко. Польща [4. Польський імперіялізм] / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 29. – 11 червня. – С. 2–3.
362. Даренко. Польща [Польща як сусід] / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 30. – 14 червня. – С. 2.
363. Д. Гості з Марса / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 34. – 28 червня. – С. 2.
364. Даренко. Дещо з історії Німеччини / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 34. – 28 червня. – С. 2–3.
365. Даренко. Загальні уваги про товариства / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 35. – 2 липня. – С. 2–3.

366. Д. Рішаюча хвиля / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 37. – 9 липня. – С. 1–2.
367. Даренко. Значіння західних українських земель в нашій історії / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 37. – 9 липня. – С. 2–3.
368. Даренко. Іван Гус і гусити / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 38. – 12 липня. – С. 2–3.
369. Даренко. Люблинська унія / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 39. – 16 липня. – С. 1–3.
370. Д. Четвертий фронт / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 40. – 19 липня. – С. 1–2.
371. Д. Антанта й Україна // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 47. – 13 серпня. – С. 1–3.
372. Даренко. Чужі народи на Україні / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 48. – 16 серпня. – С. 2–3.
373. Даренко. В ім'я незалежної України / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 55. – 10 вересня. – С. 1–2.
374. Даренко. З Німеччини у Чехо-Словакію / О. Терлецький // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 56. – 13 вересня. – С. 3–4 [продовження у]: Ч. 57. – 17 вересня. – С. 2–3.

IV. Рецензії

375. Терлецький О. [Рец.]: Миклашевский И. Н. К истории хозяйственного быта московского государства. – Москва, 1894. – Часть I.: Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII века. – 310 с. // Записки НТШ. – Львів, 1895. – Т. V. – С. 67–68.
376. Терлецький О. [Рец.]: Рубинштейн С. Хронологический указатель указов и просветительных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 г. – Вильно, 1894 // Записки НТШ. – Львів, 1895. – Т. V. – С. 71.

377. Терлецький О. [Рец.]: *Ateneum*. – t. II. – Cz. 2. – S. 202–221 // *Записки НТШ*. – Львів, 1895. – Т. VIII. – С. 17–18.
378. Терлецький О. [Рец.]: *Jablonowski A. Handel Ukrainy w XVI w.* // *Ateneum*. – 1895. – t. II. – S. 232–258 // *Записки НТШ*. – Львів, 1896. – Т. IX. – С. 12–14.
379. Терлецький О. [Рец.]: *Ateneum* // *Записки НТШ*. – Львів, 1896. – Т. XIV. – С. 24–25.
380. Терлецький О. [Рец.]: *Biblioteka warszawska* // *Записки НТШ*. – Львів, 1896. – Т. XIV. – С. 25.
381. Терлецький О. [Рец.]: *Rozprawy Akademii umijstności. Wydział historyczno-filozoficzny. Serya II. T. X.* – Krakow, 1898. – Т. XXXV. – 498 s. // *Записки НТШ*. – Львів, 1899. – Т. XXX. – С. 35–37.
382. Терлецький О. [Рец.]: Д. Дорошенко. *Мої спомини про недавнє минуле 1914–1918. Частина I–III* // *Літературно-науковий вісник*. – Львів, 1924. – Т. 85. – С. 83–86.
383. О.Т. Гордощі просвітніх бібліотек: [Рец. на кн.]: *Українська загальна енциклопедія. Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія українського війська*. – Л., 1936. – 568 с. // *Просвіта: місячник освіти-виховання-культури*. – Львів, 1937. – Рік. II. – Ч. 1–2 (січень–лютий). – С. 22–23.
384. Терлецький О. *Історія українського війська* [Рец.: Крип'якевич І., Гнатевич Б. *Історія українського війська*. – Л., 1936. – 568 с.] // *Діло*. – 1937. – Ч. 3. – 3 січня. – С. 3, 6; Ч. 4. – 5 січня. – С. 7.

V. Рецензії на праці О. Терлецького

385. Молчановский М. [Рец.]: Терлецький О. *Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340 по смерті Болеслава Юрія II* // *Записки НТШ*. – Львів, 1896. – Т. XVI. – С. 1–26 // *Киевская Старина*. – 1896. – Кн. 10. – С. 34.

386. Молчановский М. [Рец.]: Терлецький О. Козаки на Білій Русі в р. 1654–1656 // Записки НТШ. – Львів, 1896. – Т. XIV. – С. 1–30 // Киевская Старина. – 1897. – Кн. V. – С. 76.
387. Крип'якевич І. Нові критерії української історії / І. Крип'якевич // Політика: Двотижневий огляд національного життя; [за ред. Ю. Мудрака]. – 1925. – 10 жовтня. – С. 12–14.
388. Інцигур. [Рец.]: Ом. Терлецький. Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками. Л. : Просвіта, 1930. – 91 с. // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1931. – Т. VI (106). – Кн. IV. – Квітень. – С. 380–381.
389. І.К.: [Про кн.]: Терлецький О. Вплив природи на історію України / І. Крип'якевич // Життя і знання. – 1933. – Рік. – IV. – Ч. 10(73). – С. 302.
390. І.К.: [Про кн.]: Терлецький О. Історія української держави. – Т. II (Львів, 1924); Україна заборолом культури і цивілізацій перед степовиками (Львів, 1930) / І. Крип'якевич // Життя і знання. – 1933. – Ч. 6(69). – С. 192.
391. Вв.: [Про кн.]: Терлецький О. Гетьманська Україна й запорозька Січ (Львів, 1935) / В.Сімович // Життя і знання. – 1935. – Рік. – VIII. – Ч. 4(91). – С. 124.
392. Вв.: [Про кн.]: Терлецький О. Історія України, княжа доба (Львів, 1936) / В. Сімович // Життя і знання. – 1936. – Ч. 2(101). – С. 60.
393. Вв.: [Про кн.]: Терлецький О. Історія України, козацька доба (Львів, 1936) / В. Сімович // Життя і знання. – 1936. – Рік. – Ч. 4(103). – С. 125.
394. Вв.: [Про кн.]: Терлецький О. Історія України від 1782 до 1917 (Львів, 1936) / В. Сімович // Життя і знання. – 1936. – Ч. 10(110). – С. 303.
395. Вв.: [Про кн.]: Терлецький О. Історія України від 1917 р. до найновіших часів (Львів, 1936) / В. Сімович // Життя і знання. – 1937. – Ч. 1(112). – С. 32.
396. Без підп. [Про кн.]: Терлецький О. Історія України (Львів, 1938) // Життя і знання. – 1938. – Ч. 7–8 (130). – С. 239–240.

397. Без підп. [Про кн.]: Терлецький О. Від Переяслава до Конотопу // Життя і знання. – 1939. – Ч. 9 (144). – С. 272.
398. Кривецький І. Україна забором культури й цивілізації Європи. З приводу нової праці проф. Ом. Терлецького / І. Кривецький // Нова Зоря. – 1930. – 2 листопада.

Праці інших авторів

399. Академічна гімназія у Львові: Історія і сучасність: Зб. праць наук. конференції, присвяченої 120-річчю першої матури УАГ з українською мовою викладання та першого випуску відродженої академічної гімназії. – Львів, 1999. – 92 с.
400. Алексієвець М. Діяльність «Просвіти» у національно-культурному відродженні українського народу Східної Галичини (1868–1914) / М. Алексієвець, І. Зуляк. – Тернопіль : [б.в.], 1999. – 184 с.
401. Алексієвець М. Роль Наукового товариства ім. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / М. Алексієвець, В. Савенко. – Тернопіль, 1999. – 188 с.
402. Анкета в справі підручників історії й географії для середніх шкіл // Світло. – 1922. – Ч. 7–12. – С. 157–159.
403. Андрусяк М. Іван Крип'якевич / М. Андрусяк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність [відп.ред. Я.Ісаєвич]. – Львів, 2001. – Вип.8. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 573–577.
404. Антонович Д. «Українська культура»: розвиток ідеї та історії книги // Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича; [упоряд. С.В. Ульяновська] / Д. Антонович. – Київ : Либідь, 1993. – С. 498–504.
405. Антонюк Г. Майбутній український університет має бути зразковим науковим центром / Г. Антонюк // Вільна Україна. – 1939. – №2. – 7 жовтня. – С. 3.

406. Антонюк Н. Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939–1944 рр.): за матеріалами періодичної преси / Н. Антонюк. – Львів, 1997. – 232 с.
407. Барвінський О. Заснування катедри історії України в Львівському університеті / О. Барвінський / Записки НТШ. – Львів, 1925. – Т. CXLI–CXLIІІ. – С. 1–18.
408. Білавич Г. Товариство «Рідна школа» (1881–1939 рр.) / Г. Білавич, Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999. – 207 с.
409. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): джерелозн. дослідж. Т. 1 / С. Білокінь; НАН України. Ін-т історії України. – К., 1999. – 447 с.
410. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): джерелознав. дослідж. Т. 2 / С. Білокінь. – Дрогобич : Коло, 2013. – 1065 с.
411. Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. / В. Брехуненко. – Київ: Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, 2011. – 503 с.
412. Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939) / І. Васюта. – Львів: Каменярь, 2006. – 333 с.
413. Вжосек В. Історія-Культура-Метафора. Постановня неklasичної історіографії; Про історичне мислення / В. Вжосек. – Київ: Ніка-Центр, 2012. – 296 с.
414. Винар Л. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1943 року // Український історик. – 2000. – № 1–3. – С. 256–268.
415. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка, 1892–1930 / Л. Винар; Укр. іст. т-во. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1970. — 111 с.

416. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка, 1892–1934 / Л. Винар. – Нью-Йорк; Дрогобич; Львів : 2006. – 384 с.
417. Вісник Українського Центрального Комітету. – Краків; Львів, 1943. – Ч. 6/44. – 15.VI.
418. Вісти з товариства // Українська Школа. – 1927. – Ч. 1. – С. 6–8.
419. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / [Ю.Ю. Сливка та ін.; відп ред. Ю.Ю. Сливка; Академія наук Української РСР, Інститут суспільних наук]. – Київ : Наукова думка, 1989. – 483 с.
420. *Вражіння з концерту «Сокола» в Тернополи* // Подільський голос. – 1904. – 17 грудня. – С. 2.
421. Гаврилів І. Західна Україна у 1921–1941 роках: нарис історії боротьби за державність / І. Гаврилів. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. – 469 с.
422. [Галактіон Чіпка] В 70 ліття «Просвіти» / Р. Купчинський // Діло. – 1938. – 22 червня. – С.11.
423. Герцюк Д. Вони очолювали «Рідну школу» [Омелян Терлецький. Голова у 1923–1924 і 1926 рр.] / Д. Герцюк // Товариство «Рідна школа»: Історія і сучасність : [наук. альманах]; упоряд. та наук. ред. Д. Герцюк, С. Ярема. – Київ : Львівський край, 2001. – Ч. 1. – С. 194–196.
424. Гирич І. Київська Русь – Україна-Русь: боротьба за києворуську спадщину між українцями й росіянами // Історичні причини наших поразок і перемог / І. Гирич. – Львів : Л.А. Піраміда, 2011. – С.15–17.
425. Гнатюк В. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові: іст. нарис першого 50-річчя 1873–1923 / В. Гнатюк. – 2-е вид. – Мюнхен; Париж, 1984.– 175 с.
426. Годований Степан. Освітня справа в українських таборах для інтернованих в Дойч-Габлю // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 1. – С. 18.

427. Голубець М. Велика історія України: від найдавніших часів до 1923 року / М. Голубець; Вступ І. Крип'якевича. – Львів, 1935. – 864 с.
428. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – Київ : Генеза, 2000. – 360 с.
429. Грицевич В. Омелян Терлецький і дослідження політико-географічного положення України / В. Грицевич, А. Дубчева // Історія української географії. – Тернопіль, 2010. – Вип. 22. – С. 32–34.
430. Грушевський М. Автобіографія / М. Грушевський. – Б.м. : [б.в.], 1906. – 16 с.
431. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. / М. Грушевський // Записки НТШ. – Львів, 1894. – Т. IV. – С. 140–150.
432. Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. Грушевський // Вивід прав України. – Львів : Слово, 1991. – С. 7–13.
433. Грушевський М. Наукова діяльність Товариства імени Шевченка в р. 1895. Записки для загального збору р. 1896 // Записки НТШ. – Львів, 1896. – Т. X. – Кн. 2. – С. 5–12.
434. Грушевський М. Ілюстрована історія України [репринтне відтвор. видання 1913 р.] / М. Грушевський. – Київ, 1990. – 524 с.
435. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. Грушевський; [Репринтне відтвор. видання – 1907 р.]; [редкол.: П.С.Сохань та ін]. – Київ : Наукова думка, 1993. – Т. 4. – 544 с.
436. Гудь Б. Омелян Терлецький – автор першої «Історії української держави» / Б. Гудь // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 9. Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля; НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – С. 580–592.
437. Даниленко В. Боротьба з «українським буржуазним націоналізмом» / В. Даниленко // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст.:

- Історичні нариси / Д. В. Архіреїський [та ін.]. НАН України. Ін-т історії України. – Київ : Наук. думка, 2002. – С.707–724.
438. Дашкевич Ярослав. Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів / Я. Дашкевич // Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С. 369–401.
439. Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик консервативно-державницької школи / Я. Дашкевич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 715–730.
440. Дашкевич Я. Об'єктивне і суб'єктивне в просопографія / Я. Дашкевич // Український біографічний словник: історія і проблематика створення. Матеріали науково-практичної конференції (Львів, 8–9 жовтня 1996 р.). – Львів, 1997. – С. 40–47.
441. Дашкевич Я. Як Московія привласнила історію Київської Русі / Я. Дашкевич // «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстка. – Київ : Темпора, 2011. – 79–95.
442. Дем'янчук Михайло. Товариство «Просвіта» і фахове шкільництво / М. Дем'янчук // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1968. – 7 грудня. – С. 2–3.
443. Децик Р. Омелян Терлецький – історик школи М. Грушевського / Р. Децик // Сторінки історії: зб. наук. праць. – Київ : Політехніка, 2005. – Вип. 21. – С. 50–62.
444. Діло. – 1914. – 11 лютого.
445. Д.Л.Україна княжої доби й Європа (Виклад дир. Ом. Терлецького заходом Т-ва ім. П. Могили) / Д.Л. // Діло. – 1937. – 9 лютого. – С. 5.
446. До відома всього українського громадянства // Діло. – 1938. – 22 грудня. – С. 9.
447. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / Е. Доманська. – Київ : Ніка-Центр, 2012. – 264 с.

448. Домбровський О. Українська Академічна Гімназія у Львові: з перспективи історичного минулого й сучасного / О. Домбровський // Академічна гімназія у Львові: історія і сучасність [зб. праць наук. конф.]. – Львів, 1999. – С. 4–10.
449. До організованої праці! // Шлях Молоді. – Львів, 1936. – 1 квітня. – Ч. 1. – С. 1–2.
450. Дорошенко Вол. Союз визволення України (з нагоди 40-ліття заснування) / В. Дорошенко // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1954. – 6 серпня. – С. 2.
451. Дорошенко Д. Нариси історії України / Д. Дорошенко. – Варшава, 1932. – Т. 1: До половини XVII ст.; Дорошенко Д. Нариси історії України / Д. Дорошенко. – Варшава, 1933. – Т. 2: Від половини XVII ст.
452. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – Київ : Українознавство, 1996. – 254 с.
453. Дужий М. Працюймо над собою: Основуймо самоосвітні гуртки. Історія України на першому ступені самоосвіти [Поради до вивчення історії київської держави за вид. «Історія України» О.Терлецького (Львів, «Просвіта», 1936) / М. Дужий // Просвіта: Місячник освіти – виховання – культури. – 1936. – Ч. 1. (квітень).
454. Загальний З'їзд Рідної Школи // Рідна Школа. – Львів, 1936. – 1 січня. – С. 3–8.
455. Загальний З'їзд Рідної Школи // Рідна Школа. – Львів, 1937. – 1 січня. – С. 2–7.
456. Загальний З'їзд Рідної Школи // Рідна Школа. – Львів, 1938. – 15 лютого. – С. 51–56.
457. Загальний З'їзд Рідної Школи // Рідна Школа. – Львів, 1939. – 15 лютого. – С. 57–60.
458. Загальний З'їзд Українського Педагогічного Товариства // Діло. – 1923. – 28 грудня. – С. 4.

459. Залізник Л. Давньоруська народність. Історія проблеми / Л. Залізник // Українці: витоки та історичні долі. – Київ : Темпора, 2011. – С. 143–200.
460. Залізник Л. Концепція третя: пізньосередньовічна. Проблема давньоруської народності / Л. Залізник // Походження українців: між наукою та ідеологією. – Київ : Темпора, 2008. – С. 48–83.
461. Зашкільняк Л. Польська історія та історіографія кінця XIX – початку XX століття в оцінці галицьких українських істориків / Л. Зашкільняк // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Rzeszów, 2005. – Tom III. – С. 231–244.
462. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія/ Л. Зашкільняк. – Львів: ПАІС, 2007. – 312 с.
463. Зашкільняк Л. Українська історіографія у міжвоєнній Польщі: організаційні та методологічні аспекти /Л.Зашкільняк// Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2014. – Вип. 50. – С. 55–72.
464. Звідомлення про з'їзд відпоручників філій та кружків «Учительської Громади» в Станіславові 5 червня 1927 р. // Українська Школа. – 1927. – Ч. 2. – С. 4.
465. З відчитової салі [Д. Л. Ом. Терлецький: Княжа Україна й Європа, Україна козацької доби й Європа – два виклади в Т-ві ім. П. Могили] / Д. Л. / Діло. – 1938. – 27 березня. – С. 11.
466. Звіт Виділу «Рускої бурси» в Тернополи за адм. рік 1908–1909 [додаток] // Подільське слово. – 1909. – 8 жовтня.
467. Звіт Відділу філії «Просвіти» в Тернополи за час від 11 мая 1910 до 29 грудня 1911 р. // Подільське слово. – 1 лютого. – С. 2.
468. Звіт з діяльности Виділу «Рускої Бурси» в Тернополи за час від 16 лютого 1904 до 8 грудня 1904 [додаток] // Подільський голос. – 1905. – 10 марта.
469. Звіт з Надзвичайних загальних зборів «Учительської Громади» // Українська Школа. – 1928. – Ч. 1. – С. 10–11.

470. Звіт Філії «Просвіти» за рік 1903 (справозданє з загальних зборів)
// Подільський голос. – 1904. – 1 мая. – Ч. 9. – С. 2–3.
471. З жіночої громади // Подільське слово. – 1910. – 15 цвітня. – Ч. 14. –
С. 2.
472. З історії Наукового Товариства імені Шевченка: збірник доповідей і
повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові / Наукове
товариство імені Шевченка у Львові; [ред. О. Купчинський]. – Львів :
НТШ, 1998. – 320 с.
473. З історії західноукраїнських земель / [відп. редактор
І.П. Крип'якевич]; Академія наук Української РСР, Інститут суспільних
наук. – Київ : Видавництво Академії наук Української РСР, 1957–1960. –
5 [виш.].
474. «З незалежних причин...». Ювілейне свято «Просвіти» –
відкликане! Комунікат // Діло. – 1938. – 11 травня. – С. 1.
475. З таборового життя // Громадська Думка. – Вецяяр, 1917. –
2 серпня. – С.3.
476. З таборового життя // Громадська Думка. – Вецяяр, 1917. –
29 листопада. – С. 4.
477. З таборового життя // Громадська Думка. – Вецяяр, 1917. –
9 грудня. – С.4.
478. З таборового життя // Громадська Думка. – Вецяяр, 1917. –
13 грудня. – С. 4.
479. З таборового життя // Громадська Думка. – Вецяяр, 1917. –
23 грудня. – С.4.
480. З таборового життя // Громадська Думка. – Вецяяр, 1918. – 13 січня.
– С. 6.
481. З таборового життя // Громадська Думка. – Вецяяр, 1918. – 10
лютого. – С. 4.
482. З таборового життя // Вільне Слово. - Зальцведель, 1918. –
13 березня. – С. 3.

483. З таборового життя // Вільне Слово. - Зальцведель, 1918. - 20 березня. - С. 3.
484. З таборового життя // Вільне Слово. - Зальцведель, 1918. - 27 березня. - С. 4.
485. З таборового життя // Вільне Слово. - Зальцведель, 1918. - 30 березня. - С. 3-4.
486. З таборового життя // Вільне Слово. - Зальцведель, 1918. - 6 квітня. - С. 4.
487. З таборового життя // Вільне Слово. - Зальцведель, 1918. - 10 квітня. - С. 4.
488. З таборового життя // Вільне Слово. - Зальцведель, 1918. - 20 квітня. - С. 5.
489. З таборового життя // Вільне Слово. - Зальцведель, 1918. - 27 квітня. - С. 3.
490. З таборового життя // Вільне слово. - Зальцведель, 1918. - 24 серпня. - С. 4.
491. З товариства (май-серпень 1896) // Наукові Записки товариства імени Шевченка. - 1896. - Т. XIII. - Кн. V. - С. 1.
492. З Товариства «Учительська Громада» // Українська Школа. - 1925. - Т. II. - С. 76-79.
493. З Товариства «Учительська Громада» // Українська Школа. - 1926. - Т. 1. - С. 55-60.
494. Зубрицький Д. Аноним Гнезжский и Іоан Длугош. Латинские виписки из их сочинений, статей, относящихся к истории Галичско-Владимирской Руси за период от 1337 по 1387 год. /Д. Зубрицький. - Львов, 1855. - 122 с.
495. Зубрицький Д. Історія древнього Галичско-Русского княжества. Часть первак / Д. Зубрицький. - Львов, 1852. - 210 с.; Часть вторая. - Львов, 1852. - 136 с. Часть третья. - Львов, 1855. - 313 с.

496. Зуляк І. С. Діяльність товариства «Просвіта» у національно-культурному відродженні українського народу Східної Галичини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. С. Зуляк; Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 1997. – 24 с.
497. Зуляк І.С. Товариство «Просвіта» у Західній Україні в міжвоєнний період: організаційні засади, господарське становище та культурно-просвітня діяльність: автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / І.С. Зуляк; Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2006. – 32 с.
498. Зуляк І. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) / І. Зуляк. – Тернопіль : Воля, 2005. – 946 с.
499. З хроніки таборового життя // Громадська Думка. – Вецляр, 1917. – 10 березня. – С. 13.
500. Иванов П. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века / П. Иванов. – Одесса, 1895. – 317 с.
501. І.К. Зустріч з нагоди 50-річчя матури / І.К. // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1982. – 22 жовтня. – С. 3.
502. [ік] Чи пани у Льові мусять погодитися – чи мусять вічно сваритися? (Рефлексії після Загального Збору «Просвіти»/ і.к. // Діло. – 1939. – 11 червня. – С. 2.
503. Ісаїв П. Причини упадку української держави в княжі і козацькі часи/ П. Ісаїв. – Рим : Видання Українського Католицького Університету імени Св. Климента Папи, 1975. – Праці Греко-Католицької Богословської Академії. – Т. XL. – 210 с.
504. Історія України / [керівник авт. кол. Ю. Зайцев]. – Львів : Світ, 1996. – 488 с.
505. Історія України: нове бачення: у 2-х т. / [авт. кол.: О. І. Гуржій та ін.]. НАН України. Інститут історії України. – Т. 1. – Київ : Вид-во «Україна», 1995. – 350 с.

506. Історія України: нове бачення: у 2-х т. / [авт. кол.: В. Ф. Верстюк та ін.]. НАН України. Інститут історії України. – Т. 2. – Київ : Вид-во «Україна», 1996. – 494 с.
507. Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 800 с.
508. Історія українського козацтва: Нариси : у 2 т. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – 724 с.
509. Качмар В. Нариси історії нашого роду / В. Качмар. – Львів: [б. в.], 2009. – 304 с.
510. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст.: соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – Київ, 1995. – 176 с.
511. Ковалець Л. Український історик Омелян Терлецький про Юрія Федьковича та його епоху / Л. Ковалець // Історія України. Шкільний світ. – 2010. – №9. – С. 1–4.
512. Ковба Ж. «Просвіта». – світло знання, добро і воля українського народу: До 125-річчя з дня заснування / Ж. Ковба. – Дрогобич : Відродження, 1993. – 128 с.
513. Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.) / І. Колесник. – К. : Генеза, 2000. – 256 с.
514. Колінгвуд Дж. Р. Ідея історії / Робін Дж. Колінгвуд; [пер. з англ. О. Мокровольський]. – Київ : Основи, 1996. – 615 с.
515. Кондратюк К. Україна: Західні землі: 1944–1953 / К. Кондратюк, М. Леськів. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 104 с.
516. Корольов Б. Союз визволення України, 1914–1918 рр. До історії створення та діяльності / Б. Корольов, І. Михальський. – Луганськ : Вид-во Луганського ін-та післядипломної освіти, 1996. – 44 с.
517. Краківські вісті. – 1943. – Ч. 252. – С. 5.
518. Красвий з'їзд українців // Українська Школа. – 1928. – Ч. 2–3. – С. 28–37.

519. Кривецький І. Відродження національно-державної думки в українській історіографії / І. Кривецький // Літопис політики, письменства і мистецтва; [під ред. С. Томашівського]. – Берлін, 1924. – Кн. 1. – чис. 3. – С. 38–40.
520. Кривошеєва Л. М. Національно-просвітня діяльність Союзу визволення України в таборах військовополонених українців (1914–1918 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. М. Кривошеєва ; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2009. — 20 с.
521. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1992. – 520 с.
522. Крип'якевич І. Історія української держави XVII – XVIII в. (Зміст лекцій: 1921–1923. Літографія) / І. Крип'якевич. – Львів, 1922. – 93 с.
523. Крип'якевич І. Михайло Грушевський життя й діяльність / І. Крип'якевич. – Львів : Накладом товариства «Просвіта», 1935. – 63 с.
524. Кріль М. Товариство українських наукових викладів імені Петра Могили / М. Кріль, Н. Лешкович // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2011. – Вип. 46. – С. 430–452.
525. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії, 1939–1941: історія Українського Центрального Комітету / В. Кубійович. – Чикаго : Вид-во Миколи Денисюка, 1975. – 664 с.
526. Кубійович В. Нарис історії Наукового товариства імені Шевченка (1873–1949) / В. Кубійович. – Львів : [б.в.], 1991. – 53 с.
527. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
528. Купчинський О. Бібліографія фундаментального видання Наукового товариства ім. Шевченка (замість передмови) / О. Купчинський // Бібліографія Записок Наукового товариства імені Шевченка. – Львів : [б.в.], 2003. – С. 3–30.

529. Купчинський О. Дещо про форми та напрями наукової і науково-видавничої діяльності Наукового товариства імені Шевченка: 1892–1940 роки (міжнародний аспект) / О. Купчинський // З історії Наукового товариства імені Шевченка: Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові, 1998. – Львів, 1998. – С. 15–23.
530. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами української легальної преси / К. Курилишин. – Л., 2010. – 328 с.
531. Курляк І. Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX століття): історико-педагогічний аспект / І. Курляк. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2000. – 328 с.
532. Курляк І. Українська гімназійна освіта у Галичині (1864–1918) / І. Курляк. – Львів : [б.в.], 1997. – 222 с.
533. Курс музикальний в Тернополи // Подільське слово. – 1909. – Ч. 9. – С. 2.
534. Курси українознавства Р. Ш. // Рідна Школа. – Львів, 1935. – 1 червня. – Ч. 11. – С. 180.
535. Левицький В. Порадник для бібліотекарів / В. Левицький. – Львів: Видавництво Товариства «Просвіта», 1938. – 126 с.
536. Левицький К. Організація Українців міста Львова мусить стати живим осередком / К. Левицький // Діло. – 1937. – 27 серпня. – С. 1–2.
537. Леник В. Українська організована молодь (молодечі організації від початків до 1914 р.) / В. Леник. – Мюнхен; Львів, 1994. – 181 с.
538. Липинський В. Історичні студії та монографії / В. Липинський. – Т. 3. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Київ; Відень, 1920. – 304 с.
539. Лисецький Пилип. Як виглядає просвітно-організаційне життя в українським таборі у Вецлярі // Вісник політики літератури й життя. – 1918. – Ч. 3. – С. 36–38; [продовж у]: Ч. 7. – С. 98–100; Ч. 8. – С. 117–119; Ч. 9. – С. 132–133.

540. Лобай Д. Непереможна Україна. Факти про боротьбу з українським націоналізмом на культурному фронті по другій світовій війні / Д. Лобай. – Вінніпег: Видання комітету українців Канади, 1950. – 240 с.
541. Ломимо кордони. З'їзд представників волинських «Просвіт» у Рівному // Діло. – 1926. – 30 вересня. – С. 2–3; [продовж. у]: 1 жовтня. – С. 3
542. Луцький О. Львівський відділ Інституту історії України АН УРСР: від створення до ліквідації / О. Луцький // Історіографічні дослідження в Україні. – К. : Інститут історії України, 2012. – Вип. 22. – С. 85–114.
543. Лучаківська І. Українська інтелігенція західних областей УРСР в перші роки радянської влади (1939–1941 рр.) / І. Лучаківська. – Л. : [б.в.], 1999. – 121 с.
544. Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. XX ст.) / Т. Марусик. – Чернівці : Рута, 2002. – 463 с.
545. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.) / В. Масненко. – Київ; Черкаси, 2001. – 440 с.
546. Медведик П. Тернопільський «Боян» / П. Медведик // Тернопіль. – 1991. – №4. – С. 58–59.
547. Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського / [відп. ред. О. Купчинський]. – Львів, 1994. – 488 с.
548. Михайло Грушевський і Західна Україна. Доп. і повідом. наук. конф., Львів, 26-28 жовтня 1994 р./ [ред.колегія: В. Горинь, А. Карась (відп.ред.), О. Купчинський, Я. Малик]. – Львів : Світ, 1995. – 352 с.
549. М. Освітній курс для рідношкільного учительства / М. // Рідна Школа. – Львів, 1933. – Ч. 11. – 1 червня. – С. 183.

550. На нові шляхи [Краєвий з'їзд Рідної Школи] // Діло. – 1926. – 26 грудня. – С. 2; [продовж.] 27 грудня. – С. 3.
551. Нарис історії «Просвіти» / А. Середяк [та ін.]. – Львів; Краків; Париж: Просвіта, 1993. – 232 с.
552. Народня Просвіта: просвітний місячник товариства «Просвіта» / [під ред. Омеляна Терлецького]. – Львів: Накладом товариства «Просвіта», 1923. – Річник I.
553. Наукове товариство імені Шевченка і українське національне відродження: Перша наукова сесія НТШ: Доповіді, повідомлення, матеріали (березень, 1990) / [упоряд. О. Купчинський]. – Львів, 1992. – 222 с.
554. Наукове товариство імені Шевченка: 130 років праці для України / [авт. тексту О. Романів; ред. О. Романів, О. Купчинський]. – Львів :[б. в.], 2003. – 39 с.
555. Наукові виклади у Львові // Рідна Школа. – Львів, 1936. – 15 листопада. – Ч. 22. – С. 331.
556. Німчук І. Українська політична еміграція у Відні в часі світової війни / І. Німчук // Визволення. Місячник вільної української думки за кордоном. – Відень-Прага, 1923. – Річник 1. – Ч. 2 (березень). – С. 24–29.
557. Н. М. Записки Наукового товариства імени Шевченка. Виходять у Львові під редакцією Михайла Грушевського. Томы XI–XII (1896, кн. III и IV), (Стр. 191 и 194) / Н. Молчановский // Киевская Старина. – 1896. – Кн. 10. – II. Библиография. – С. 33–36.
558. Н. М. Записки Наукового товариства імени Шевченка. Виходять у Львові під редакцією Михайла Грушевського. Том XIV (1897, кн. IV), стр. 200. – Том XV (1897, кн. I), стр. 191 / Н. Молчановский // Киевская Старина. – 1897. – Кн. V. – май. – II. Библиография. – С. 74–77.
559. Новинки // Діло. – 1923. – 4 квітня. – С. 3.
560. Новинки // Подільське слово. – 1912. – 4 січня. – Ч. 1. – С. 3–4.
561. Новинки // Подільський голос. – 1904. – 15 марця. – Ч. 6. – С. 3.

562. Новинки // Подільський голос. – 1904. – 1 цвітня. – Ч. 7. – С. 3.
563. Новинки // Подільський голос. – 1904. – 1 мая. – Ч. 9. – С. 3.
564. Новинки // Подільський голос. – 1904. – 15 мая. – Ч. 10. – С. 3.
565. Новинки // Подільський голос. – 1904. – 1 червня. – Ч. 11. – С. 2.
566. Новинки // Подільський голос. – 1904. – 20 липня. – Ч. 14. – С. 2.
567. Новинки // Подільський голос. – 1907. – 29 марта. – Ч. 5. – С. 3–4.
568. Новинки [Концерт тернопільського «Бояна»] // Подільський голос. – 1904. – 1 липня. – Ч. 13. – С. 2–3
569. Огляд діяльності читальняної «Секції» філії тов. «Просвіта» в Тернополи // Подільське слово. – 1910. – 10 червня. – Ч. 22. – С. 1–2.
570. Освітній Конгрес з нагоди 60-ліття «Просвіти» у Львові в днях 22–24.IX.1929 // Діло. – 1929. – 21 вересня. – С. 3.
571. Осечинский В. К вопросу об историографии западноукраинских земель в период первой мировой империалистической войны / В. Осечинский // Наукові записки Львівського Державного Університету. Серія історична. – 1949. – Т. XVII. – Вип. 4. – С. 23–40.
572. Отворенє рускої гімназії в Тернополи (письмо з Тернопільщини) //Учитель. – Львів, 1898. – Річник десятый. – С. 326–328.
573. Офіцинський В. Дистрикт Галичина (1941–1944): історико-політичний нарис. – Ужгород: Гражда, 2001. – 142 с.
574. Падох Ярослав. Останні загальні збори «Просвіти» у Львові / Я. Падох // Альманах Українського Народного Союзу на 1970 рік. – Річник 60. – Джерсі-Сіті : Видавництво «Свобода», 1969. – С. 99–104.
575. Паньківський К. Роки німецької окупації, 1941–1944. – 2-е вид. / К. Паньківський. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. – 479 с.
576. Паньчук М. Важна справа / М. Паньчук // Світло. – 1922. – Ч. 1–3. – С. 38–47.
577. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І. Патер; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України – Львів, 2000. – 346 с.

578. Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації / С. Пахолків. – Львів : ЛА «Піраміда», 2014. – 612 с.
579. Педич В. Історична школа Михайла Грушевського у Львові / В. Педич. – Івано-Франківськ, 1997. – 208 с.
580. Перський С. Популярна історія товариства «Просвіта» / С. Перський. – Львів : Накл. тов. «Просвіта», 1932. – 271 с.
581. Перший курс просвітніх інструкторів // Просвіта: Місячник освіти-виховання-культури. – 1937. – Ч. 3–6. – С. 103.
582. Під знаком обнови // Українська Школа. – 1927. – Ч. 2 (липень). – С. 1–2.
583. Підсумки праці «Просвіти». Звіт з загальних зборів Матері-Просвіти» у Львові дня 8 ц.м. // Діло. – 1939. – 10 червня. – С. 5–6.
584. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій. – К. : Критика, 2011. – 600 с.
585. П. М. Зъ Тернополя (Шевченкове свято) / П. М. // Діло. – 1901. – 24 березня (6 цвітня). – С. 2.
586. Подільське слово. – 1910. – 15 цвітня. – Ч. 14.
587. Подільське слово. – 1910. – 13 мая. – Ч. 18.
588. Подільське слово. – 1911. – 15 марта. – Ч. 6.
589. Подільське слово. – 1911. – 5 мая. – Ч. 9.
590. Подільський голос. – 1904. – 1 марця. – Ч. 5.
591. По зборах Філії «Просьвіти» // Подільський голос. – 1904. – Ч. 7. – С. 2.
592. Полянський О. Вступ до методології історії / О. Полянський // Історія України: проблеми методології та методики. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2012. – 128 с.
593. Полянський О. Омелян Терлецький – історик державницької школи, сучасник Окуневських / О. Полянський, Р. Полянська // Визначні постаті України: Андрій Чайковський та Теофіл Окуневський: зб. наук. праць,

- присв. 150-річчю від дня нар. Андрія Чайковського (2007) та Теофіла Окуневського (2008). – Львів : Афіша, 2010. – 169–175.
594. Полянський О. Публікації Омеляна Терлецького у виданнях «Просвіти» / О. Полянський, Р. Полянська // Україна: культурна спадщина, національні свідомість, державність. – Львів, 2009. – Вип. 19: «Просвіта»: оберіг незалежності та соборності України. – С. 453–461.
595. Посвячення прапору матері «Просвіти»// Діло. – 1938. – 22 червня. – С. 8.
596. Постанови властей шкільних // Учитель. – Львів, 1898. – Річник 10. – С. 268–269.
597. Прицак О. Походження Русі / О. Прицак // Хроніка 2000. – Київ, 1992. – Вип. 1. – 21–28.
598. Прицак О. Роля Наукового товариства ім. Шевченка в історії України / О. Прицак // Сучасність. – Мюнхен, 1984. – Травень. – С. 67–74.
599. Про концерт «Тернопольского Бояна» // Діло. – 1901. – 2 (15) липня. – С. 3.
600. Просвіта: Місячник освіти – виховання – культури. – 1936. – Ч. 2 (травень).
601. Просвіта: Місячник освіти – виховання – культури. – 1936. – Ч. 4/5 (липень-серпень).
602. Просвіта: Місячник освіти – виховання – культури. – 1936. – Ч. 8/9 (листопад-грудень).
603. Просвіта і школа (З Українського товариства Педагогічного) // Діло. – 1914. – 6 лют. – С. 7.
604. «Просвіта»: оберіг незалежності та соборності України / [відп. ред. Я. Ісаєвич]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2010. – 781 с. (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 19).

605. Римаренко Ю. Буржуазний націоналізм та його «теорія» нації / Ю. Римаренко; Академія наук Української РСР, Інститут філософії. – Київ : Наукова думка, 1974. – 382, [1] с.
606. Рікер П. Історія та істина / П. Рікер; [пер. з фр. В.Й. Шовкуна]. – Київ : КМ Академія; Пульсари, 2001. – 396 с.
607. Рідна Школа в 1934–1935 році (Стан і діяльність у часі від 1 вересня 1934 до 31 серпня 1935) // Рідна Школа. – Львів, 1935. – Ч. 23–24. – 15 грудня – С. 350.
608. Роздольський Р. До історії «Союзу визволення України» / Р. Роздольський // Український самостійник. – Мюнхен, 1969. – № 1 – С. 31–40; № 2. – С. 29–35; № 3. – С. 38–42; № 4 – С. 32–39; № 5. – С. 26–30; № 6. – С. 32–38.
609. Рубльов О. До історії співпраці Івана Крип'якевича з установами ВУАН / О. Рубльов// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С.748–764.
610. Рубльов О.Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції, 20–50-ті роки ХХ ст. / О. Рубльов, Ю. Черченко; НАН України, Інститут історії України, Інститут української археографії. – Київ : Наукова думка, 1994. – 350 с.
611. «Руска Бурса» // Подільське слово. – 1911. – 3 падолиста. – С. 1–2.
612. Саєвич Й. Й. Військовополонені українці в таборах Австро-Угорщини і Німеччини в період Першої світової війни: вишкіл та організація побуту: автореф. дис... канд. іст. наук: 22.02.22 / Й. Й. Саєвич; Національний ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2007. – 19 с.
613. Святочні сходи УНДО // Діло. – 3 листопада. – С. 4.
614. Сениця П. Професори Української Академічної Гімназії: [Терлецький Омелян] / П. Сениця // Ювілейна книга Української Академічної гімназії у Львові: на 100-річчя першого українського іспиту зрілості, 1878–1978. – Філадельфія; Мюнхен [б.в.], 1978. – С. 209–211.

615. Сесія Академії наук УРСР у Львові // Вільна Україна. – 1940. – 11 червня. – С. 2.
616. Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження: у 3 ч. Ч. I. Українська таборова періодика часів Першої світової війни / Н. Сидоренко. – Київ : Дослідницький центр історії української преси, 2000. – 202 с.
617. Ситник О. Львівська археологічна школа у період потрясінь та випробувань (1939–1951) / О. Ситник // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2009. – Вип. 9. – С. 106–133.
618. Сірук Н. Ідеологічні кампанії в українській історичній науці (друга половина 40-х – початок 50-х років XX століття / Н. Сірук // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВНУ. – 2007. – С. 139–144.
619. Сірук Н. М. Політичний контроль тоталітарної держави за культурно-науковою сферою України (друга половина 40-х – початок 50-х років XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.М. Сірук; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Інститут народознавства. – Львів, 2008. – 20 с.
620. Сірук Н. «Ждановщина» в Україні (друга половина 40-х – початок 50-х років XX ст.) / Н. Сірук. – Луцьк : Захарчук В.М., 2013. – 207 с.
621. Сокільське свято в Тернополи // Подільський голос. – 1904. – 1 лютого. – Ч. 3. – С. 2–3.
622. Соляр І. Організаційні засади та програмні орієнтири народної організації українців м. Львова (1920–1930-ті рр.) / І. Соляр // Краєзнавство. – 2009. – Вип. 3–4. – С.263–268.
623. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч.посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. Войцехівська [та ін.]. – Київ : Либідь, 2008. – 520 с.
624. Срібняк І. Діяльність Союзу Визволення України серед полонених старшин-українців царської армії в таборах Німеччини й Австро-Угорщини (1915–1918 рр.) / І. Срібняк. – Київ : [б.в.], 1996. – 46 с.

625. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині, 1914–1920 рр. / І. Срібняк. – Київ : Київський держ. лінгвістичний ун-т., 1999. – 296 с.
626. Срібняк І. Національно-організаційна та культурно-просвітницька діяльність полонених українців у таборі Раштат (Німеччина) у 1915–1917 рр. / І. Срібняк // Сіверянський літопис. – 2014. – № 6. – С. 309–324.
627. Старовойтенко І. Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень / І. Старовойтенко // Українська біографістика. – 2008. – Вип. 4. – С. 50–66.
628. Студентські сходина // Студентський прапор. – 1944. – № 1. – С. 41.
629. Студинський К. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1928) / К. Студинський // Записки НТШ. – Т. 150. – Львів, 1929. – С. IX–XVIII.
630. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772–1939) / Б. Ступарик. – Івано-Франківськ : ІСДО, 1994. – 144 с.
631. Ступарик Богдан. Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772–1939 рр.) / Б. Ступарик, В. Моцак. – Коломия : Вік, 1995. – 174 с.
632. Сухий О. Галичина : між Сходом і Заходом: нариси історії XIX – початку XX ст. / О. Сухий. – Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 226 с.
633. С.Ч. Рік праці Т-ва наукових викладів ім. П. Могили в р. 1937–38 / С. Ч. // Діло. – 1938. – 3 липня. – С. 11.
634. *Свято* в честь Шевченка // Подільське слово. – 1912. – 2 мая. – С. 4.
635. Тельвак В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: комунікативна природа та психологічний клімат/ В. Тельвак, В. Педич // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ, 2014. – Вип. 25. – С. 26–53.
636. [Терлецький Маркіян] Пам'яті проф. О. Терлецького / М. Т. // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1958. – 7 червня. – С. 3.

637. Тернопільська філія «Просвіти» в р. 1909 // Подільське слово. – 1910. – 29 цвітня. – Ч. 16–17. – С. 1–4.
638. Товариство «Рідна школа» : історія і сучасність: науковий альманах / Львівське крайове товариство «Рідна школа», Львівський національний університет ім. Івана Франка, Кафедра загальної педагогіки. – Львів : [Львівське крайове товариство «Рідна школа»; ЛНУ ім. Івана Франка, 2001–2013]. – Ч. 1–7.
639. Томашівський С. Українська історія. Нарис І. Старинні і середні віки / С. Томашівський. – Львів, 1919. – 154 с.
640. Топольницький Єжи. Як ми пишемо і розуміємо історією. Таємниці історичної на рації / Єжи Топольницький. – Київ : «КІС», 2012. – 400 с.
641. Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній українській радянській державі. – Львів : Видавництво ЛДУ, 1968. – 804 с.
642. Труба Р. Історичні знання у науковій спадщині та громадській праці Омеляна Терлецького / Р. Труба // Мандрівець. – 2013. – №2. – С. 29–34.
643. Труба Р. Омелян Терлецький в культурно-освітньому просторі Тернопільщини / Р. Труба. – Мандрівець. – 2013. – №6. – С. 28–32.
644. Труба Р. Омелян Терлецький і боротьба радянського режиму з львівською історичною школою Михайла Грушевського / Р. Труба // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Національна академія наук України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2013. – Вип. 22. – С. 543–556.
645. Труба Р. Історичні публікації часописів «Ateneum» і «Biblioteka Warszawska» в оцінці Омеляна Терлецького / Р. Труба // Spheres of culture/ Maria Curie-Skłodowska University. Faculty of Humanities. Branch of Ukrainian Studies. – Lublin. – 2013. – Volume IV. – S. 268–275.
646. Труба Р. Діяльність Омеляна Терлецького у таборах для військовополонених українців у Німеччині 1916–1919 рр. / Р. Труба //

- Наук. зап. Терноп. нац. пед. у-ту ім. В. Гнатюка. Серія: історія. – Тернопіль : ТНПУ, 2013. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 96–102.
647. Труба Р. Публікації Омеляна Терлецького на сторінках часописів товариства «Просвіта» / Р. Труба // Наук. зап. Терноп. нац. пед. у-ту ім. В. Гнатюка. Серія: історія. – Тернопіль : ТНПУ, 2014. – Вип. 1: у 2 ч., ч. 1. – С. 218–224.
648. Труба Р. Формування історичних поглядів Омеляна Терлецького / Р. Труба // Мандрівець. – 2014. – №5. – С. 42–46.
649. Труба Р. Омелян Терлецький (1873–1958) [наук. видання] / Р. Труба; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Л., 2013. – 84 с. (Серія: Історики України, №12).
650. Український голос: Орган управи міста Проскурова. – 1941. – 30 вересня.
651. Українська історіографія на зламі ХХ–ХХІ ст.: здобутки і проблеми / [за ред. Л. Зашкільняка]. – Львів, 2004. – 406 с.
652. Филевич И. Борьба Польши, Литвы-Руси за Галицко-Владимирское наследие: исторические очерки / И. Филевич. – СПб., 1890. – 233 с.
653. Філія «Просвіти» за рік 1903 (справозданє з загальних зборів) // Подільський голос. – 1904. – 15 цвітня. – С. 2.
654. Хмельовський П. М. Українське педагогічне товариство «Рідна школа» в суспільно-політичному житті Західної України (1919–1939 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук / П. М. Хмельовський; Міністерство освіти і науки України, Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ : [б.в.], 2004. – 20 с.
655. Х. «Просвіта» / Х. // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1939. – 27 червня. – С. 2.
656. Хроніка // Пробоєм. – Прага, 1941. – Річник VIII. – Число 11. – С. 670–672.
657. Хроніка // Пробоєм. – Прага, 1943. – Річник X. – Кн. 5. – С. 319–320.

658. Хроніка // Пробоєм. – Прага, 1943. – Річник X. – Кн. 11–12. – С. 669–671.
659. Хроніка [З Товариства «Учительська Громада»] // Українська Школа. – 1925. – Т. III. – С. 73–80.
660. Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Ю. Шаповал, І. Верба. – Київ: Альтернативи, 2005. – 352 с.
661. Шараневич І. Історія Галицько-Володимирської Русі від найдавніших часів до року 1453 / І. Шараневич. – Львів, 1863. – 462 с.
662. Швагуляк М. Історичні студії: Українці на роздоріжжях та крутих поворотах історії (друга половина XIX – перша половина XX ст.) / М. Швагуляк. – Львів : Тріада плюс, 2013. – 748 с.
663. Чистка в Західній Україні: Терлецький і Рудницький теж не задовольняють // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1946. – 31 жовтня. – С. 1.
664. Чорній В. Заснування та перший період діяльності кафедри історії слов'ян Львівського університету ім. І. Франка (1945–1947) / В. Чорній // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998. – С. 265–272.
665. Чорній В. Кафедра історії слов'янських країн / В. Чорній // Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940–2000). Ювілейна книга / [упоряд. О. Вінниченко, О. Целуйко]. – Львів, 2000 – С. 34–46.
666. Ювілей Шевченка в Тернополи // Подільське слово. – 1911. – 1 цвітня. – С. 1–2.
667. Ювілей «Просвіти». Комунікат Ч. II. // Діло. – 1938. – 12 травня. – С.4.
668. Ювілейна книга Української академічної гімназії у Львові: на 100-річчя першого українського іспиту зрілости 1878–1978. – Філядельфія; Мюнхен [б.в.], 1978. – 611 с.
669. Яковенко Н. До читача / Н. Яковенко // Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – Київ : Генеза, 1997. – С. 3–7.

670. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – 2-ге вид., перероблене та розшир. – Київ: Критика, 2005. – 584 с.
671. Яковенко Н. «Україна між Сходом і Заходом»: проекція однієї ідеї / Н. Яковенко // Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ: Критика, 2002. – С. 333–365.
672. Ярош Б. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50-ті рр. XX ст.) / Б. Ярош. – Луцьк, 1999. – 181 с.
673. Ясінчук Л. 50 літ Рідної школи (1881–1931) / Л. Ясінчук. – Львів : Накл. товариства «Рідна Школа», 1931. – 270 с.
674. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): монографія: у 2 ч. / О. Ясь. — К. : НАН України. Ін-т історії України, 2014. — Ч. 1. — 587 с.
675. 125 років Наукового товариства ім. Шевченка: Збірник наукових праць і матеріалів, присвячений Ювілею Товариства / відп. редактор О. Купчинський. – Львів, 2001. – 388 с.
676. Gorzycki K. Połączenie Rusi Czerwonej z Polską za Kazimierza Wielkiego / K. Gorzycki. – Lwow, 1889.
677. Jarosław. Przeistoczenie szk. realnej na gimn. // Szkoła: tygodnik pedagogiczny / [pod redakcją Bolesława Baranowskiego]. – Lwów: Pierwsza związkowa drukarnia we Lwowie, 1884. – Tom XXI – Rocznic XVII. – S. 269.
678. Prochaska A. W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego / Antoni Prochaska // Kwartalnik Historyczny. – 1892. – 6. – Z. 1. – S. 1–33.
679. Rozporządzenie M. O. i W. w sprawie egzaminów wstępnych do gimnazjów // Szkoła: tygodnik pedagogiczny [pod redakcją Bolesława Baranowskiego]. – Lwów: Pierwsza związkowa drukarnia we Lwowie, 1884. – Tom XXI – Rocznic XVII. – S. 253.
680. Suchyj O. Omelan Terlećkyj (1873–1958) / Oleksij Suchyj // Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. – Rzeszów : Wydawnictwo

Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014. – Т. II [pod red. nauk. Jerzego Maternickiego, Pawła Sierżęgi, Leonida Zaszkiłniaka]. – S. 233–246.

Довідники, словники, енциклопедії, покажчики

681. Буравченков А.О. Синя дивізія, Синьожупанники /А.О. Буравченков // Енциклопедія історії України: у 10 т. – Київ: Наукова думка, 2012. – Т. 9. Прил–С. – С. 566.
682. Буравченков А.О. Сіра дивізія /А.О. Буравченков // Енциклопедія історії України: у 10 т. – Київ : Наукова думка, 2012. – Т. 9. Прил–С. – С. 583
683. Войтович Л. Галицько-Волинська держава / Л. Войтович // Енциклопедія Львова: у 6 т.; [за ред. А. Козицького]. – Львів : Літопис, 2007. – Т. 1. – С. 479–481.
684. Войтович Л. Часи старости Дмитра Детька і князя Любарта / Л. Войтович // Історія Львова: у 3 т. – Львів : Центр Європи, 2006. – Т. 1. – С. 60–62.
685. Головата Лариса. Товариство «Просвіта» у Львові, 1868–1939: покажчик видань / Л. Головата [та ін.]. – 2-ге вид., випр. і допов. – Львів : ЛІНБ ім. В.Стефаника], 2008. – 518 с.
686. Головата Л. «Українське видавництво» у Кракові–Львові, 1939–1945: бібліогр. довід. / Л. Головата [та ін.]. – Київ: Критика, 2010. – Т. 1 : Книжки й аркушеві видання. – 2010. – 326 с.
687. Головин Б. Терлецький Омелян Антонович / Б. Головин, П. Медведик // Тернопільський Енциклопедичний Словник: у 3 т. – Тернопіль : Збруч, 2008. – Т. 3: (П–Я). – С. 400–401.
688. Дей О. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.) / О. Дей. – Київ : Наукова думка, 1969. – 559 с.
689. Качмар В. Вища школа / В. Качмар // Історія Львова. У трьох томах / [редколегія Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій]. – Львів : Центр Європи, 2007. – Т. 2: 1772 – жовтень 1918. – С. 345–352.

690. Медведик П. Діячі української музичної культури: матеріали до біобібліографічного словника [Терлецький Омелян] / П. Медведик // Записки НТШ. Праці музикознавчої секції. – Т. 226. – Львів, 1993. – С. 449–450.
691. Онацький Є. Терлецький Омелян / Є. Юнацький // Українська мала енциклопедія: у 8 т. / Є. Юнацький. – Буенос-Айрес, 1957–1967. — Т. 8. – Кн. XV. – Літери Ст. – Уц. – Буенос-Айрес : Накладом Адміністрації УАПЦеркви в Аргентині, 1966. – С. 1892.
692. Сидоренко Н. Терлецький Омелян / Н. Сидоренко // Українська журналістика в іменах: матеріали до енциклопедичного словника [за ред. М. М. Романюка]. – Львів, 2002. – Вип. 9. – С. 298–299.
693. Стеблій Ф. Терлецький Омелян / Ф. Стеблій // Довідник з історії України: у 3 т. – Київ: Генеза, 1999. – Т. 3: (Р–Я). – С. 316–317.
694. Стеблій Ф. Терлецький Омелян / Ф. Стеблій // Довідник з історії України (А–Я) / [за заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста]. – Вид. 2-е, доопрац. і допов. – Київ : Генеза, 2001. – С. 849.
695. Стеблій Ф. Терлецький Омелян Антонович / Ф. Стеблій // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України. Наукова діяльність. Структура. Працівники / [за ред. Я. Ісаєвича та ін.]. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – С. 309–310.
696. Стельмах С. Методологія історії, методологія історичної науки / С. Стельмах // Енциклопедія історії України: у 10 т. – Київ : Наукова думка, 2009. – Т. 6. – С. 621–627.
697. Терлецький Омелян // Енциклопедія українознавства: словникова частина; за ред. В. Кубійовича. – Львів, 2000. – Т. 8. – С. 3172.
698. Терлецький Омелян // Українська Загальна Енциклопедія / [за ред. І. Раковського]. – Львів; Станіславів; Коломия, 1933. – Т. 3. С–Я. – С. 268.

699. Терлецький Омелян // Ярославщина і Засяння: 1031–1947: історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1986. – С. 695.
700. Шуст Р. Львівський університет / Р. Шуст, А. Козицький // Енциклопедія Львова; [за ред. А.Козицького]. – Львів : Літопис, 2012. – Т. 4. Л–М. – С. 382–392.
701. Kramarzówka // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1883. – Tom IV (Kęs — Kutno). – 963 s.
702. Pełniatycze // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1886. – Tom VII (Netrebka – Perepiat). – 960 s.
703. Terletsky Omelian // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto; Buffalo; London, 1993. – Volume V. St. – Z. – S. 195.